

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2014

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2014

Obsah

■ EDITORIAL	
Bohuslav Šalanda	5–8
■ STUDIE	
Goals and Behaviour	
Milan Stuchlík	9–42
Heterotopická jinočasovost pevnostního města Josefov. Teoretické a výzkumné podněty	
Petr Wohlmuth	43–62
Cestování Čechů na jihoslovanské pobřeží ve dvacátých letech 20. století	
Jiří Šoukal – Silvie Vančurová	63–78
■ OZVĚNY VELKÉ VÁLKY	
Glosy o Velké válce	
Robert Kvaček	79–84
Češi a „válečné nadšení“ na prahu Velké války	
Jan Galandauer	85–92
Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918:	
Lidský potenciál na frontě a v zázemí	
Zdeněk Jindra	93–113
První světová válka a obyvatelstvo českých zemí	
Ludmila Fialová	115–125
První světová válka v prezidentských projevech	
Jan Kalenda – Tomáš Karger	127–143
■ ROZHOVOR	
„Teprve historická sociologie umožňuje vytvořit skutečně vědeckou historii.“	
Rozhovor s polským historikem a sociologem Marcinem Kulou	
Vedli Jarosław Kiliński – Bohuslav Šalanda	145–151
■ RECENZE	
Thelma Fenster – Daniel Lord Smail: <i>Fama: The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe</i>	
(Kateřina Soukalová)	153–155
Peter Auer: <i>Jazyková interakce</i>	
(Jakub Mlynář)	155–157

Lukáš Valeš: <i>Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho</i> (Jan Slaviček)	157–159
Ibn Tadjmija: <i>Wásitské vyznání</i> (Karel Černý)	159–162
Alexander Fazik – Jan Štemberk (eds.): <i>Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu</i> (Lucie Šafírová)	162–164
■ ZPRÁVY	
<i>From the Past to the Present and towards Possible Futures: The Collected Works of Norbert Elias</i> (Zpráva o konferenci) (Jiří Šubrt)	165–166
Konference <i>Fenomén hospodářské krize v českých zemích / střední Evropě 19. a 20. století</i> (Jan Slaviček)	166–169
Kolokvium „První světová válka v historicko-sociologické perspektivě“ (Karel Černý)	169–171
■ PERSONALIA	
K životnímu jubileu prof. Miloše Havelky (Jan Horský)	173–176

Patrně nebudu v úvodu dalšího letošního editorialeu osamocený v názoru, že člověk nikdy nechce být s prací příliš pozadu, nechce zaostávat, zkrátka chce držet krok s dobou. Nebo jinak řečeno a podpořeno patřičně elegantním francouzským idiomem – *být à jour*. Objektivně vzato, v našem časopise nelze nikdy docílit naprosté aktuálnosti neboli časovosti, popřípadě dokonce obsahové naléhavosti, a to mimo jiné proto, že *Historická sociologie* vychází jednou za půl roku. Za takovou dobu mohou události výrazně pokročit, gradovat či přímo explodovat. Ovšem na druhou stranu lze díky této periodicitě získat od bouřlivého dění potřebný odstup, zkrátka počkat, až „pěna dní“ poněkud opadne.

Ostatně ani samotná historická sociologie není zcela prezentní vědní oblastí, takže počítá nejen s přesahy do minulosti, nýbrž i s žádoucími vývojovými trendy do budoucna. Na tomto místě se ale raději nebudu pouštět do náročné problematiky historického času a jeho dekompozice na několik „temporalit“ a rytmů. Navíc stále platí paradoxní fakt, že něco může být stále v módě, zatímco jiné zůstává už od počátku beznadějně archaické, ba zaostalé.

Aktualizovat znamená učinit aktuálním v čase, ve filosofickém smyslu tedy běží o přechod z možného bytí do bytí aktuálního. Přístupme proto na pojetí sociální reality jako modálního systému, jenž sám o sobě sestává z množství světů, z nichž některé jsou skutečné (aktuální) a jiné možné (alternativní). V tomto rámci existují různé stupně možností (přístupnosti) ke světu, který považujeme za aktuálně platný. Potom tedy „možný“ v podstatě znamená: co může existovat, co může být vykonáno, v neposlední řadě co je proveditelné a realizovatelné v aktuálním světě. (Pregnantní analýzu těchto problémů přináší například sborník *Možné světy v humanitních vědách, v umění a přírodních vědách*, editovaný Struve Allénem [Praha: Academia, 2012].)

Teorie možných světů, přesněji řečeno modální logika, má svá filosofická východiska a aplikuje se především při zkoumání literatury. Jedná se o pojmovou metaforu, ale zároveň lze o možných světech uvažovat jako o modelových prostorech. Zde přicházejí na řadu principy související s lidskou kreativitou: především alternativnost a proveditelnost, jež také tvoří součást komplexních technických projektů. K tomuto problému se někdy ještě vrátíme, a to včetně odkazu na filosofa vědy a sémantika Ladislava Tondla, zatím jen dodáme, že tento pojem rozhodně přivádí vědecké myšlení k účelné interdisciplinaritě.

Jak jsme již naznačili, právě teorie možných světů neplatí pouze na poli umělecké literární aktivity, je užitečná i pro aktivity technické či technologické. Přímou se nabízí v tomto kontextu poukázat na velký technický projekt kanálu Dunaj–Odra–Labe (dále jen D–O–L). Tento předpokládaný megaprojekt by nepochybně přinesl značný zásah do zcela určitého prostoru, do řady konkrétních míst české krajiny. Primárně se v případě D–O–Lu vynořují

otázky spojené s onou výše zmíněnou „proveditelností“, respektive „aktualizací“. Opomenout nelze ani specifickou diskurzivitu a stejně svůdnou narativitu, tedy jasně předvídatelný příběh o velikosti, hrdinství a odvaze pustit se do tak náročného díla. Svým způsobem bychom pak ihned byli spojeni s několika moři, viděli bychom zase proplouvat lodě naší vnitrozemskou krajinou.

Kanál D–O–L by vlastně vytvořil celý nový svět, lépe řečeno zmíněný možný svět. Krajina by se radikálně změnila a byly by nastoleny nové možnosti aktivity, došlo by též na utváření nového ekosystému. Nevím, jak moc obstojí názor, že D–O–L se do českomoravsko-slezské krajiny vůbec nehodí, a to hlavně proto, že je méně vodnatá a navíc hodně „hrbolatá“. Bezprostředně tudíž hrozí, že by někde kanál vedl nad úroveň terénu, což představuje bezpečnostní riziko zaplavení krajiny v případě nečekaného narušení břehů, takže povodeň může nastat i bez přívalu dešťových srážek. Laicky řečeno: vody nemůže být příliš mnoho, aby nestoupla hladina Vltavy i celého jejího povodí. Již dnes se přitom zápasí s nízkými průtoky vody v Ústí nad Labem. Jinými slovy – na mnoha místech se možná stavba správně „nezařízne“ do terénu.

Pro pořádek připomínám, že na Západě se kanály budovaly na počátku průmyslové revoluce a ještě před vznikem železnic, dosti často v bažinatém, „pórovitém“ terénu. Zároveň šlo při podobných projektech také o příležitostné napravování toku řek a meliorační práce. (Viz například znamenitou práci Davida Blackbourny *Podmaňování přírody. Voda, krajina a vývoj moderního Německa* [Praha: BB/art, 2009].) Každopádně by zamýšlený průplav D–O–L znamenal dramatickou změnu v daném fyzickém prostředí, vzniklo by tak další podivné „ne-místo“ v naší krajině. Nedá se nadto, tuším, ani říci, že by idea takto rozsáhlého technického díla sjednotila národ k mohutnému výkonu, ačkoliv v Nizozemsku je tento druh motivace stále aktuální. Přinejmenším by český plavební kanál určitě nedosáhl významu Suezského nebo Panamského průplavu. Tyto projekty totiž podstatně zkrátily obchodní a vojenské cesty, spojily oceány, což pro lodní plavbu námořní mělo a stále má opravdu velkou, nadčasovou hodnotu.

K dosud zmíněnému přistupují rovněž významná ekonomická hlediska. Ukazuje se totiž, že při podobných příležitostech obvykle dochází k podcenění nákladů, přecenění příjmů, podhodnocení dopadů na životní prostředí a nadhodnocení hospodářského rozvoje nebo jiného pozitivního efektu. Významné infrastrukturní projekty nejednou v minulosti překročily skutečné náklady o desítky, ba dokonce stovky procent, a navíc míra návratnosti vynaložených investic je obvykle spíše záporná. Jeden příklad mezi mnohými dnes reprezentuje tunel pod průlivem La Manche.

Ani Evropská unie se patrně do spolufinancování tohoto monumentálního projektu příliš nepohrne, mimo jiné z toho důvodu, že si možná někdo v bruselské centrále vzpomene na díla významného geografa a sociologa Benta Flyvbjerga, popřípadě jeho spolupracovníků a následovníků. Tento dánský badatel oplývá pozoruhodným smyslem pro případové studie a kvalitativní výzkumy, přičemž se především věnuje právě hodnocení infrastrukturních megaprojektů a rizik s nimi spojených. Obecně se cituje jeho zásadní práce *Megaprojects and Risk: An Anatomy of Ambition* [Cambridge: Cambridge University Press, 2003]. Jak již bylo naznačeno, v případě megaprojektů se jedná zejména o podhodnocování nákladů a nadhodnocování přínosů. Na všech stupních přípravy a realizace se podceňují možná rizika a nenadálé překážky (kupříkladu ve smyslu „černých labutí“ podle Nassima Taleba).

Zdá se, že kanál D–O–L by se mohl stát součástí našich snů o snadném přístupu k moři. Vždyť jsme přece typický středozezemský stát! Bývalé socialistické Československo alespoň disponovalo flotilou zaoceánských nákladních lodí, námořním loďstvem jsme se proto mohli chlubit alespoň tímto způsobem. Do hry se ale dostává též omamný pocit spojenosti a jakási pochybná potřeba „narovnanosti“ – ne přirozeně se vinoucí řeka, nýbrž kanál. Tolik tedy k jedné z aktualit, která ovšem potenciálně zasahuje daleko do budoucna. Při domýšlení „co by kdyby“ nás mimoděk napadá, že by nakonec z toho všeho mohlo zbyť další prazvláštní torzo, něco kuriózního pro podívanou. V rámci takového pořádku věcí rozhodně najde své místo alternativní historie a navazující úvahy o možných světech. Myslím, že uvedený kanál skutečně náleží právě do tohoto rodu, do jedné z mnoha rodin možných světů...

Přístupme k druhé, ve větší míře přehledové části úvodního textu. Všude kolem nás aktuálně zaznívá a nadále bude znít připomínka Velké války 1914–1918. Patrně se bude stále častěji vzpomínat na celou dobu průběhu této obrovské civilizační katastrofy, nejen na její počátek 28. července 1914, kdy Rakousko-Uhersko vyhlásilo válku Srbsku. Každý rok se bezpochyby připomene konkrétní událost v určité zemi, takže se vzpomínky neodbydou jednorázově.

O příčinách, průběhu a důsledcích Velké války existuje nepřehledná řada odborné literatury. Je tedy obtížné vyzvednout publikaci, která by zachytila tento konflikt komplexně, aniž by preferovala národní pohled. Objevují se nové důrazy, a to nejen ty ekonomické. Tento vojenský konflikt do té doby nevídaných rozměrů byl mimo jiné doprovázen další industrializací a zdokonalováním zbraní, nasazením žen a dětí do výroby, hromadnými odvody branců, vznikem přibližně stejně silných mocenských bloků apod. Stále častěji se ovšem dnes také v historickém bádání klade důraz na osobní prožitek, intimitu válečných let. Ostatně metoda *oral history* vstoupila do vědeckého arsenálu relativně nedávno, zmíněným emocionálním záležitostí se tak dlouho nedostávalo pozornosti.

Snad nebude příliš přehnané znít ani tvrzení, že určitá kvóta více či méně manifestních militantních nálad v tehdejších evropských mocnostech existovala dávno před vypuknutím konfliktu. Nasvědčuje tomu i to, že pouhý měsíc po sarajevském atentátu vstoupily klíčové vojenské pakty do války. Nevím, zda příliš nezjednodušuji, ale zdá se mi, že v tom hrál svou roli také čas: stihnout hlavní tažení do zimy, respektive co možná brzy vítězně ukončit tuto anabázi.

Jak známo, nestalo se tak, válka se o dost protáhla a poznamenala individuální osudy podstatné části mužské populace, včetně celých rodin. Tak se například řemeslník z východních Čech roku 1914 nechtěně dostal do víru Velké války na ruské frontě, konkrétně kdesi v Haliči. Dlouho si však „nezabojoval“, na podzim prvního roku války byl zraněn a dostal se do zajetí. Mezinárodní Červený kříž jej mezitím evidoval jako nevěstného, on se však na počátku roku 1915 zařadil mezi válečné zajatce, kteří se v tomto roce dostali až do vzdáleného tábora v tehdejší ruské centrální Asii, přesněji do Ferganské nížiny. Zde se na pár let „zasekl“ a v tehdejší Skobelevu (dnešní Ferganě) jako sedmatřicetiletý 3. února 1919 zemřel na tyfus. Na konci války byla totiž železnice v této oblasti rozbitá, mosty zničeny, pěší chůze v extrémních podmínkách byla nemožná. Na tohoto konkrétního účastníka Velké války upozorňuji také proto, že o určitých událostech a místech se dochovala přemíra pramenů a údajů písemných i vizuálních, avšak jiné zůstávají a patrně navždy zůstanou zahaleny tajemstvím. Někdy opravdu zbývá jen matná vzpomínka...

Každopádně první světová válka měla po všech stránkách devastující účinky, počet obětí se odhaduje mezi 15 až 20 miliony lidí. Masově byly rovněž nasazeny nové nebo inovované zbraňové systémy: tanky, letadla, těžké dělostřelectvo, kulomety, bojové plyny a další. Ke všem číslům ovšem musíme ještě přidat 20–40 milionů obětí pandemie španělské chřipky, která zasáhla Evropu v závěru války a pustošila ji ještě následující rok po jejím skončení.

Každý zájemce o sociologii a historii Velké války si určitě sestaví svůj vlastní seznam povinné literatury. Do mého osobního balíčku náleží všeobecně citovaná publikace novozélandského historika Christophera Clarka *Náměsíčníci: Jak Evropa v roce 1914 dospěla k válce* [Praha: BB/art, 2014]. Objemná kniha nevzbuzuje žádné kontroverze, jeví se politicky korektní, a to zejména proto, že za vypuknutí války jsou podle autora odpovědní všichni evropští politici. Kromě těch německých selhali taktéž politici srbští, rakousko-uherské, francouzští i ruští. Určitá časová nevýhoda knihy spočívá v tom, že se v ní autor nevydává za srpen 1914. A tak se tu například neobjevuje porušení neutrality Belgie a válečné zločiny německých vojsk, jakož ani použití bojových plynů v roce 1915 u města Ypres. Ovšem nejruznějších brutalit a neuvěřitelných zločinů se v té době vyskytovalo daleko více.

Za přečtení v tomto ohledu rozhodně stojí zajímavá publikace z nedávné doby, pojednávající o expanzi násilí v souvislosti s probíranou válečnou katastrofou. Na zrod masového násilí, destrukce a vyhlazování totiž výstižně poukázal Adam Kramer v textu *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in First World War* [Oxford: Oxford University Press, 2007]. Autor se v něm nezabýval pouze průběhem válečných událostí, nýbrž i stavem mysli aktérů. Upozornil rovněž na záměrný kulturní vandalismus, dále na vyhánění obyvatel z domovů v dosahu fronty, konečně pak na vyvražďování statisíců lidí z „nevhodných“ etnik.

Ovšem na první místo si do svého soupisu četby samozřejmě řadím mimořádně zdařilé studie tohoto čísla *Historické sociologie*, věnované událostem první světové války. Doufám, že si rovněž případní čtenáři našeho minibloku „Ozvěny Velké války“ zvolí pro studium i zamyšlení právě tyto podnětné texty osvědčených autorů. Za pozornost však stojí také další publikační položky, včetně rozhovoru s renomovaným polským historikem a sociologem Marcinem Kulou. Rozsáhlý úvodní text v angličtině *Goals and Behaviour* pochází z tvůrčí dílny sociálního antropologa Milana Stuchlíka (1932–1980), který v sedmdesátých letech, nejprve na univerzitě v Cambridge a především později v Belfastu, vypracoval vědeckou teorii takzvaných lidových modelů. Mimořádně – touto teorií se dnes při antropologických výzkumech řídí stále více badatelů. Ještě dodávám, že tento autorův zásadní text je publikován díky péči Jaroslavy Stuchlíkové.

V první části tohoto editoria se po obzoru jednoho z mnoha možných, industriálně sněných českomoravských světů sunuly stínové siluety dopravních a výletních lodí. Na závěr všech prezentovaných úvah a zejména na pozadí technologických hrůz moderních válek však raději vyslovme poněkud archaické, ba přímo romantické přání: zachytit ten správný vítr do plachet. Naším věrným odběratelům i všem nově příchozím jsme připravili obvyklý čtenářský zážitek nejen s „papírovým“ časopisem *Historická sociologie*, nýbrž také prostřednictvím jeho webových stránek. Ty si lze ostatně pohodově zpřítomnit též pomocí „chytrého“ mobilního telefonu. Výběr média přitom záleží na momentální situaci, aktuální náladě nebo osobním vkusu, jak je komu libo.

Bohuslav Šalanda

Goals and Behaviour*

MILAN STUČHLÍK

Cíle a chování

Abstract: In the first part of this paper I intend to argue that anthropologists have a predominantly causal conception of explanation and that the only feasible way to avoid this is to apply consistently the assumption of goal-orientation of behaviour, that is to hold what could broadly be called a teleological conception of explanation – a view that developments are due to the purpose or design that is served by them. Further on I will try to show that groups and norms do not exist and act independently of people. They have no existence as “things” apart from forming a part of the relevant stock of knowledge of the members of society. They can be brought to bear on actions only by people invoking them. Thus we have to make a sharp distinction between the conceptual or notional level of phenomena, and the transactional or processual level, sometimes known as cultural and social respectively.

Keywords: goal orientation of behaviour, groups, norms, causal explanation of behaviour, individual strategies

DOI: 10.14712/23363525.2014.1

I.

Most of the current theoretical and methodological discussions or disagreements in the social sciences probably stem from our uncertainty or confusion about the existential status of the phenomena we study, their facticity, and their relations both within and outside the social world. This uncertainty is in its turn at least partly due to our inability or refusal to treat seriously our own assumptions. Elsewhere [Stuchlik 1976: 3, *passim*] I have argued that although the assumption of culture (in the broadest Tylorian sense of the word) as man-made and a continuous product of human activities is generally accepted, it is rarely, if ever, seriously applied. It has a sort of oblivious existence and is considered at best a useful embellishing phrase in the introduction of a treatise on theory. Yet, when used as a basic methodological principle, it can have considerable implications [cf. Holy 1976]. In this paper, I intend to examine the related assumption that human behaviour is purposive, intentional, or goal-oriented. By “examining it”, I do not mean treating the assumption itself as a problem. I am not interested in the question of whether or not human behaviour is in some real or factual sense goal-oriented. In other words, I am not trying to demonstrate or prove the truth or facticity of this basic assumption (which is, as in the case of any basic assumption, a rather hopeless task), but to justify its use. And to justify such an assumption, one needs to show that it opens up hitherto ignored areas of problems and

* Essay was first published in 1977 by The Department of Social Anthropology of The Queen’s University of Belfast in The Queen’s University Papers in Social Anthropology, Volume 2: *Goals and Behaviour*, edited by Milan Stuchlik.

ways of solving them. Since my opening contention was that it is the uncertainty of the existential status of the phenomena we study which accounts for most of the current theoretical and methodological problems, I have to show the relevance and usefulness of the assumption of goal-orientation of human activities above all in this context.

Though I believe that the argumentation can in a broad sense be extended to social sciences in general, I am using as a case in point social anthropology, since my own training and experience is in this field. As the starting point of the discussion let us consider a hypothetical case of a sorcerer performing a ritual intended to kill somebody. The anthropologist can see the ritual, i.e. the actions of the sorcerer, and has therefore no problem in conceiving of it as existing, as real. On the other hand, he knows that such ritual cannot bring about the death. The sorcerer and other natives may believe it, it may be real or reasonable to them, but it is unreal (in the sense of unreasonable) and therefore, in the last instance, nonexistent “for him” [cf. *Stuchlik 1976: 1*]. Thus, anthropologists are presented with a contradiction between the “reality” of the action and the “unreality” of the goal or intention, which they have to solve. Predominantly, though no longer exclusively, the only acceptable solution consists in finding some cause or purpose of the action which would be equally “real”, i.e. which would have the same undoubtful existence. In the case of sorcery the usual solution lies in asserting that what sorcery really does, is to identify and release tensions in the society and thus in the last instance to function as an integrative force. What we are often unable to realize is that by accepting this view we have created another contradiction: we have found a “real” goal, but we have made the action, the ritual, unreal. It was a ritual performed to kill somebody; we have named it a ritual performed to release social tensions. However, this ritual does not “exist” in the sense that it cannot be observed as such; what can be observed is only the killing ritual. Moreover, what identifies the social tensions for us is, properly speaking, the sorcerer’s intention to kill somebody not the way he goes about it. The actions taken to attain this goal are irrelevant (doubly so, since we know that the goal is unattainable).

This is, of course, the crucial point. When the anthropologist starts to explain the sorcerer’s action, the performance of the ritual, by reasons other than that he is trying to kill somebody, he has to choose one of two equally erroneous ways: either he explains why the sorcerer wants to kill that particular man in terms of social tensions etc. that is, explains the goal and leaves the action practically out of consideration; or he explains the actions more or less as a series of movements performed by the sorcerer. In other words, he is in both cases defining out of existence the very dimension or property of behaviour he is supposed to study, that is, its social nature. By social nature we cannot understand simply the fact that the behaviour occurs among humans: the minimal requirement of the social nature of an activity is its comprehensibility and relevance to specific others. Intention, goal or purpose, not only accounts for the action, it also identifies it for others. If we deny the existence or reality of the sorcerer’s intention to kill somebody, we have no possibility of observing an action of “trying to kill somebody by sorcery”.

In the first section of this paper, I intend to argue that these errors derive from the fact that anthropologists have a predominantly causal conception of explanation and that the only feasible way to avoid this is to apply consistently the assumption of goal-orientation of behaviour, that is, to hold what could broadly be called a teleological conception of explanation (conceiving of teleology in its simplest form as a view “that developments are due to the purpose or design that is served by them”).

The first serious consequence of the assumption of goal-orientation purposiveness of human activities appears immediately when we start to define the subject matter of our study. Firth's dictum that, it is human behaviour, verbal and non-verbal, which is the raw material for study' [Firth 1951: 19–20] stands unchallenged, but at the same time there are obviously events related to people for which no intention, purpose or goal can meaningfully be stated. Catching cold, breaking one's leg, being surprised, and similar events, can be mentioned as typical examples. However, such events are things that happen to people and not things that people do. Stated on this level, the distinction seems rather obvious, though it is sometimes disputed. Some authors clearly distinguish between what they call "happenings" and "human activities" [cf. White 1968: 4]. Though the boundaries between happenings and activities might conceivably become blurred in some specific cases, usually they can be sufficiently distinguished by using the criterion of standards of performance. Whenever it can be used, we are dealing with an activity. There is the right way and the wrong way only of doing something, not of something happening to us. Since we are studying not whatever might happen to people but human behaviour, happenings as such do not interest us, unless directly related to some relevant context of activities.

One of the main objections to the assumption of intentionality of behaviour is the assertion that there is a large category of actions performed "without any effort of will, without resolving or deliberating whether to do them, unintentionally, nonvoluntarily, for no purpose, etc." [White 1968: 7]. I would suggest that this objection is based on a misunderstanding of the characteristics mentioned by White. If "without resolving or deliberation" is supposed to be identical with "unintentionally" or "for no purpose", or even with "unconsciously", then it is an untenable identification. Deliberation need not be a repetitive process: it can be done, for some actions, only once or a few times and then the action becomes automatic but it does not mean that it has no purpose or goal. I am perfectly able driving a car to negotiate a bend without going through an involved process of decision-making about it, but that does not make it an unintentional or no-purpose activity. I do not deliberate about brushing my teeth in the morning, nor do I state aloud to myself every morning that brushing teeth is good for dental hygiene. It has become a stereotyped part of my early morning activities, but again that does not mean that I see no purpose to it. The nonvoluntary action, mentioned by White, does not belong to the problematic category at all. The fact that the action is or is not voluntary does not say anything about its goal-orientation, intention etc. A schoolboy may do his homework quite involuntarily in the sense that he would prefer to do something else, yet he is perfectly aware what the purpose of his action is and what goal, when attained, will terminate it.

The case of White's last two characteristics, "unintentionally" and "to no purpose", is slightly different. Watkins stresses the same point: "behaviour often does not conform to the end-means pattern. I may tell the truth, or go fishing, simply from a desire to do so with no further end in mind ..." [Watkins 1973: 163]. Obviously, this cannot be taken at face value. The only possible equivalent to behaviour for no purpose would be completely random behaviour. Moreover we could not even recognise it as such because, as I have tried to argue above, it is the intention, purpose, or goal, which names the action: therefore, we would not even have a name for such behaviour; it would be unidentifiable as behaviour. I can certainly go fishing for no other reason than my desire to do so, but I can

hardly go fishing by putting on skis and climbing to the top of a mountain. So evidently this characteristic of actions cannot be taken literally. It seems to me that such behaviour can be seen as problematic, or, more specifically non-purposive, only when there is an *a priori* proposition that some projects for the future are important enough to be called goals or purposes, while others, such as to go fishing, are not. However, I doubt that such criteria of importance can be defined in any generally applicable way. What can be said about this category of behaviour and what the authors regarding it as having no purpose actually had in mind, is that it comprises actions that under normal circumstances are obviously self-explanatory and have no further consequences, so that they are unproblematic and are not taken into account in the study of social life. Any importance they might have for our study accrues to them from situational contexts only. Any attempt to explain them as actions would be trivial. I will return to this point later.

If on this level the distinction between activities and happenings based on the criteria of the standards of performance and hence in the last instance on goal-orientation, is especially helpful for the clear definition of the subject matter of our study, there is another less obvious level at which it acquires even more important methodological consequences. The authors I have mentioned treated both these categories as immutable: an event is either a human action or something which happens to someone. However, many, if not most events have in actual fact a double status: they are actions in the sense of being intentionally performed by an individual or plurality of individuals, and they are happenings in the sense of happening to another individual, or plurality of individuals without his intending it or without his assigning a particular goal to it. I suggest that social scientists tend to define such events as activities but treat them as happenings since such treatment lends itself more easily to causal explanations. Elsewhere [Stuchlik: 1976a] I have argued that a typical example of such treatment is the study of social change.

Social change is usually conceived of as something that happens to people, not something that people do – since it happens to them, the causes of its happening can be established. Colonial occupation, economic pressure, growing contact with the outside world etc. have repeatedly been mentioned as causes of social change in particular societies. Apart from the fact that such explanations are usually obviously true and therefore trivial, they contain two basic errors. The first is that any causal relation is never properly established and remains simply assumed; the second is that the reasoning behind the relating of cause to consequence (e.g. economic pressure to a particular instance of social change), can usually be reduced to a circular argument of the type, “this kind and intensity of economic pressure must have led to this particular social change because the change has occurred”. It is my contention that these errors can be avoided and a better understanding of social processes achieved, if we treat them as activities, that is as actions intentionally performed by specific individuals or groups trying to attain specific goals.

This argument can be made still clearer by examining the predominant use by anthropologists of two basic concepts: norms and groups.

Norms

The term “norm” has been defined and used in anthropology in an almost unlimited variety of ways, but always with a common focal point. Norms, rules, or customs are

always conceived of as habitual and/or institutionalized prescriptions for behaviour, as “right ways” of behaving and doing things, and as more or less binding imperatives. Gibbs talks about norms as prescriptions governing conduct or specifying what people ought to do [Gibbs: 1965]; for Williams norms are “rules of conduct; they specify what should and should not be done by various kinds of social actors in various kinds of situations” [Williams 1960: 25]. Cancian states: “I assumed that norms were culturally specific conceptions of good and bad actions” [Cancian 1975: viii]. However the definitions are formulated, they always imply the notion of norms as an ideal, one-to-one model of desirable, and therefore sought after behaviour.

The second implicit notion that many anthropologists have about norms is that they somehow have an internal compelling force to summon behaviour. This is rather more difficult to detect, especially since it is sometimes explicitly denied: for example, Fortes writes “Custom is not inviolable in its own right. It is compelling because it is the legacy of the ancestors” [Fortes 1945: 25]. However, the point is not whether the custom is inviolable and indeed, anthropological literature is full of examples of people violating the norm. The point is that behaviour conforming to the norm is considered as having been caused by that norm and as needing no other explanation than the norm. On the other hand, behaviour violating the norms calls for an explanation by some strong contingent factors. In other words, there is no need to have any reason for obeying the norm apart from its existence, but there must be a reason for not obeying it. This, together with the assumption that norm describes “normal” (i.e. actual), albeit ideal, behaviour makes it possible for the anthropologist to distinguish between “what people say they do” and “what they actually do”. This is clearly illustrated in the following quotation:

(...) I noticed the same discrepancy in statements as to the change of residence upon marriage. The Lapps invariably state that at marriage, the woman should join her husband's band but an analysis of all marriages shows that about equally often, the man joins his wife's band and remains there. [Pehrson 1964: 292]

Pehrson solves this contradiction by deciding that Lapps have no rule of residence and that in every marriage the residence is decided on contingent factors. What Lapps “invariably state” cannot be taken as a norm, since it is not followed: the statement cannot be a norm because it does not compel behaviour. Thus the main problem to be studied is usually considered to be “what are norms” and “to what extent are they followed in actual behaviour”. The problem of the violation of norms is considered a secondary one and studied mostly in terms of contingent deviant behaviour. One of the most recent studies, “*What are Norms?*” by F. Cancian [1975], states the main problem in its title. In her very carefully researched book on Zinacatan norms, she sets out to study the relations between norms and actions in a small Mexican town. However, she is again mainly interested in what people consider as norms, to what extent they follow their norms in actual behaviour, and what consequences this has for social organization.

The validation of such studies rests only on our beliefs that norms are prescriptions for real behaviour and that, when they are violated, there is a contradiction or discrepancy involved. Pospisil, in his analysis of the legal rules of Kapauku Papuans, came to a different conclusion:

Of 176 cases, only 87 correspond to rule. In other words, in 89 cases which represent almost 51 per cent of the total, the actual results differ from the statements in the rules. [*Pospisil 1964: 250*]

The reasons for disregarding the rule may vary: alleviating circumstances, aggravating circumstances, pity taken on the defendant, weakness of the authority, necessity of political compromise, profit for the authority, etc. [*ibid.: 251*].

Instead of taking this as indicating deviance or non-conformity, Pospisil takes it as indicative of the nature of the rules:

Similarly, the one hundred and twenty one Kapauku rules presented in the preceding part of the monograph do not bind the native authority on his decision. Their role is comparable to that of the rules in China or in Old Rome – a help to the authority in settling disputes (...) However, when the authority felt that a decision satisfactory to all parties concerned would be one which did not comply with the appropriate rule, he would not hesitate to disregard it. [*ibid.: 251*]

Thus, the rules or norms are not seen here as prescriptions for behaviour, or even as ideal behaviour, something which “ought to” or “should” be done, but simply as guidelines to be taken into consideration, but with a specific purpose in mind: to satisfy all parties concerned.

A somewhat similar point is further elaborated in Scheffler’s excellent study of Choiseul. When talking about customs, he asserts:

(...) We are misled, however, if we assume that Choiseul feel any compulsion from “internal” sources in regard to these matters; there seem to be no strong feeling that the “straight way” is the way things “should” be done ... [*Scheffler 1965: 110*]

He even quotes informants as saying “Our customs are not firm. We look only for that which will help us to live well, and the rest is just talk” [*ibid.: 112*]. If I understand it correctly, this is also what Stanner means when he says: “If the Ndembu are governed by anything, then it is by their interests rather than, as Turner would have it, by their principles ...” [*Stanner 1959: 215*].

Now, what seems to emerge from this brief and admittedly simplified review is that norms have tended to be conceived of as causes of or reasons for actions, and as descriptions of what people actually do or should do. There is, however, growing evidence that people treat norms not as causes or reasons, but at best as guidelines for action [*cf. Pospisil 1958; Scheffler 1956*] at the same time, as Deutscher shows, the relation between stated behaviour, between assertions of what “one does under certain circumstances” and between actual behaviour, i.e. what actually occurs, is highly problematic [*Deutscher 1966*]. It seems that norms should be treated more as apart of the “relevant stock of knowledge” of the actors. They can be manipulated, applied, disregarded, but they have no internal compelling force to summon action. By themselves, they are simply cultural phenomena and can best be looked upon as inert. They can be brought to bear upon actions, either summoning them or restraining them, through some mediating motivational mechanism (*cf.*, for example, Nadel’s “tendency of individuals in proximity to conform spontaneously

to each other's behaviour" [*Nadel 1951: 348*]); this is, however, a psychological consideration. Sociologically, they can be made relevant only when people invoke or disregard them in their actions, explicitly or implicitly:

They (norms) become a social and sociological datum (...) only when they enter into transactions between persons and groups. I have assumed that they have no sociological meaning outside of those transactions. [*Scheffler 1965: 294*]

But to invoke or disregard a norm for the purpose of a transaction is an action in itself and must be treated as such. In other words, to invoke a norm has a specific purpose. A norm can be invoked to justify one's own action, to elicit actions from specific others, to claim a special status, or to sanction others.

The invocation of a norm may be illustrated with the case of a marriage bid in a Jordanian village. Ali al Husayn sent a friend to the house of Mahmoud al Ali to ask for Mahmoud's daughter for his son. Mahmoud referred the demand to the authorities of his lineage, one of whom was Shaykh Husayn:

Shaykh Husayn, in Sulayman's presence (the bidder) pencilled a written note and handed it to Mahmoud. In it he declared that he was unalterably opposed to the marriage of Mahmoud's daughter (his own sister-in-law) to Ali's son. He further said that if she was to be married to anyone, it should be either to his own younger brother Yusuf, who was the girl's fifth patrilineal cousin, or to Ybrahim al Hamad, a pious young man of the lineage. The Shaykh told me later that the reason he opposed the marriage was the lack of piety of Ali and his son. Neither attended mosque services regularly. This was also true, however, of the Shaykh's own brother. Later, the Shaykh told me the real reason for his animosity toward Ali al Husayn and his son; it was the result of an incident involving the two families that had taken place several years previously ... [*Antoun 1967: 298*]

Shaykh Husayn invoked a norm of preferential marriage and a norm of regular attendance at the mosque, to justify the refusal of a girl to the son of his enemy. Now, his position in itself might or might not have brought about the result, i.e. the refusal by Mahmoud al Ali; actually it was supported by other factors which we do not need to mention here. What is important, though, is that his bringing the norm into the situation was not the result of his personal commitment to it (or at least not unreservedly), but of his personal interest in sanctioning or shaming Ali al Husayn. This makes clear still another important point: it is irrelevant whether or not the person invoking the norm is actually committed to it, believes it is something which "ought" to be done, or simply manipulates it [*cf. Scheffler 1965: 294*].

Disregard of a norm can be illustrated with an example mentioned by Fortes:

An ambitious and none too scrupulous braggart of considerable intelligence and drive, Dinkaha, had been very useful to me and had made the most of his connexion with me. One of the objects of this ceremony (sacrifice to ancestors) was to show off his friendship with me to his clansmen, and his prestige among them to me. It was, therefore, a specially lavish occasion: In the middle of the ceremony Dinkaha's father-in-law called in. The old man was respectfully received and ushered into his daughter's room. Dinkaha finished the sacrifice and began to distribute the meat. Various member, of his lineage and clan received the portions due to them. And then intoxicated with conceit at having his white friend in his house and at the obvious appreciation of

his stock, in consequence, in the eyes of his clansmen, a rash impulse overcame him. Holding up a goat's foreleg – one of the ritually prescribed portions that should be reserved for those entitled by birth to share in the sacrifice – he launched out into a speech, the gist of which was that he desired his father-in-law to accept it in order to mark this special occasion ... [Fortes 1969: 17]

This can best be understood as Dinkaha's bid for special status, for a prestige so high that the intentional violation of a norm will be overlooked by others. In this case it was not, since his father-in-law refused the portion and invoked the same rule in the positive sense by saying that in-laws do not sacrifice together: "it is an unheard-of thing".

Both claiming special status and sanctioning others by violating a norm, can clearly be seen in the handling of the contributions to a man's payment for his bride by his kinsmen among the Kwaio on Malaita. According to Keesing, there are more or less specific rules for the size of contributions:

We have seen in the case of Kwaio marriage payments that appropriate contribution is defined in terms of kinship distance, economic strategies etc., which involve "rules" that have ramifications throughout the culture. [Keesing 1967: 14]

Now, the violation of these rules can take the form either of a lesser contribution or no contribution, or of a larger contribution or of a contribution when not obliged. In the first case, the norm is violated to express disapproval of the marriage, to assert social distance or hostility toward the groom because of a previous quarrel, to sanction the groom's previous failure to fulfil the obligations of kinship, and so on [*ibid.*: 12]. In the second case, the norm is violated to create a stronger obligation on the part of the groom and his group for future support, or to recruit new supporters for future help [*ibid.*: 13].

Thus, norms are brought to bear upon actions not by their mere existence, but by somebody invoking them. As we have seen from the examples, an individual invokes the norm for a specific reason, such as to attain a specific goal. It is his goal, in the sense that it is a future state defined by him; however, this does not necessarily mean that it is a goal for him, that is, his future state. An individual can have as his goal a specific future state of his group: for example, he may invoke the norm of incest prohibition because he is worried about the chastity of the members of his group. On the other hand, he may invoke it because he wants to get rid of a particular man. As I said earlier, it is irrelevant whether or not he invokes the norm because of his personal commitment to it or because it is convenient for him. What is important is that norms do not bring about behaviour by themselves, but by being brought into the situation as one of the possibly relevant factors. And since they do not summon behaviour by themselves, they cannot be used as explanations of particular behaviour. If we assume the goal-orientation of behaviour, we have to re-define what is problematic about the relations between norms and actions: it is not simply what the norms are and how often, with what percentage, they are followed in actual behaviour, but why, in particular situations, norms are either invoked or ignored, and either followed or violated. In other words, what becomes the main problem of our study in this context are the mechanisms whereby people decide about the invocation of norms.

Groups

The second basic concept I wish to discuss in some detail is that of group. It has, like the concept of norm, been defined and used in many different ways: anthropological and sociological literature abounds with definitions of groups. It would be a redundant and moreover meaningless task to repeat them here or to try and sort them out. However, most of them are based on some or all of the following foci: group is conceived of as a physical or quasi-physical entity, as opposed to a strictly conceptual one, with boundaries set by membership criteria; it is seen as a unity by both members and specific others; there are specific norms ruling the recruitment of members, and their performance as members. Usually, a group is also considered a focus of moral commitment.

There is a certain necessary interdependence between norms and groups. As I mentioned earlier, norms are often seen as having an internal compelling force, as causes of behaviour. At the same time, norms do not pertain to people as individuals, but to social types, i.e. to generalized members of categories or groups. Thus, norms can be seen as pertaining to members of groups, as being membership norms. If it is assumed that norms function automatically, we can say that people perform certain actions because they are members of certain groups; in other words, group membership is, again, often seen or interpreted as the cause of the behaviour. People perform specific actions as a function of their group membership, and groups can therefore be conceived of as collective performers of systems of actions. In fact, this is what is often considered as one of the important criteria of the corporateness of a group: that it appears, at least in some situations, as a whole. For instance, Schneider uses the possibility of acting together as a differential between what he calls corporate units, and corporate groups:

I have used the term corporate unit, since the definition of the word group and its associations and meanings are so problematic. A modern nation has a corporate identity, but it is not possible for it to act in unison and concert and as a physically corporate group in the sense, let us say, of a small village, assembling in its entirety for a religious ritual. [Schneider 1965: 79, note 3]

Groups, specifically corporate groups, are seen as real, visible concrete entities. Of course, even when the classical study of social structure as composed of discrete, real groups was at its height, anthropologists were aware that there must be, and are, some discrepancies between behaviour as expressed in group norms and behaviour as performed by living people. Thus, Fortes stresses that:

This is an architectural way of looking at the structure of Tale society (...) Our attention has been fixed mainly on the permanent edifice in which social relations and activities are congealed rather than on their emergence in process. We have been analyzing the product of social segmentation rather than the process itself. [Fortes 1945: 232]

In the same sense, Evans Pritchard, when describing the Nuer system and the opposition of segments, cautions that:

These combinations are not always as regular and simple as they were explained to me and as I have stated them. [*Evans-Pritchard 1940: 144*]

In a later article, Fortes takes up membership norms from still another angle:

It is now fairly evident that these (norms) are not absolute rules of conduct which men are apt to break through in an outburst of unruly instinct or rebellious self-assertion, as has commonly been thought. They are relatively obligatory in accordance with the structural relations of the parties. The Beduin of Cyrenaica regard homicide within the minimal agnatic lineage (...) as a grave sin, whereas slaying a member of a different tribal segment is an admirable deed of valour. The Tallensi consider sex relations with a near sister of the same lineage as incest but tacitly ignore the fact if the parties are very distant lineage kin (...) Such observations are indications of flexibility of primitive social structures. They give a clue to the way in which internal adjustments are made from time to time in those structures (...) They suggest how such societies can remain stable in the long run without being rigid. [*Fortes 1953: 273–274*]

Nevertheless, the idea that group membership and group norms explain actions, and that, therefore, the anthropologist by determining social structure and the nature of its component groups, is also explaining people's behaviour has remained, to a large extent, one of the basic theoretical assumptions. Since it allows for deviant behaviour, either through flexibility of rules or through the existence of possible contingent factors, it cannot be invalidated by introducing examples of people undoubtedly being members of specific groups and still behaving in ways incompatible with group membership (numerous examples of this can be found in any recent anthropological monograph). There are, however, two lines of argument which can, I believe, show the rather dubious status of this assumption. The first, which I will mention only briefly since it has no direct bearing on the main problem of this paper, was first raised in the study of societies with cognatic kinship systems and egocentric kindred. If we assume that people behave as a function of their group membership, then we have to assume the unambiguous existence of groups. Several anthropologists have argued that kindred cannot properly be viewed as a group but as a category, i.e. as a conceptual entity [*cf. Freedman 1961; Goodenough 1955*]. Just to illustrate this point, we can quote Appell's observation on the Rungus of Borneo:

The Rungus, thus, do not identify any set of cognates or distinguish any set from the total field of "all of one's cognates" by assigning to it any specific duties, other than the generalized prescription that cognates should help one another (...) Instead, the Rungus view of the field of one's cognates, as far as I have been able to ascertain, is that of a series of dyadic relationships between an individual and his various cognates. [*Appell 1976: 200*]

These studies have had, as their subject matter, societies which by definition lack unilineal, clearly defined, groups. Consequently, group membership and membership behaviour could not be used as explanations, and the analyses were necessarily more oriented towards the problems of individual choice and behavioural alternatives. However, once such problems were posed, they have led to several re-analyses of unilineal societies as well. These re-analyses have shown considerable discrepancies, especially in that often important rights and duties are allocated, in unilineal societies, on the basis of cognatic

descent or kinship. This led Keesing to the proposition that we should view societies not as either unilineal or cognatic, but as operating always on the basis of a cognatic charter, though in a specific way [Keesing 1970a].

The second line of argument, which will be of major interest to us, can be documented by Holy's [1976a] review of recent kin group studies. The main issues of this discussion are focussed on kin groups, but they can be extended to any kind of group. According to his view, recent studies, mostly of Melanesian and New Guinea societies, point to the necessity of making a sharp distinction between what could be called conceptual groups, or cultural categories, and between people organized to perform specific activities. For the first, particular membership criteria like agnatic descent, co-residence etc., and norms specifying appropriate membership behaviour, can be ascertained. However, they have no necessary or direct bearing on the actual behaviour of people. Such conceptual groups, or cultural categories, belong again to the relevant stock of knowledge of individuals: people know, not only how to behave, i.e. the norms, but also how their society is structured, that is, what are the perduring groups. To be made significant for activities, group membership must be made into a personal moral commitment, or it must be invoked in a particular situation. Of course, to invoke group membership is, again, an action in itself. Thus, we are faced here with a distinction similar to that we had to make for norms: norms as ideas about behaviour, or the conceptual level of phenomena, and norms-in-action, or the transactional level of phenomena. This can be seen as paralleled by the distinction between groups to which people know they belong on the basis of membership criteria and the sharing of norms, i.e. the conceptual or cultural level, and action groups or task groups, i.e. the transactional level.

It is, I believe, the lack of this distinction which makes much of the current kinship discussion so confusing. There seems to be slowly emerging an agreement that kinship, and especially unilineal descent, cannot be seen as a basic recruitment principle into real concrete groups. It is to be seen more as an idiom in which people are able to talk about the unity of groups [cf. *de Lepervanche* 1968: 181; *Barnes* 1967: 39; *Strathern* 1972: 213–214]. In other words, descent is already beginning to be seen as a conceptual construct of the people, without any internal compelling force [cf. *Scheffler* 1965: 42]. However, this has led, in most cases, to the question: if not descent, then what is the recruitment principle into these basic, really existing groups which are the only vehicle for understanding how people behave? That is, some anthropologists have agreed that when people talk about group boundaries and membership criteria, they do not use the concepts of agnation, descent etc. in the same analytically pure way that anthropologists do: there is something that can be called a "native group model". However, what seems, by and large, to be taken for granted is that when people talk about groups they talk about membership rights and duties, and therefore about actual behaviour:

Further, they (descent assertions) are assertions which mirror critical delimitations of rights and duties between clansmen ... [Strathern 1972: 220]

Bohannan puts it even more clearly:

A folk system is a systematization of ethnographic facts for purposes of action. It might well have been called an "action system" ... [Bohannan 1957: 5]

The next logical step, the assumption that our “group idiom” may have nothing or very little to do, not only with the ways in which people conceptualize their groups, but also with the ways in which they transact, in which they organize their behaviour, has so far been taken by very few authors [e.g. Scheffler 1965; Keesing 1967, 1970b].

This is not for lack of evidence. In many monographs there can be found data showing that people organize themselves both within and across any group boundaries the anthropologist is trying to set:

Among the Maring, there are no chiefs or other political authorities capable of commanding the support of a body of followers, and the decision to assist another group in warfare rests with each individual male. Allies are not recruited by appealing for help to other local groups as such. Rather, each member of the groups primarily involved in the hostilities appeals to his cognatic and affinal kinsmen in other local groups. These men, in turn, urge other of their co-residents and kinsmen to “help them fight”. The channels through which the invitations to dance are extended are precisely those through which appeals for military support are issued. The invitations go not from group to group, but from kinsman to kinsman, the recipients of invitations urging their co-residents to “help them dance”. [Rappaport 1976: 27]

This is only a random example, but it shows how a large area of problems can be, and is, simply glossed over in anthropological writing. It assumes, for instance, that the expression “groups involved in hostilities” is unproblematic; however, it seems that they are, at least partly, composed of individuals who had nothing to do with the hostilities and came simply to help their kinsmen. Are “groups involved in hostilities” those that actually fight, or those normatively supposed to have generated the hostilities? Of course, we all know that it is groups and not individuals who indulge in warfare; we know it, until we are pressed to explain exactly what we mean. Then our knowledge somehow starts to melt. Another point is that Rappaport says that non-members of groups are invited individually by members, and that they decide whether or not to assist the group. It would seem, rather, that they decide whether to help an individual kinsman, and the fact of their helping his group is a simple consequence that has nothing to do with their decisions. This might seem a minor point, but surely if we are to present models of action systems, then actions and how people come to perform them are what we must look for.

Strathern says that agnation is an ideology, a way in which people can talk about their groups. However, when he analyses the *moka* system of ritual exchange of pigs and shells, he does it in terms of alliances and enmities of real segments:

Here the most apposite formulation we can offer is in maussian terms: the *moka* is a system of total prestations, involving economic, religious, aesthetic, and political components. The prestations are made between groups which are in an unstable state of alliance with each other: the only way they can maintain their alliance is by continuing positive, ceremonial exchanges of valuables. This is literally the way in which they “come to terms” with each other. [Strathern 1971: 214]

Throughout his book there is ample evidence that, whether the “clan-idiom” or “segment-idiom” in which *moka* exchange is rendered is his own or Melpa, the actual organization of activities is taking place as transactions between people both within and across any group boundaries, or, more exactly, between people as individual partners. For example on

table 13, p. 239, the actual distribution of pigs is tabulated as occurring between Minembi Engambo clan and Tipuka Kitepi clan. This is then broken down into gifts from members of three different subgroups of Minembi to members of three different subgroups of Kitepi; and even this classification is further detailed by specifying whether receivers were friends, specific affines, or specific cognates. Now, if the obligation to give exists between the categories member of Minembi clan and member of Kitepi clan, the specification of subgroups is redundant; and if it exists between specific individuals, then specification in terms of kingroups might be redundant; or, we would need to know much more about the relationship between conceptual groups and action groups to see its relevance. Moreover, it seems that big-men, who are far more prominent in *moka* exchange than groups as such, depend on the support also of other people than members of their segments [*cf. op. cit.: 155*]; this is glossed over by the statement that “big men struggle to obtain and increase their influence and eminence within their clan and outside it” [*op. cit.: 214*].

When discussing warfare, Strathern is far more conscious of the problems involved:

Throughout the discussion which follows, I deal with warfare as an affair between solidary groups of men. But it has to be remembered that there is a certain artificiality in this. In practice, on many occasions, only those men who had strong ties with the men of the principal combatant group (...) would actively go to their help as allies; and conversely men who had maternal kin or close affines in an enemy group so their own would either opt out of fighting that group or would at least avoid killing their close relatives in an engagement. [*ibid.: 64, note*]

In practical terms, this means that: “(...) structural analysis of alliances in warfare does not give much insight into its actual organization ...” [*ibid.: 70*]. In other words, a solidary group for warfare is not necessarily the same thing as a solidary group for economic help. By the same token, a group involved in a particular *moka* exchange might, again, be something different. And none of these have necessarily to be organized in accordance with, or taking into account, conceptual group boundaries.

I do not pretend that these quotations from several authors, taken very much at random, constitute any proof. I do believe though, that they show that in anthropological writings there are sufficient indications of important discrepancies between groups and group norm as spoken about, and actual transactions between people to legitimize questioning our own “group-idiom”. These discrepancies, when mentioned, are merely glossed over; they are seen, I suppose, more as a reminder that things are not so simple and therefore we have to choose important problems. And what is important still seems to be derived from Radcliffe Brown’s dictum that “science is not concerned with the particular, the unique, but only with the general, with kinds, with events which recur” [1952: 192]. This faith in generalization makes it necessary to assume that norms and groups must be “congealed systems of actions” because it is this assumption which makes it possible to translate the conceptual level of phenomena directly into the process of transactions.

However, the illustrative data I have mentioned and a growing body of evidence readily available in anthropological writings, would seem to indicate that such direct translation is not feasible. People do not behave in a certain way because they are members of specific groups, but because they have specific goals they intent to reach. If expected membership behaviour is instrumental, then the appropriate group membership will be invoked. If not, an individual will behave against a group norm. Again, group membership is simply

a factor to be considered in the process of making decisions about the activities. What we should be looking for are the mechanism directing this process and not the ways in which they are talked about.

As the last point in this preliminary analysis of the concepts of norm and group, I would like to discuss what I consider to be two rather important methodological errors which can be seen in the background of quite a number of anthropological interpretations. The first is the assumption that group membership somehow involves “the whole man” [cf. *Schneider 1965: 46–47*]. Or, formulated from a slightly different point of view, that group membership is an irreducible role; a primary non-composite role which it would be impossible or unimportant to divide into smaller components. This assumption was, I believe, satisfactorily proved invalid by Keesing on two different grounds. First, he shows, starting with Goodenough’s distinction of status and identity [1965], that among the Kwaio on Malaita the concept of a member of a descent group (the anthropologist’s, not a native’s concept) is a composite of several category-memberships. These may or may not be situationally relevant, according to the context. Thus, a man whose descent group membership is clear may be, in the context of land tenure, primary owner, secondary owner, steward, etc. [*Keesing 1970b: 130*]. Which of these identities becomes directly relevant will depend, to a large extent, on the partner in the interaction. In the context of funeral feasting, similar identities are those of feast sponsor, feast provider and primary contributor [*ibid.: 132*]. Thus, “member of a descent group” is in fact a term for the repository of a broad range of rights and duties, only a small part of which will be relevant in any actual context. On the other hand, in the same context there may appear as relevant other identities or role entailments of the same individual; consequently, at any given moment the identity assumed by any individual will be the result of a combination of his different sets of rights and duties.

Keesing’s second argument, again based on Goodenough’s propositions, is that our constructs of membership roles (in fact, he is speaking about kinship categories but, allowing for the differences in terminology, his argument can be extended to cover our problem as well) are built to cover central or focal members of that particular group, and are not necessarily equally valid for more marginal members:

When we think we are describing a role that corresponds to a kin term, we in fact are lumping together the composite of roles that usually converge on the focal members of the kin category (...) What is wrong with such a model is that the social identities that tend to coalesce for focal members of kin categories do not coalesce for more distant classificatory kin. [*Keesing 1969: 212–213*]

Keesing’s data and his argumentation show that unless the roles or identities are specified in contextual and performance terms, they will always be roles of category members, and, as such, composites of more specific identities which can be combined differently in a different context:

Appropriate action is defined by combining the role entailments (often partly contradictory) of the component social identities. [*Keesing 1970b: 129*]

I am not sure, however, whether in holding this view he is not partly returning to the same error he tries to criticize: namely, making a direct translation from the conceptual, or cultural, level to the transactional. Whether the one-to-one relation between group membership and actions is represented, on the side of group membership by one particular membership or by the intersection of several pertinent ones, is in the final analysis not so important. What is important is that again it is not the combination of an individual's group memberships, which by itself determines the course of his activities, but his invocation of them.

The second methodological error consists, similarly, in assuming that there is a one-to-one ratio between norms and actions. The norm is taken as fully describing or prescribing the complete action; the only behavioural alternative to it is to violate the norm. Fortes, in the above mentioned quote [see p. 13] tries to put it in more amenable terms, speaking about structural flexibility. However, the examples he introduces show more than anything else how a seemingly or *de facto* deviant behaviour can be made, ceremonially or otherwise, into a norm-conforming behaviour. What is made apparent in these examples is the flexibility of behaviour, and not the flexibility of norms.

Scheffler, in his analysis of Choiseul social structure, points out that:

The norms and rules (...) can be understood sociologically only by taking seriously the fact that they were and are meaningful only in their transactional contexts, the attributes of which were generally understood and usually left implicit. The "ideal" was, and still is, openness of the group to all legitimate descendants of the founder, and the implied context was "provided he is a good kinsman", "provided the group is not too full", "provided not too many generations have covered the link", "provided it is in our interest", and so on. These were shared understandings and mutual expectations which constrained claims which were made, and the reactions to them (...) They did not have to repudiate the norm that the group was always open, for they could question the legitimacy of any particular claim on genealogical grounds or upon other grounds as well (...) Therefore, in the final analysis there could be only a "working consensus" which defined the situation and the norms relevant to it for the moment ... [Scheffler 1965: 295]

In other words, norms can be taken as complete only at the conceptual level, only when considered as a part of the relevant stock of knowledge. When considered in relation to actions, norms represent only very general guidelines, only the visible pointers that exist against the broad background of taken-for-granted meanings, of limiting and specifying factors, which are left unmentioned since they do not relate to descriptions of generalized actions, but only to actual, contextually framed actions. It is the behavioural competence of a member of society that makes his manipulation of norms, i.e. his invocation of norms, and other specifying conditions, successful or unsuccessful. Again, there is ample evidence of this in the anthropological literature, but the data are usually glossed over without being given proper significance. Fortes mentions that:

A Tongo man has the right to seek the hand of the widow of a Yamoleg, a Sie, or a Biuk man; but in actual practice remarriage of widows is restricted by so many other conditions that this leviratic right is mainly significant as an ideological index of clanship. [Fortes 1945: 41]

This is again a case where there is a norm, but it has no direct bearing on what any individual might or might not do. For all practical purposes, invoking the norm of levirate can be seen not so much as demanding a wife, as establishing a claim for clan-membership. In the same sense:

(...) any Tongo man can pluck a handful of guinea corn or a bunch of groundnuts from a clansman's field at Tongo, if the two men are on good terms ... [*ibid.*: 94]

One could say that any man can pluck a handful of guinea corn from a friend's field; common clan-membership does not need to enter into it at all, except as the limiting factor that any friend who has a field around is likely to be a clansman as well. However, when expressed in clanship terms, it deals with the conceptual division of society, and has the limiting factor of friendship as its unspoken background.

We could continue analyzing the predominant anthropological use of concepts like norm and group still further, but I believe that the evidence I have presented so far is sufficient to allow us to draw a few simple conclusions. Anthropologists tend to use norms and groups to present a basically causal explanation of behaviour. Activities are "caused" by norms or group membership in the sense that the existence of norms or groups is considered sufficient to account for the behaviour. This presupposes the conception of groups, and norms, as somehow "real" entities, as things. This assumption became especially clear in the recent discussion of Melanesian and New Guinea data. It seems that membership criteria normally used to define kin groups are not very relevant for these societies: most anthropologists started, therefore, not to revise the concept of group, but to look for other criteria. The existence of a group as real "total" segment of a society has been, so far, questioned by very few of them. In the same sense, if the norms of a given society are found to be violated too often, it is usually seen as indication that they have been wrongly identified and that we must find the 'correct' ones. Again, the social change is conceived, for the purposes of explanation, as something happening to people and not something they do: social activities are explained as events caused by norms and somehow happening "through" people, rather than as their actions.

I have tried to show that groups and norms do not exist and act independently of people: they have no existence as "things", apart from forming a part of the relevant stock of knowledge of the members of society. They can be brought to bear on actions only by people invoking them. Thus, we have to make a sharp distinction between the conceptual or rational level of phenomena, and the transactional or processual level (some American anthropologists prefer to use, in this context, the terms cultural and social respectively; [*cf. Keesing 1970b*]). I am not implying that this distinction is not made, but that the relations between phenomena on both levels are treated as non-problematic. The transactional level, the activities of people, is usually seen as a direct translation, in terms of direct isomorphism. Once the anthropologist has established what are the relevant groups in the society in terms of membership criteria and the norms of behaviour of their members, he considers the actual transactions between people as being entailed by this model, or, conversely, he considers this model as being at the same time an action model. This is possible only because of the overall causal conception of social reality and of the deterministic conception of man, i.e. only at the cost of treating man as a "cultural dope", as it was aptly called.

In the first section of this paper, I have tried to show that both the relations between “happenings” and “actions” and between the conceptual (cultural) and transactional (social) levels of phenomena cannot be taken for granted and are, in fact, problematic. What we need is a bridging concept which would relate both levels, which would bring norms and group membership to bear upon actions. I consider as such a bridging concept the goal of an activity, that is the plan or project for the future to whose attainment people are committed. The intentionality, the tendency of people to attain goals through activities, is the compelling force of actions. Norms and group membership are, in this context, simply limiting factors to be taken into consideration, “the constraints and incentives that canalize choices” [Barth 1966: 1; Heath 1976: 25]. I would like to return in this context to Stanner’s remark that Nǀbembu are governed by their interests rather than by their principles. What it actually means is that until we understand why they apply such and such principles in such and such situations: we cannot understand what relations their principles have to their actions: and we can understand this only by taking into account their interests, i.e. their goals. However, before arguing the suitability of the concept of goal as a bridging concept between the conceptual level and the transactional level of phenomena, I would like to discuss in more general terms the problems related to causal and intentional explanations.

II.

In the preceding section, I tried to show the interdependence between the confusion about the existential status of the phenomena which form the subject matter of our study, the causal conception of explanation and the use of some basic concepts. Following from this, I intend to argue, in the second section of this paper, three theses:

- (1) that true causal explanations or accounts of social reality can be formulated only by reduction *ad absurdum*;
- (2) that the causal explanations or accounts of social reality which are usually presented are made possible only because of the erroneous identification of events or because of the reification of analytical concepts;
- (3) that therefore, only explanations by purpose, or what could broadly be called teleological explanations, can present meaningful accounts or statements of the relationship between social events.

Both terms, causality and teleology, or causal and teleological explanation, can be and have been defined with varying degrees of amplitude: some definitions of causality include even the principle of intentionality. Any definition can easily become so inclusive that it loses any distinguishing property and therefore any significance. Since I am interested here not in arguing causality as such, but in distinguishing between causality and teleology, I intend to use the orthodox Humean conception which defines causality as a relation between two events, A and B, such that the occurrence of A is a necessary and/or sufficient condition for the occurrence of B. Whenever A occurs, B will occur, and whenever B occurs, A has occurred. Both events must be identifiable independently, and their relation must be extrinsic and contingent, not intrinsic and logical [see Wright 1971: 134 ff; MacIntyre 1967: 50]. Any explanation in these terms, or which can be reduced to these terms without being reduction *ad absurdum*, is a causal explanation.

The principle of teleology can be defined as a relation between two events such that the occurrence of A brings about the occurrence of B, or that A occurs in order that B should or could occur [cf. Wright 1971: 83 ff]. Therefore, the relations between A and B are intrinsic and logical, and an independent identification of each of them, if possible at all, is always problematic. Moreover, since A occurs in order that B might occur, this means that the occurrence or accomplishment of B must be willed, intended, or in some other way envisaged. This presupposes the existence of some willing, intending or envisaging agent. Any explanation in these terms, or which can be reduced to these terms without being reduction *ad absurdum*, is a teleological explanation.

Given these two definitions, let us now consider the first thesis, that true causal explanations of social reality can only be formulated at the cost of implicit or explicit reduction *ad absurdum*. MacIntyre asserts that:

Because there is no human action which does not involve physical movement we may suppose that to explain the movement is to explain the action. And this leads easily back to the view that to explain actions is to assign to them Humean causes. For we do look for Humean causes for physical movement. What this view overlooks is that if we, on being asked for an explanation of what we have done, refer it to an antecedent condition of a Humean kind, we precisely remove it from the class of actions and assign it to some other class, most probably the class of physical movement. [MacIntyre 1967: 56–57]

There is a simple logical catch in it: if the action is performed to attain something, as it undoubtedly is, then an antecedent condition, however important, cannot be a Humean cause. And if we disregard the goal, then the event ceases to be human action. This is what MacIntyre means by assigning it to another class, and what I call reduction *ad absurdum*. Consider the case of A murdering B with a gun: the explanation of A's action is usually supplied by stating his reasons for wishing B dead, as for example, that B stole all his money. This reason is, in common sense language and often in scientific discussion as well, presented as the cause of A's action. This is, however, doubly fallacious: in the first place, to wish B dead might be a necessary condition of A's killing him, but it definitely is not a sufficient condition. Demonstrably, there have been many people wishing somebody dead and still not killing him. And in the second place, B stealing all A's money is not a necessary condition of A wishing B dead; again, there are demonstrably many cases of people having their money stolen without wishing the perpetrator dead. So, between the three events, i.e. B stealing A's money, A wishing B dead, and A murdering B, there can be found no true causal relation. The only event which can be causally explained is the actual killing of B and the explanation must run in terms of physical movements and physical reactions. This would be a true causal explanation, but it does not explain any action: it explains a happening. The action was A murdering B, and that is not explained. We could as well say that B was murdered by a bullet which entered his heart.

In a slightly different sense the same reduction *ad absurdum* occurs in cases like Harris's treatment of Bathonga lineage fission [Harris 1968: 610–612]. He explains that a Bathonga lineage splits when it reaches the size of 100–200 people, because of the growing demographic pressures of both men and cattle under the given techno-environmental conditions. What he actually explains is, at best, the movement of a certain number of people from one place to another, and that is reduction *ad absurdum* of a highly structured

social event of the fission of a lineage [*cf. Stuchlik 1976: 9 ff*]. I suggest that a closer look at any Humean causal explanation of human behaviour will enable us to discover a similar reduction *ad absurdum*.

In actual fact, the presentation of the type of causal explanation that uses causality in the Humean sense, occurs comparatively rarely in social science. Usually the explanations that are offered can be considered causal only because the events covered by them are erroneously or improperly identified, or because analytical concepts involved in them are reified. The first point, the improper identification of events, derives from the fact that causal explanations refer not to single events but to categories of events: otherwise the proposition that event A always leads to event B could not have been formulated. There are at least two possible errors involved; the first consists of the improperly general definition of categories. Wright argues more or less the same point:

(...) Louis XIV died unpopular, because he pursued policies detrimental to French national interests. How could a covering law theorist defend his claim that there is a law implicit in the explanation? A general law which tells us that all rulers who (...) (do this) become unpopular, would provide a covering model of the case under discussion only if so many limiting and qualifying conditions were added to it that, in the end, it would be equivalent to saying that all rulers who pursue exactly similar policies to those of Louis XIV under exactly similar conditions to those which prevailed in France and the other countries affected by Louis's policies, become unpopular (...) this statement is no "law" at all, since of necessity it has only one instance, viz that of Louis XIV. [*Wright 1971: 24–25*]

In the same sense, we can explain the participation of men in an inter-village war in New Guinea by their village membership: it is because they are members of the village that they participate. But we will find that there are village members who do not fight, and kinsmen and friends of village members who fight though they are member of other village. Thus, unless conditioned by other factors, membership of a village is not a cause of fighting; and if it does need such specification, then it cannot be a cause at all. The general expression of the relation of the events must be formulated more or less in the following way: event A, unless for some reasons disregarded, leads to event. B, but there are other events that also, unless disregarded, lead to event B. Consequently, it is impossible properly to identify events A and B and the causal relation between them.

The second error involved here is that of circular identification. Let us exemplify this with the normal anthropological approach to the study of witchcraft accusations.

Wherever belief in witchcraft was found to flourish, the hypothesis that accusations would tend to cluster in niches where social relations were ill defined and competitive could not fail to work, because competitiveness and ambiguity were identified by means of witchcraft accusation. [*Douglas 1970: xviii*]

In other words, witchcraft accusations have been taken as indications of social tensions, and social tensions have been known to exist because they have led to witchcraft accusations. This is a circular explanation, because the only possible reformulation on more specific level is that the conditions that always lead to witchcraft accusations led to a particular witchcraft accusation, which was proved by the fact that witchcraft accusation

occurred. In the same sense, the events of social change following an external influence are seen as its consequence because this influence was present, and it caused the change because the change subsequently occurred. Or, a specific type of social organization or belief can be explained as caused by given ecological conditions, because it occurs in these ecological conditions.

The basic circularity of this type of explanation is, naturally, far less obvious in most cases, but the principle of defining cause by consequence and consequence by cause can usually be discerned. And this makes it impossible to show the causal relation, the relation of necessary conditionship, independently. Moreover, the presentation of such an explanation as causal is improper for still another reason: it takes for granted that “what people usually do” is the same as “what people necessarily do”. I have already said that causal explanations of this type can be re-stated as follows: event A is the cause of event B, unless the occurrence of A is for some reason disregarded or unless event B occurs for some other reason. This means that there is an element of non-necessity or option involved, and option cannot be exercised by events, only by people.

The second point of this thesis is that seemingly causal explanations can be formulated by reifying analytical concepts. Though the terms “cause” or “causation” are comparatively seldom used in anthropological writing, they are always implicitly present when functional, structural, or evolutionary explanations are formulated. Earlier in this paper, analyzing the use of the concept of group or group membership, I tried to show that it is often used as a term referring to a “thing”, to an entity that somehow causes members to behave in a definable way. Members’ behaviour is thus seen as a consequence of their group membership, and at the same time as fulfilling a “function” as far as the group as a whole is concerned. Let us briefly consider activities related to establishing and maintaining social order in a given group or society. Though it is undoubtedly established and maintained by human activities, and is thus their product, it is at the same time seen as determining or causing these activities. For instance, maintenance of social order is a necessary condition for the continuing existence of the group or society, and the group or society must secure this continuing existence through the activities of its members. Though disguised, it is still an attempt at causal explanation. However, there are two problems related to it: firstly, the above mentioned problem of identification. Since social order is a necessary condition, it is supposed to be maintained whatever happens, and therefore any members’ activities can be interpreted as functioning towards this (Gluckman’s treatment of conflict would be an apt illustration). Secondly, a still more serious problem is posed by the question: to whom or to what does the necessity of maintaining social order pertain? It is not a contingent causal necessity; it is a permanent project for the future, a permanent goal, and as such, presupposes an agent. This position is ascribed to the group or society as a whole, which is conceived of as having an aim: to maintain its own existence. But a society or group is not a “thing” or phenomenon *per se*; it has to be inferred from the activities of the members. In fact, it is a concept which permits us to see the behaviour of a plurality of individuals as some sort of order. By ascribing aims to such a concept we are reifying it, and moreover, endowing it with intentionality. Thus, even such an explanation can pass as causal only because there is the basic teleological notion behind it.

Thus, apart from true causal explanations, which are irrelevant since they do not explain social actions but physical movements or happenings, explanations in anthropology can

be presented as causal only because of their basic circularity, or because they have taken-for-granted or hidden teleological notions behind them. This conclusion is not particularly new: some theoretical approaches; such as functional structuralism and evolutionism, have been criticized for their hidden teleological assumptions. However, such critiques were oriented against what could be called false teleology, based on the reification of concepts. If, as our third thesis, we want to argue that teleological explanations are meaningful accounts of social reality, we firstly have to separate them from these false teleologies. In the broadest sense of the word, teleological explanations consist of accounting for activities by events they are intended to bring about. These events are proposed or otherwise envisaged future states, i.e. goals. Now, undoubtedly the basic dimension of activity is its purpose; usually this purpose or goal even gives the activity its name. At the same time, such a goal presupposes the existence of an agent, which can only be a particular individual. Thus, by conceiving of people as actors, having goals or intentions and behaving so as to attain them, we are not adding anything. Moreover, this assumption can be shown to be generally valid, since people are able to make statements about their intentions and define future states envisaged by them.

I do not suppose it is necessary to argue the feasibility of presenting teleological explanations: undoubtedly they can be formulated and their usefulness in some limited cases is more or less accepted. What has to be shown is their general usefulness. This can best be achieved by demonstrating the invalidity of objections and critiques which are or can be formulated. I am limiting myself to the objections against what I have called true teleological explanations, since the false, or hidden teleology has been discussed already.

The first objection which is, or can be, formulated is that teleological explanations, though possibly true, are trivial. Their triviality stems from the fact that they either (a) deal with a closed action-goal dyad, of the type “a man cultivates his plot in order to, or with the intention of, getting a harvest”, which does not have any additional explanatory value beyond the terms of the statement themselves; or (b) relate anything a man does to some sort of general goal or intention, taking for granted the relation between any particular activity and this goal. Thus, “B helps his neighbour with the harvest in order to maintain, or with the intention of maintaining, good relations and his position in the community” might be a typical example. Since B’s position in the community is important in most aspects of his life, presumably he will try to maintain it through different activities. Again, no added explanatory value can be found in this statement. These objections can be sustained only by ignoring the indexical properties of verbal expressions and the puzzle-solving properties of an explanation. As I have mentioned, the statement of the goal usually names or implicitly denotes the activity; the relation between them is intrinsic and logical. There is no social activity that could be called running: there is running to keep fit, running to catch the train, etc. Therefore, the question “Why is he running?” and the answer “To catch the train” is not properly an explanation, but the identification of the activity. Once this is established, the question “why is he running?” actually reads “why is he running to catch the train” and the puzzle to be solved is not why such and such physical activity is performed, but why the man needs, wants, or intends to catch the train, to what end is catching the train a means. In the same sense, the question “why does this man cultivate the land?”, taken at face value, is nonsensical. Either it should be: “What does he do?” which calls for the identification “he cultivates the land”, or it should be understood as

“why does he want the harvest?”, since to cultivate land is the name of the activity which brings the harvest. And even such a question is nonsensical unless there are some other problems involved, such as, for example, the knowledge that the man who is cultivating will not profit from the harvest, or the knowledge that he does not normally gain his living by cultivating land.

Thus, teleological explanations are not necessarily trivial, since they are not statements of “what a person does” but of “why a person does what he does”. They permit us to link continuously the goals people in the means-ends process and thus provide us with new information. I would like to discuss this briefly in the case of the payment of blood-compensation, *dia*, among the Berti of Darfur [see Holy 1967].

Blood-feud is usually presented as an activity pertaining to a corporate descent group, as is a possible alternative to blood-feud, the payment of compensation by the guilty group to the family of the dead man. Every member should participate in payment as a normative duty following from his membership. “A lineage member would never refuse to participate in the *dia* (the payment of compensation) (...) Attitudes to the culprit and his behaviour are of secondary importance compared with the obligations of lineage kinship and with the responsibility of each lineage member for the behaviour of all the others” [*ibid.*: 471]. However, Berti live in villages, which are genealogically homogenous only in very exceptional cases. Though members of the same lineage, which is the *dia*-paying unit, form a majority of inhabitants, there are also some individuals who do not belong to the lineage. Nevertheless, when the lineage has to pay *dia*, these non-members also participate. For lineage members, there is no problem involved; the intentionality of their behaviour is clear: “The payment of *dia* has its precisely defined social end with the Berti: to settle definitively and to bring to an end conflict between the members of two different maximal lineages” [*ibid.*: 473]. But, as Holy points out, since the non-members do not belong to either of these, their participation can hardly be accounted for by this purpose, and it remains problematic. On the other hand: “The only activity in which the maximal lineages of the Berti appear corporately is the payment of *dia* and therefore this is the only way a man can proclaim his membership. It is also the most significant factor in the integration of maximal lineages as social groups, and often the decisive criterion of lineage membership” [*ibid.*: 473]. When a non-member participates in paying *dia*, he is not proclaiming membership, as he does not have the right to do so. But he is making a bid for membership, which can be, and usually is, approved by members, though it might be a lengthy process. The approval is formally expressed in an arrangement of genealogy such as to prove that this man is a rightful member of the lineage [see examples in Holy 1967: 476].

In this situation, the question “why do members of the maximal lineage participate?” is trivial, unless understood as a question either about the importance of maximal lineage membership or about the broader social context. On the other hand, the question “why do non-members of the lineage participate?” is not trivial, since it cannot be answered by stating the obvious goal. At the same time, it cannot be answered in a causal way which has to postulate payment of *dia* as a function of lineage membership and payment by non-members as a contingent deviation. Also, it is not trivial for yet another reason. It is an example of a case in which the statement of goal by the actor, could be detrimental to its attainment: it can never be presented as contributing to the *dia* of the lineage to gain membership, but to establish the *status quo* with the damaged lineage.

Thus, I suggest that the objections about the triviality and obviousness of teleological explanations can be sustained only when the asking of trivial questions is assumed, or, more exactly, when activities are taken as isolated events outside their social context.

The second objection to teleological explanations is that it is supposed to conceive and interpret social life in terms of individuals' activities and goals, that necessarily means to atomize it and to give minimal and platitudinous accounts. Actually, both the objection and the answer to it partially overlap with the first objection and answer. It can be sustained only against an extremely reductionist viewpoint which would treat activities as isolated events (possibly a rigid version of behaviourism would be the best example), or if the critic fallaciously treats society "as if it is somehow a separate level of existence, outside of the hearts and minds of live-and-breathing human beings" [Douglas 1971: 9]. However, if it can be shown that, even assuming the goal-orientation of human behaviour, there are legitimate ways of postulating the existence of intersubjective reality and analyzing it, the second objection also becomes invalid.

When teleological explanations or explanations by intention are treated in strictly philosophical discussions of action, they are supposed to be based on a nomic relation between events somewhat similar to that in causal explanation. Though it is "more complex, so to say oblique", it is still seen as "a relation of necessary conditionship" [see Wright 1971: 83]. This does not take into account that there are "right" and "wrong" ways of reaching a goal not only from the viewpoint of the individual effectivity of the action, but also from the viewpoint of the acceptability of that action by relevant others. Thus, of the two actions described as: "in order to have money he printed some", and "in order to have money he cashed a cheque", the first could possibly be seen as immediately more effective, but the second is more "right" in the sense that it does not imply any unwanted consequences for the actor. Or, to use a more anthropological example, when a member of a tertiary section among the Cyrenaica Bedouins, involved in a blood feud, wants to take his revenge, the most effective way would seem to be to kill any member of the guilty section. However, this would be a "wrong", and therefore not effective action, if that member happened to be his matrilineal relative or in-law [see Peters 1967]. Thus, the action or ways of attaining goals have unstated limiting conditions. These have been given different names in different anthropological theories, such as, for example, "structural patterns", "moral injunctions", "norms" etc, and often taken as external forces causing or determining behaviour [cf. section I of this paper]. However, as Berger and Luckmann have demonstrated, they grow from what can be called habitualization and institutionalization of activities [cf. Berger - Luckmann 1972: 70 ff]. Every performed activity that accomplishes its goal has, as its consequence, a limitation of options for any similar subsequent activity. If this consequence is relevant for several or many people, this limitation of options can be called an institutionalization of the activity. And since this relevance is shared by all of them, it leads to the emergence of intersubjectively valid institutions. This point can be illustrated with Barth's treatment of social order among the Swat Pathans. Disagreeing with Radcliffe Brown, who sees social order very much as a structural prerequisite for society, Barth considers it as "an unsought product of the way in which smaller groups meet in interaction and opposition" [Barth 1959: 1]. In other words, it is a consequence of the intentional activities of individual members of society. They plan their actions according to their individual strategies, to reach their specific goals, and, by doing so, are limiting

their own and others' choices in how to reach similar goals in the future. Thereby, they are defining limiting conditions, or, more specifically, rules under which the game of accomplishing political and other goals has to be played. The resulting set of rules, that is, social order, is vested with a kind of facticity and may be studied in its own right, but has no other source of existence than individual human activities.

As we can see, the assumption of the intentionality of behaviour does not preclude us from studying the social consequences of this behaviour. On the contrary, it enables us to give meaningful accounts of how they emerge, how they are combined into a set of limiting conditions for subsequent actions, and how they are ascribed a quasi-independent existence. This, I believe, demonstrates that in teleological explanations there is no necessary limitation to isolated human activities and no necessary break in continuity of explanation from a single human activity to large social constructs.

The second point in my argument is also related to the assumption of a nomic tie, of the necessary conditionship of an event occurring in order that another event should or could occur. This is, I believe, erroneous in yet another way, namely, in assuming that the basic pattern of one action to one goal obtains. If this were so, we could obtain long and involved explanatory chains, but these would be lineal and would not account for the combined patterns of social life. In actual fact, the same action can often be seen as a means to two or more ends. Consider, for example, the behaviour of a worker in a car factory: it is oriented towards the goal of producing cars, but at the same time towards the goal of maintaining his family. This means that his actions can be seen as having two different settings, two different sets of limiting conditions. Both, however, can be separated only analytically. In actual fact, both settings form a part of the same social reality and combine to limit the worker's actions in specific ways. He is expected to work with enough intensity to ensure that an adequate quota of cars will be produced, but also to ensure a sufficient amount of money for his family. He should work as much as possible, so as to gain as much money as possible, but not so much as to incur the disapproval of his co-workers, and not so much as to debilitate his other actions within the family (such as, for example, not to be so tired as to have to refuse to play football with his son on Sunday), and so on. The possibility of activities having multiple goals is another legitimate way of making the assumption of the intentionality of behaviour a methodological principle for the analysis of intersubjective reality along the whole continuum between a single activity and a broad social setting.

The third and final point in this argument refers to the assumption that the relation between action and goal necessarily involves only one individual and, therefore, that only single actions, or lineal chains of actions of the same actor, can be accounted for teleologically. This assumption ignores two facts: firstly, that a man can define as his goal the future state of other people; thus, his goal may be to get rich quick, but also to defend orphans and fair maidens, or to raise his society from poverty or oppression. And secondly, that most human actions are interactions, i.e. actions with or toward other people. Unless an individual's goal is accepted, partially or completely by others, no meaningful interaction is possible. For instance, when a farmer in Galicia invites a number of people to help him with the cleaning of stables and fertilizing the fields, they do not come in order to do it for themselves. The purpose of their actions is to get the work done for the organizer. Conceivably, they personally could not care less whether he will have enough manure on the fields, but they have to come in order to maintain stable relations with him and to be able to count

on his future help. Moreover, while they are working, their activities must be understood as leading to the goal of fertilizing as much land as possible for the organizer. This goal is again intersubjectively shared and the behaviour of people may legitimately be studied in relation to both their personal goals and the intersubjectively shared ones.

Thus, the teleological approach instead of limiting the possibilities of explanation to single actions or single actors makes it possible to study the emergence of intersubjective reality and thus turns our attention to social processes instead of social forms. There are, I suppose, other objections against explanation by goals which have been raised or could be raised, but I believe that they can be reduced so as to fall into one of the two types I have discussed here and tried to demonstrate as invalid.

III.

In the third and final section of this paper, I intend to argue that to assume the intentionality or goal-orientation of behaviour leads to a reformulation of what are problematic and non-problematic areas of social reality. Positivistic social science, by implicitly denying the purposefulness of activities (i.e. by not taking into account, in the explanatory schemes, the meaning that activities have for people), defines activities themselves as problematic. Since the action is analytically separated from its goal, it becomes unexplicated and the starting problem is seen as “why does this activity occur”? Thus, a dance in honour of the ancestors, though continuing to be called so, is conceived of simply as a dance, with the ensuing problem: why is it performed? The answer to this problem is usually formulated as follows: to reinforce the ancestor-cult, which is the ideological expression of the agnatic charter, which maintains the structural equilibrium of the society. Or possibly: because at this stage of evolution the society is characterized by an agnatic charter which necessarily expresses itself in ancestor-cults. Such a formulation of the question further leads to conceiving of activities as functions of membership of societies and/or groups, seen as composed of unambiguous and exclusively defined membership roles. Since the pluralities of physical actors, that is groups or societies, are thought to be directly observable or quasi-observable, their existence is unproblematic. The general problem is exactly what form they have in terms of quasi-physical properties, of membership criteria and membership activities. The relation between activities and social structure, or simply the social whole being studied, is assumed to be a functional one, that is, for explanatory purposes, a causal one. Since a causal relation is basically unproblematic in the sense that it does not need to be explained but needs only to be discovered or stated, the main problem area is that of social forms. Once the pertinent groups or segments of the society are properly identified, and the systems of activities they normatively perform are established, the society is satisfactorily accounted for.

As I have tried to show in the preceding two sections, such an account can be produced only at the cost of committing two fallacies. One is the reification of concepts and therefore the ascription of a causal character to notional constructs, and the second is the failure to distinguish between activities and happenings, between processes planned and performed by individuals, and processes seen as occurring somewhat independently of individuals, in the “objective” social world. When we try to evade the fallacies, we will find ourselves faced with different types of problems and with the necessity of presenting different types

of accounts. Though categorization always simplifies, I believe that these problems can usefully be considered as falling into three main types: the choice or manipulation of goals, the recruitment of actors into interactional situations, and the emergence of intersubjectively shared social reality. All of them are, of course, interrelated, and the explanations will usually cover problems belonging to all three categories. Let us now consider these categories in more detail.

As I have mentioned before, when we are asking, “why does a man (or a group of men) perform such and such an activity” we are not demanding information about the immediate goal, as such information is entailed by the activity itself. Thus, the question is not: “why do the people dance?” but “why do they dance in honour of their common ancestor?” And the answer ought to be in terms of why they consider it useful or necessary to honour their ancestor, or why specifically by dancing. The activity itself, observable and named as it is, is nonproblematic; the problem lies in discerning why it is important to honour the common ancestor, to what ends honouring the ancestor is a means. Now, goals have been defined here as projected or planned future states of affairs, to be accomplished by specific activities. Any individual has, theoretically speaking, at any time an almost unlimited choice of possible future states of affairs. He could, literally, tell the truth, go fishing, or shoot at the moon. In practical terms, however, there are two main limiting factors to his choice: the first is his actual, already accomplished state, and the second is that his goals must be acceptable or understandable to specific others, since his activities are performed in a social setting. So, the definition can be reformulated in the following way: goals are intersubjectively approved or permitted, or at least understandable future states. Even so, there is a considerable element of choice: people do not simply perform activities as agents of external forces, but opt for specific goals. The analysis of their options, of what goals are chosen, and how they are decided upon, should reveal generalizable criteria in terms of the structures of relevancies of goals, and of unstated limiting conditions for their choice. When, for instance, a Mapuche Indian has a field of wheat which is too large to be harvested by him alone, he has three possible alternatives to choose from (that is, socio-cultural alternatives, or culturally perceived alternatives, [cf. Howard 1963: 409]): he can hire a labourer, or a harvesting machine, or organize *mingaco*, a half-festive working party. Which of these alternatives will be chosen depends on the exact definition of the goal and on the differing relevance he will ascribe to different limiting conditions. In the case of one particular individual who finally decided for *mingaco*, the following factors entered: firstly, his already accomplished state; he was one of the most influential members of the community and could therefore count on a large number of helpers. Secondly, he refused the alternative of hiring a labourer, since it would have meant a high cost in ready cash. At the same time, hiring a harvesting machine would have meant paying in kind, thus spending too large an amount of wheat; moreover, the machine cuts wheat too high and he would lose almost all the straw. He also believed that the action of the machine caused the grain to fall from the ears. Therefore, he decided for *mingaco*, which cost him only food and wine for helpers [see Stuchlik 1976b: 113 ff].

In such situation, we are still dealing with direct goals and more or less simple choices; therefore, the explanations will be rather obvious and will not contain any, or much, new information. However, the same principle may also be applied in complex social situations. Let us consider the case of a Central European country, in which, during the

period between 1948 and approximately 1955, about 90% of agricultural lands were converted into cooperatives and state farms. The agricultural produce from these cooperatives dropped during these and immediately following years, and was lower than would have been the sum total of the produce from all the individual farms comprising the collective enterprises, had they remained in private hands. Though no detailed and professional research was done, explanations were usually presented in terms of the deviant ethics of individuals, rather graphically illustrated by the then current slogan, "Who does not steal, robs his family". That is, the relative failure of the cooperatives was ascribed to the fact that individual members were not only performing inadequately, but also trying to seek illegitimate gains or advantages. This was presented, though not on a fully professional level, as the irreducible explanation. People are stealing because they are bad, and because they are stealing, the cooperative is failing. Such an explanation is on the one hand naive, on the other hand obviously true and therefore trivial. The problem can be accounted for on a different level, namely in terms of goal-orientation and the hierarchy of goals of the individuals involved. Before a cooperative was formed, every farm was owned, and usually worked, by one family. The production activities of its members were oriented towards a specific goal, the highest possible produce. But this goal was identical with, or more exactly subsumed under the goal of maintaining the family. The personnel of the situations of production and situations of consumption was identical, and the performance of production activities immediately and directly influenced the consumption within the family. Also, there was no alternative to maintaining the family save working on the farm. When a cooperative was formed, the fields and equipment of all farms were put together to form one complex of means of production, and a stable personnel for the collective production situation was formed, composed of one or more members of every family. However, the families remained as consumption groups. The goal of the highest possible produce for the production situation in the cooperative ceased to be for any individual member identical with, or directly subsumed under the goal of the family as a consumption group. Theoretically, any member's production activities should have been oriented towards attaining both of them. However, since the personnel of the cooperative was a new group, and moreover, not entirely favourably inclined towards collective agriculture, while families were long established and fixed groups, the people started to measure the effectiveness of their work by the accomplishment of the family goals. In other words, they were choosing and performing their activities so as to add in the best way to the consumption of the family, regardless of whether or not the goals of the production situation were being attained to the same degree, or even satisfactorily. Moreover, every family had retained a small plot for its own use and during their free-time they were performing competitive activities which represented alternative means to attain the family goals. This ultimately led to putting time and equipment destined for cooperative use to this competitive individual use, that is, in legal terms, stealing. However, they were not stealing because they were ethically bad, but because they were aware of the duplicity of the goal-orientation of their activities. They were expected to attain through the same activities goals, which over a very short period of time ceased to be identical and became not only separated, but often opposed.

Thus, the choice of goals is made by applying criteria of relevance or importance. These criteria are intersubjectively shared within a given social setting. Upon analysis and comparison, they can be formulated in general terms and inform the formulation of principles

of organization of that social setting. This is one of the problems treated by McFarlane. Analyzing gossip in a Northern Ireland community, he argues that people are using gossip both to attain specific goals, and continually to redefine their relations with others. Instead of being a “tension-releasing” or “conflict-containing”, self-maintenance mechanism of the society, as it has been interpreted elsewhere, the significance of gossip in this setting lies in the fact that it is directly manipulated by individuals; therefore understanding this manipulation can lead to the ways in which people conceptualize their social reality.

Another set of problems related to the analysis of goals is discussed in D. Riches’s paper. Specifically, he is concerned with procedures used in the identification of goals. Since goals are non-observable, notional phenomena, they can be ascertained only by inference. Riches points out that the observer’s logic, ethnocentrism, and his taking at face value of some of the actors’ statements, may lead to the false identification of goals in the same way as the ascription of functions to activities. His paper raises a question which is slightly different from those we have dealt with so far: since goals or intentions are basically subjective, should they not be treated as psychological phenomena? In other words, how can they be made available for sociological analysis? To put it still more bluntly, how do we know that the goal stated by the actor or inferred by the anthropologist is the “real” intention or goal? There is, I believe, an answer to this question. The reality of the goal consists in the meaningfulness of action. That is, if the action or system of actions is meaningful to the actors and specific others, given their relevant knowledge, then the goal is real in the sense of attainable, regardless of whether or not it is attainable according to the knowledge of anybody else. It is somewhat like the problem of believing in God: if a man says he believes, and in all relevant instances acts as if he believes, how can I be sure that he really believes? Sociologically, the reality of his believing is contained in his actions as believer: his actions are meaningful as those of a believer.

We can return here to the example of a marriage bid in a Jordanian village: Shaykh Husayn refused the proposal because the prospective groom and his father were lacking in piety, since they were not attending mosque services regularly. Their position as not “true” believers was seen as demonstrated by their activities. At the same time Shaykh Husayn’s position as a “true” believer was demonstrated by his refusal of the marriage on the grounds of the lack of piety of the bidders. And there is still another conclusion that we can draw from this example. Shaykh Husayn later told the anthropologist that his real reason for refusal was a past quarrel between his and the bidders’ family. This does not diminish the “reality” of his religious reason, unless we assume that there exists a strictly one-goal-one-action ratio, and that discovering the “true” goal makes all the other mentioned or known goals invalid. A man in New Guinea helps his cognate in war; evidently, his goal is to try and ensure the victory of his cognate, or his cognate’s village, because otherwise his action would have no meaning. At the same time, he is also investing in an obligation for future return, specified or unspecified. He may also be trying to get rid of an enemy who happens to be, at the same time, his cognate’s enemy, and so on. Since all these intentions can be fulfilled by the same action, they are all “real” in the sense of attainable. It would be difficult to see how the reality of one would make all the rest unreal or false. The importance of Riches’s paper in this context is that it points out that some goals may be more readily available for sociological analysis than the others, and that the process of identifying them is, in itself, problematic.

The second area of problems that necessarily emerge when we assume the goal-orientation of human behaviour to be its most important property is the recruitment of actors. As I have argued before, questions of why people do something cannot be questions about causes and consequences, but about intentions and conditions. Activities, or more exactly, people behaving, are the only directly observable phenomena in our field. However, activities are conceived as such, as meaningful procedures for attaining goals not only by the actor but necessarily by specific others. Thus, the subject matter of our study is not a single action of a single individual, but a social action, an action performed with, towards, or with respect to, other people. The lowest possible unit in which an individual's action can be related to the actions and intentions of others may be called an interactional situation, which therefore represents a useful basic unit for our analysis. An interactional situation may be conceived of as composed of two or more actors (personnel) and their activities, and defined or delimited by the nearest goal (in time or complexity) to which all of them can relate their actions. This goal does not necessarily have to be the projected future state of all of them: it is simply the nearest point to which all component activities can be referred so as to make a meaningful whole [cf. *Stuchlik 1976b: 8 ff*]. Every participant may have his own goal or goals, which he wishes to attain by his actions, but if there is no shared definition of the goal of the situation, then no interactional situation exists, even though individuals may seemingly act towards each other. This can be illustrated by Garfinkel's experiments [cf. *Garfinkel 1967: 38 ff*] in which students were given the task of coming home and, without stating it, trying to behave as lodgers. Since there was no shared definition of the situation, these experiments usually ended with parents refusing to continue in interaction to which they could put no purpose, or ascribing to the students the purpose of trying to annoy them [cf. *Holy 1976a: 38 ff*].

The interactional situation is an event structured on two levels. The first one is that of actions; actions have to be performed in determined temporal and/or spatial sequences in order to accomplish or lead to the accomplishment of the goal. Given the logical and intrinsic relation of action and goal, this level is unproblematic. The second level is that of actors: unless the actions necessary for goal-attainment are specific to individuals (which would be exceptional), they define not particular persons but performers of activities. Therefore, individuals are interchangeable and their recruitment into the situation is not entailed by its goal. The relation between individuals and their participation is not intrinsic and logical, and is, consequently, problematic. Again, this can best be shown with an actual case, that of the already mentioned *mingaco*, economic help in wheat-harvesting among the Mapuche Indians [for more detailed data see *Stuchlik 1976b*]. As a structure of actions, *mingaco* is organized in clear sequences (preparation, cutting of wheat with sickles, gathering of ears in small heaps, etc.). However, this organization makes no specific demands as far as personnel is concerned. Every adult Mapuche (over 14 years of age) is more or less equally qualified to perform any of the necessary operations, there is no special training involved, no unusual physical endurance required, only a minimum of experience. This means that the man organizing *mingaco* could invite anybody, or that anybody could come. Such situations of mutual help are rather commonplace in anthropological literature; the participation of people, i.e. the recruitment of personnel, is often defined as a membership duty in a specific group (local community, lineage, etc.), that is, causally determined and unproblematic. However, further analysis of *mingaco* shows that there is no automatic

membership duty to help; in fact, there is no corporate group which could be shown to have a mutual obligation to help each other, as every individual has to make a series of decisions whom to invite, and conversely, everyone invited has to choose whether or not to participate. Thus, the obligation is not contained in group membership but in direct interpersonal relationships based on reciprocity. And reciprocity is an emergent property that derives its existence from continuing interactivities.

In the present volume, two papers are dedicated to this problem. Holy, analyzing economic help among the Toka in Zambia, and Iturra, treating the same subject in a Galician village, both show that a group-centered analysis cannot formulate a satisfactory account of any particular case. The composition of personnel in any case of help is the emergent result of the strategies of people involved in it, and these strategies have to be understood, in the broadest sense of the word, as means-to-end processes of individuals.

Both papers raise still another problematic point, that of the relation between the notional (cultural) and the interactional (social) level of phenomena [see *here*, p. 20]. The nonproblematic causal interpretation of activities is often strengthened by the fact that people themselves formulate statements about membership duties as explanations. Economic help is seen, by people themselves, as the duty related to village membership, blood revenge as a duty related to lineage membership etc. Thus, the people have model of a more or less permanent distribution of individuals into groups, and of activities as pertaining to these groups. However, since any such duty can be disregarded, this model is not a causative but an instrumental one; and it can be instrumental only in goal attainment. In other words, it remains on the conceptual level unless or until invoked, and it is not invoked just because it exists, but only if it is useful. Thus, by analyzing individuals' strategies in interactional situations, we are able to discern whether group membership is invoked, and of which particular groups. However, this should not be seen as a comment on the existential status of groups and segments. Interactional situations are, by their very nature, passing and unrepeatable events; the folk model of structure gives people a means for talking about social reality as something perduring. The fallacy begins only when we assume that this idiom is also an action idiom.

Finally, the third important area of problems is that of the relation between acting individuals and what is usually called the structure of society, or simply society. Again, this is not, properly speaking, problematic for positivistic social science. Social facts are defined as having an existence independent of individuals. The relation between both levels is unidirectional: social structure causes individuals to behave in a specific way so as to secure its continuing existence, or its necessary change. We have assumed, on the contrary, that the existence of social facts depends uniquely and exclusively on individuals, i.e. on their verbal and non-verbal behaviour. Since individuals are at the same time assumed to behave so as to attain their specific goals, the problem is how the goal-attaining activities of individuals can lead to the emergence and existence (continuous re-creation) of a social, that is, intersub- jectively shared, world. Moreover, since the relation between social facts and individuals' actions is not that of direct causality, it also becomes problematic, in the sense of needing to be explained.

Both problems can be re-stated in the following way: the assumption of the goal-orientation of behaviour, and of principles of methodological individualism in general, does not entail, as some objections would seem to imply, the denial of the social world; it merely

means that it is not conceived of as an “objective” reality, as composed of “things”, but as a set of intersubjectively shared notions. However, the burden of proof is upon ourselves in the sense that we should be able to formulate explanations which can account, in an uninterrupted line, for the whole range of phenomena, from single actions of individuals to the existence of ordered social life. This is, of course, an extremely complex task and one which cannot be discussed, even in a comparatively long paper, in any but a most cursory way. However, there are, I believe, a few points that can be made to indicate how it might be accomplished. In a sense, these points have already been discussed in this paper; what is necessary now is to show their consequences for the present problem.

In the first place, let us return once more to the distinction the philosophers of action make between activities and happenings [see *here*, p. 3 ff]. As I said earlier, these are not necessarily discrete categories: an event which “happens” to an individual may be the result of the activities of another individual. The phenomena with which people are faced may be constructed by the activities of others. Since these phenomena do not cause behaviour, but act as limiting conditions to be reckoned with, there are two problems related to their existence and maintenance: firstly, how they came into being, which is in principle explicable by presenting an historical account of their emergence (it may be impossible, in many cases, to trace the actual process, but that does not invalidate the principle); and secondly, how they are continually maintained and re-created by people taking them into account in their behaviour. This can be illustrated with reference to Barth’s study of political leadership among Swat Pathans. His main contention is that social order is not an inherent property of a society, but an emergent consequence of the strategic transactions of the members. His study, which is itself a critique of the structural-functional approach, was in its criticized for disregarding some determinant “objectively” existing conditions, such as the power structure [cf. *Paine 1974*]. But Barth does account for the existing power structure: he shows briefly how it came into being and is maintained as a result of the specific activities of Pathan groups (the invasion of Swat valley, occupation and division of lands, armed and peaceful manoeuvring of competing individuals, etc.) He also shows how non-Pathans cope with it; how they take it into account in formulating their strategies, how they exchange their support (necessary for maintaining the landlords’ positions and thus for maintaining the power structure), for landlords’ services (necessary for sustaining their families), etc. Therefore, such objections are invalid unless understood in one of the two following ways: (a) he is being criticized for not conceiving of the power structure, or any other aspect of social structure, as an “objective” external force which directly causes the behaviour of people. Since this is exactly what he set out to disprove, this objection would amount simply to a *petitio principii*, or, (b) he is being criticized for speaking of transactions and strategic behaviour even when people are limited in their options and forced to enter into transactions under circumstances over which they have no control, such as the power structure. Again, since he set out to show how power structure is continually re-created by people enacting it, it would be difficult to argue that they have no control over it. Moreover, this might be a valid point if we were discussing practical ethics, but not when we are discussing methodology. Sociologically, a transaction is a situation in which each partner, under limiting conditions known to both and agreed by them, tries to attain his own goal with the help of the other. Whether the transaction is entered into willingly or unwillingly, whether the limiting conditions are accepted with a smile or with

a gnashing of teeth, is irrelevant. Demonstrably, at least some, if not most peasant rebellions in European history started not because peasants intended to destroy the existing power structure, though this goal may have emerged later on, but because landlords started to impose unknown, hitherto non-existent, limiting conditions on peasants' strategic behaviour. Known and accepted limiting conditions, severe as they might have been, did not necessarily lead to a rebellion: they were simply "calculated into" the behaviour.

The historical process of the emergence of a social phenomenon, such as a structured group, is the subject of my own paper later in this volume. Though on a far smaller scale than the above examples, it applies the same principle: I am trying to show how a structured group of members of a sportsclub in a Mapuche community emerges through repeated performances of particular individuals. Another point that follows from this paper is the importance of the continuing maintenance of one's position by acting in a definable way. Once an individual has attained a certain position, and assuming that one of his goals is to retain it, he has to fulfil the expectations of others, which he himself might have created, as to his performance. This is the only way in which they can include him in their strategic considerations. Thus, his "obligations", or his position as defined for him and others, acquires a level of non-psychological facticity in the sense that this definition is intersubjectively shared and he is conceived of as its incumbent. The same attitudes can be seen not only towards individual roles or positions, but also towards conceptual groups: thus a "lineage", a "state", or a "government", is expected by relevant others to behave in a specific way, because some individuals seen as members of these groups have already behaved so, or because it would be consistent with the ways in which they already have behaved. This consistency, based on previous transactions, makes it possible for people to take into account, in their strategic considerations, any phenomenon, from a single direct partner in transaction to a complex social form.

This is, of course, only a very brief and simplified sketch of the problems involved in using the goal-orientation of behaviour as a basic principle for explaining complex social phenomena. What it shows clearly is, I believe, that social phenomena can be studied as "things", i.e. as having an independent existence, only at the cost of "defining away" that which is the proper subject matter of social science, the ways in which people create their social world and live in it. In a sense, this is also the point Milton makes in her paper about the study of myth. Myth, if anything, has been studied above all as a thing which "does" something for a society as a whole, such as reinforcing values. Even if the difference between myth as a form and myth in use is sometimes mentioned, the use is again conceived of socially, i.e. it is the use by incumbents of social roles, not by people invoking myths as a part of their stock of relevant knowledge, which is used for transactions. And yet myths, as any other conceptual (cultural) phenomena, emerge as human creations and have no direct relevance for people's behaviour unless invoked.

I have said at the beginning of this paper that much of our present theoretical and methodological discussion stems from our confusion as to the existential status of the phenomena and events we study. The Durkheimian dictum about social facts being things and therefore external to and independent of individuals is still very much present in social science, though in a "more sophisticated form" [*cf. Douglas 1971: 9*]. In this introductory paper I have tried to show that to postulate the existence of social reality as "objectively" factual, and therefore as a causal explanans of behaviour, leads to an erroneous definition

of problematic areas and consequently to erroneous explanations, or, more exactly, to explanations not of human activities but of “happenings” [see a similar argument in Barth 1966: 1 ff]. I have argued that, if we take the assumption of the goal-orientation of human behaviour seriously and consistently, it will provide us with a basic methodological principle for constructing meaningful accounts of social reality.

The papers gathered in this volume try to present such accounts, though admittedly dealing with comparatively limited problems. The limitation springs from practical considerations and not from the principles of explanation.

Bibliography

- Antoun, R. T. [1967]. Social organization and the life cycle in an Arab village. *Ethnology* (6): 294–308.
- Appell, G. N. [1967]. Observational procedures for identifying kindreds: Social isolates among the Rungus of Borneo. *Southwestern Journal of Anthropology* (23): 192–207.
- Barnes, J. A. [1967]. Agnation among the Engga: a review article. *Oceania* (38): 33–43.
- Barth, F. [1959]. *Political leadership among Swat Pathans*. London: LSE Monograph on Social Anthropology No. 19.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. [1972 (1966)]. *The social construction of reality*. London: Penguin Books.
- Bohannan, P. [1957]. *Justice and Judgement among the Tiv*. London: Oxford University Press.
- Cancier, F. [1975]. *What are Norms?* Cambridge University Press.
- Deutscher, I. [1966]. Words and deeds: Social science and Social policy. *Social Problems* (13): 235–254.
- Douglas, J. P. (ed.) [1971]. *Understanding everyday life*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, J. P. (ed.) [1970]. *Witchcraft confessions and accusations*. London: ASA Monographs 9, Tavistock Publications.
- Evans-Pritchard, E. E. [1940]. *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press.
- Firth, R. [1951]. *Elements of social organization*. London: Watts.
- Fortes, M. [1945]. *The dynamics of clanship among the Tallensi*. London: Oxford University Press.
- Fortes, M. [1953]. The structure of unilineal descent groups. In: Goody, J. [1971]. *Kinship*. London: Penguin Books.
- Fortes, M. [1969 (1949)]. *The web of kinship among the Tallensi*. London: Oxford University Press.
- Freeman, J. D. [1961]. On the concept of the kindred. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (91).
- Garfinkel, H. [1967]. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Gibbs, J. P. [1965]. Norms: the problem of definition and classification. *Am. Journal of Sociology* (60): 586–594.
- Goodenough, W. [1955]. A problem in Malayo-Polynesian social organization. *American Anthropologist* (57): 71–83.
- Goodenough, W. [1965]. Rethinking “status” and “role”. In: *The relevance of models for social anthropology*. London: ASA Monographs 1, Tavistock Publications.
- Goody, J. [1971]. *Kinship*. London: Penguin Books.
- Harris, M. [1968]. *The rise of anthropological theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Heath, A. F. [1976]. Decision making and transactional theory. In: Kapferer, B. (ed.). *Transaction and meaning*. London: ASA Essays in Social Anthropology Vol. 1.
- Holy, L. [1967]. The social consequences of dia. *Africa XXXVII*: 466–478.
- Holy, L. (ed.). [1967]. *Knowledge and Behaviour*. Queen’s University Papers in Social Anthropology, Vol 1.
- Holy, L. [1976a]. *Kin Groups: Structural analysis and the study of behaviour*. Annual Review of Anthropology V.
- Holy, L. [1976b]. Knowledge and behaviour. In Holy, L. (ed.). *Knowledge and behaviour*. Belfast: Queen’s University Papers in Social Anthropology Vol. 1.
- Howard, A. [1963]. Land, activity systems and decision-making models in Rotuma. *Ethnology* (2): 407–440.

- Keesing, R. M. [1967]. Statistical models and decision models of social structure: a Kwaio case. *Ethnology* (6): 1–16.
- Keesing, R. M. [1969]. On quibblings over squabblings of subblings: new perspective on kin terms and role behaviour. *Southwestern Journal of Anthropology* (25): 207–227.
- Keesing, R. M. [1970a]. Shrines, ancestors and cognatic descent: the Kwaio and Tallensi. *American Anthropologist* (72): 755–775.
- Keesing, R. M. [1970b]. Descent, residence and cultural codes. In: Hiatt – Jayawardena (eds.). *Anthropology in Oceania*. Sydney: Angus and Robertson.
- Lepervanche, M. de. [1967–1968]. Descent, residence and leadership in the New Guinea Highlands. *Oceania* (38): 134–158; 163–189.
- MacIntyre, H. [1967]. Mistake about causality in social sciences. In: Laslett – Runciman (eds.). *Philosophy, politics and society*. Oxford: Blackwell.
- Nadel, S. F. [1951]. *Foundations of social anthropology*. London: Cohen and West.
- Paine, R. [1974]. *Second thoughts about Barth's model*. London: RAI Occasional Paper No. 32.
- Pehrson, R. [1964]. Bilateral kin groupings. In: Goody, J. [1971]. *Kinship*. London: Penguin Books.
- Peters, E. L. [1967]. Some structural aspects of the feud among the camel-herding Bedouins of Dyrenaica. *Africa XXXVII*: 261–282.
- Pospisil, L. [1964 (1958)]. *Kapauku Papuans and their law*. Human Relations Area File Press.
- Rappaport, R. [1967]. Ritual regulation of environmental relations among a New Guinea people. *Ethnology* (6): 17–30.
- Scheffler, H. W. [1965]. *Choiseul Island social structure*. University of California Press.
- Scheffler, H. W. [1966]. Ancestor worship in anthropology: or observations on descent and descent groups. *Current Anthropology* (7): 541–551.
- Schneider, D. W. [1965]. Some muddles in the models. In: *The relevance of models in Social Anthropology*. ASA Monographs 1, London: Tavistock Publications.
- Stanner, W. E. H. [1958–1959]. Continuity and schism in an African tribe: a review. *Oceania* (28): 208–217.
- Strathern, A. [1971]. *The rope of moka*. Cambridge University Press.
- Strathern, A. [1972]. *One father, one blood*. Canberra: Australian National University Press.
- Stuchlik, M. [1976]. Whose knowledge? In: Holy, L. (ed.) *Knowledge and Behaviour*.
- Stuchlik, M. [1976a]. Land tenure on the contemporary Mapuche reservations. In: Holy, L. (ed.) *Knowledge and Behaviour*.
- Stuchlik, M. [1976b]. *Life on half-share: Mechanisms of social recruitment among the Mapuche of Southern Chile*. London: Hurst.
- White, A. R. (ed) [1968]. *The philosophy of action*. Oxford University Press.
- Williams, R. M. [1960]. *The American Society*. New York: Alfred Knopf.
- Wright, G. H. von. [1971]. *Explanation and understanding*. London: Routledge and Kegan Paul.

At the time of his premature death Dr Milan Stuchlik (1932–1980) was a lecturer in Anthropology at Queen's University Belfast. Previously he held the post of Visiting Fellow at St John's College Cambridge having moved there from Chile where he had been head of the department of Anthropology at the Catholic University in Temuco. During the course of his career which began at the Naprstek Museum of Ethnology in Prague, Dr Stuchlik published many articles relating to social theory and methodology. He also published several monographs including Life on a Half-Share, The Structure of Folk Models and his last work, Actions, Norms and Representations. Dr Stuchlik was an enthusiastic lecturer who inspired and motivated his students wherever he taught.

Heterotopická jinočasovost pevnostního města Josefov Teoretické a výzkumné podněty*

PETR WOHLMUTH**

Heterotopic Othertimeliness of Josefov Fortress Town. Theoretical and Research Activities

Abstract: This article is an attempt to present further results in the author's continuing qualitative field work among the historical war re-enactment societies of the fortress towns of Josefstadt and Theresienstadt (from 2010). Michael Foucault's Heterotopic theory of places is used to shed light on a wide range of ritualised social behaviour, centred around key symbols from the monarchical military culture of the Enlightenment. New categories for the analysis of local context have been created which are clearly compatible with Braudel's theory of *longue-duree*, that is isophenomenological historic-social objects, maintaining and transferring the original meaning of heterotopic social-disciplination.

Keywords: war re-enactment societies, Foucault, heterotopia, fortress towns, social disciplination, living history, *longue-durée*

DOI: 10.14712/23363525.2014.2

Úvodem

V českých historických i sociálních vědách se zejména mladší generace badatelů pomalu obrací ke zpracování tématu, které zatím ani nemá přesné pojmenování v naší mateřštině. Řeč je o takzvané *living history*¹ neboli *re-enactmentu*, obvykle v souvislosti s vojenstvím a fenoménem zdejších klubů vojenské historie. Má se jednat o pokud možno co „nejautentičtější“ zpřítomnění minulých událostí, jež se obvykle vážou k nějakému významnému válečnému konfliktu vyčnívajícímu z kolektivní paměti. Skupiny účastníků se obvykle oblečou do dobových uniforem, vybaví dobovými zbraněmi a jinými součástmi výstroje a zinscenují něco, co se většinou označuje jako rekonstrukce nebo bojová ukázka. Kromě toho většinou věnují dlouholetou pozornost udržování a rekonstrukci různých typů vojenskohistorických staveb a památek. Jednotlivé spolky se pak mezi sebou liší v tom, jak jsou sofistikovaně pojatou míru autenticity schopné předvádět a kolik nákladného vybavení jsou schopny použít (dobová výzbroj a výstroj včetně lehkých i těžších, palných i chladných zbraní, popřípadě motorových vozidel nebo výjimečně i letadel, dále

* Tento příspěvek dále rozvíjí výzkumné téma vycházející z autorovy bakalářské práce obhájené v září 2011 na FHS UK [Wohlmuth 2011]. S tímto tématem autor následně reprezentoval FHS UK na Celostátní studentské vědecké konferenci *Historie 2011* [Wohlmuth 2012]. Terénnímu výzkumu v prostředí pevnostních měst a vojensko-historických sdružení se autor věnuje průběžně a tento text reflektuje další takto nashromážděné evidence, ze kterých vyplynuly další teoretické podněty.

** Mgr. Petr Wohlmuth, Katedra obecné antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Josefa Martího 31, 162 52 Praha 6 – Veveřslavín. E-mail: petr.wohlmuth@gmail.com.

¹ Pro pojmy *living history* a *re-enactment* zatím nevznikl žádný ustálený český ekvivalent.

starší spolky nasazují například jezdce na koních²). Míra autenticity a také určitého rizika, spojeného s takovým typem aktivit, se demonstrovala například loni na Josefinských slavnostech v Terezíně, konaných ve dnech 4.–6. října, v jejichž průběhu tragicky zahynul člen vojenské historické jednotky Martin Pšenička.³

Samotné téma je skutečně badatelsky čerstvé, takže je zpracováno povětšinou jen v několika různorodých kvalifikačních pracích, které však mají jedno společné. *Living history* neboli *re-enactment* je obecně pojat jako snaha (scénickým způsobem) zpřítomnit minulé, popřípadě přispět k udržení tradice kolektivní paměti. Pokud jde o historický čas, je zřetelně oddělována minulost (kdy se daná zpřítomňovaná událost stala) a současnost (nyní tuto událost předvádíme). Práce spočívají většinou na metodice *oral history* (soudobé dějiny [např. Glettová 2008; Pečená 2010; Windová 2010; Procházka 2013]), *survey* či diachronní historické metodě. Skutečně nemnohé další odborné texty se přinejlepším zabývají kritikou nedostatečně uchopeného kontextu i realii v rámci *re-enactmentu* a věcně zpochybňují koncept zpřítomňování minulého [Krátký 2011].

Již na počátku práce se vyskytla otázka, zdali je vůbec možné překročit popisný faktografický a téměř kronikářský přístup ve zpracování *living history* neboli *re-enactmentu*. Existují jiné přístupy, jež by vycházely z nějakého ukotveného teoretického konceptu? Jsem přesvědčen, že ano, a je mojí snahou zproblematizovat samotné oba pojmy – jak *living history*, tak *re-enactment*. Použiji k tomu evidence vzniklé v průběhu vlastního dlouhodobého terénního výzkumu v pevnostní lokalitě Josefov u Jaroměře. Ta je velmi bohatá na aktivity diskutovaného typu, situované především do období sedmileté války 1756–1763, nebo válek napoleonských. Tyto aktivity jsou též úzce propojené s ekvivalentními aktivitami v „sesterské“ pevnosti Terezín nebo aktivitami dalších vojensko-historických sdružení z Hradce Králové a Olomouce. Místní aktivity našly svůj prostor v dobře zachovalém a rozsáhlém komplexu raně novověké bastionové dělostřelecké pevnosti vzniklé na konci 18. století.

K výše zmíněné problematice má co říci také historická sociologie, jíž chápu jako snahu rozumět dějinám pomocí sociologické teorie. K tomuto účelu využívám teorii středního dosahu, konkrétně Foucaultovu teorii heterotopických míst a z Braudela vycházející teorii dlouhého trvání, přičemž obě chápu v duchu Kockova a Wehlerova pojetí jako „explicitní a konzistentní pojmové systémy, které, aniž by byly odvoditelné z pramenů, slouží k identifikaci, rozkrytí a vysvětlení historických problémů“ [Horský 2009]. Podle mého soudu historickým problémem soudobých dějin, který doposud nebyl uspokojivě identifikován a rozkryt, je část militárně orientované *living history*, a to dlouhá tradice nejrůznějších slavností a rituálů, spojených primárně s pevností Josefov, ale také s její sesterskou pevností Terezín. Na rozdíl od konvenčního přístupu soudobých dějin tak historická sociologie identifikuje a rozkrývá jeden historický problém navíc.

² Počet a náročnost prostředků jsou leckdy skutečně značné. Například během josefinských slavností 2013 v Terezíně nasadily různé kluby vojenské historie více než 20 dobově vystrojených jezdců na koních, odhadem 150 pěších a 6 kusů dělostřelectva, terénní deník autora. „Rekonstrukce“, pořádané při dvousetletém výročí bitvy u Slavkova v roce 2005 se zúčastnilo odhadem 3600 vojáků, členů vojensko-historických sdružení [srov. Projekt Austerlitz 2005]. V prostoru bojové ukázky bylo nasazeno 52 replik děl a více než 200 jezdců.

³ Martin Pšenička vystupující jako Robinson S. Black v rámci vojensko-historického sdružení *His Majesty's Independent Company of Foot*, tragicky zahynul ve věku 44 let dne 7. 10. 2013 poté, co se v nepřehledné situaci zřítíl z pevnosti navigace do řečiště Ohře [srov. *His Majesty's 2013*].

Zmíněné pojetí historické sociologie jako nástroje k identifikaci a rozkrývání historických problémů se v tomto případě soustřeďovalo především na analýzu a interpretaci vztahu místních aktérů (dlouhodobých účastníků akcí typu *living history*) – a na druhé straně struktury – pevnostního města. Snahou bylo nastínit jiný, a to historicko-sociální teoreticko-metodologický přístup⁴, který by mohl posloužit jako kognitivní nástroj pro zkoumání fenoménu *living history* (*re-enactmentu*). Smyslem tohoto textu je ukázat, jak bylo a je možné s pomocí tohoto instrumentu konceptuálně uchopit a zkoumat konkrétní aktivity *living history*, a umožnit tak komparativní perspektivu pro další výzkum, jež by se zabýval aktivitami nejenom josefovskými (a na ně navázanými).

Josefovská pevnost jako struktura dlouhého trvání

Na soutoku řek Metuje a Úpy se nachází městská část Jaroměř-Josefov, v podstatě téměř intaktní urbanistický celek pevnostního města obkrouženého rozsáhlou bastionovou fortifikací, vybudovanou v letech 1780–1787 na obranu tradiční nebezpečné invazní cesty pruských armád náhodským průmyskem během Slezských válek v letech 1740–1763. V historii i současnosti české *living history* zaujímá Josefov význačné místo. Je prostorem, v němž se již déle než třicet let odehrávají aktivity, které by bylo možné konvenčně označit zmíněnými dvěma pojmy. V kalendáři těchto aktivit zaujímá Josefov význačné postavení. Koná se zde každoročně několik pravidelných velkých slavností a rituálů⁵ a kromě toho na místě působí několik dobrovolných organizací věnujících se déle než 40 let postupně záchraně, rekonstrukci a údržbě jednotlivých pevnostních prvků.⁶

Své zkoumání nyní omezíme na jevy *living history*, jež jsou nějakým způsobem lokalizovatelné, tedy na určité místo, nebo rovnou město, urbanistický celek. Ptáme se, zdali je ono místo pouze pasivní „kulisu“, popřípadě objektem historického zkoumání, který je třeba faktograficky lépe poznat ve smyslu zpřesnění a „zrealnění“ produkce *living history*.⁷

Raněnovověká bastionová pevnost jako Josefov se dá konvenčně vojenskohistoricky popsat a v detailu tak postihnout její fortifikační, strategickou i taktickou hodnotu. Pevnost je ale především tím, co navzdory plynutí historického času neustále přetrvává, je to konstanta svého místa, které má za úkol bránit a udržet. Klíčem k naší úvaze je tak snaha porozumět způsobu jejího trvání, tomu, co Fernand Braudel označuje za dialektiku trvání. Úvahy o každé pevnosti začínají u teoretizování o co nejvyšší odolnosti, o co nejdelším a nejjistějším trvání. Raněnovověké vojenské inženýrství spočívalo na téměř absolutizovaném kultu efektivy, který upevnil zejména jeho pomyslný *doyen* Sebastien le Prestre, markýz Vauban, požadující po svých inženýrech, aby účelově racionálně projektovali a jednali takovým způsobem, aby co nejmenší vklad prostředků přinesl co nejvyšší užitek⁸ – v tomto případě trvání [Braudel 1995: 4].

⁴ Je nutné poznamenat, že by jistě bylo možné přistoupit k problému i pomocí jiného teoreticko-metodologického přístupu, například explicitně sociologické zakotvené teorie nebo případové studie.

⁵ Jedná se zejména o každoroční Slavnosti zahájení a ukončení turistické sezóny, Josefovskou slavnost a různé příležitostné akce, v roce 2012 například zpracovávající výročí Bitvy u Zborova, v roce 2013 prvoválečnou bitvu na Piavě apod.

⁶ Jedná se zejména o nejstarší Klub vojenské historie Josefov – pevnostní dělostřelecká rota, dále sdružení Bastion IV, Ravelin XIV – ochránci památek pevnosti Josefov a Bastion X – pevnost Josefov.

⁷ Tento přístup je podstatou kritiky vyslovené Jaroslavem Krátkým.

⁸ Úvahy o tomto „kultu efektivy“ viz zejména Ostwald [2006].

Východiskem pro uchopení Josefova je Braudelova teorie dlouhého trvání, jež obecně vychází z durkheimovských koncepcí sociálního faktu a aktivní, či přímo donucovací síly vztahující se na jednotlivé aktéry.⁹ Braudel v jejím rámci rozděluje čas na tři jen zdánlivě nepropojené typy – na dlouhé trvání, konjunktury a krátký událostní čas. V naší souvislosti se jedná zejména o to, jak Braudel používal pojem struktura, který tvoří „dominantu problematiky dlouhého trvání“, přičemž strukturu definuje jako „uspořádání společnosti, logické vazby, pevnější vztahy mezi sociální realitou a masami“ [Braudel 1995: 11].

Takto uchopený pojem struktury se pro Braudela vyznačuje dlouhým časovým projevem, jež překračuje krátký událostní čas. Pevnost jsme se tedy v tomto rámci snažili uchopit jako strukturu dlouhého trvání stanovující limity lidské zkušenosti a sociálního jednání. Braudel na rozdíl například od Lévi-Strausse chápal struktury jako jsoucí, „zdánlivě je posouval na rovinu determinant, i když snad jen v negativním smyslu omezujících lidské jednání“ a používal v tomto smyslu přirovnání k pomyslnému obecnému matematickému rámci, mimo nějž konkrétní operace nemohou existovat [Santamaria – Bailey 1984: 78–83].

Pokud Braudel jako příklad takové struktury vidí místo na pobřeží, které svoji výhodnou polohou zrodilo přístav, pak je tedy snadné použít Josefov jako analogii – příhodné místo na soutoku Metuje a Labe střežící strategickou zemskou komunikaci. Pokud bychom Braudelovo pojetí historické struktury uplatnili na Josefov, budeme se snažit vypovídat o čemsi, co překračuje fyzický rozměr stavby, tedy o konceptu formujícím myšlení i sociální jednání zdejších aktérů. Pevnost má totiž nejen prvoplánově vojenskou funkci, ale také funkci sociálnědisciplinační, kdy ve svých kasárenských objektech mocensky uzavírá, vyčleňuje a rozděluje tisíce vojáků a civilních obyvatel sloužících armádní posádce.

Teoreticky ukotvená historicko-sociální odpověď na prvotní otázku, co je vlastně pevnost v obecném smyslu fortifikace, musí zahrnout porozumění tomu, že pevnost je „imploze sociálního časoprostoru, snaha jej maximálně zpomalit. Nehybnost a trvání je jejím nejvladnějším smyslem, proto bývá stavěna. Z vojenské funkce bastionové pevnosti především vyplývá, že je složitě strukturovaným prostorem, sofistikovaným a téměř vědeckým způsobem určeným k co nejdražší – tedy nejpomalejší – a nejobtížnější směně za čas“ [Wohlmuth 2011: 9].

Evidenci pro platné použití konceptu dlouhého trvání přináší i jev, který jsem pracovně nazval „Anomálie pevnostního sociálního časoprostoru“ [Wohlmuth 2011: 54]. Co tento koncept znamená? Jeho pomocí jsem fortifikaci porozuměl jako implozi sociálního časoprostoru. Principem pevnosti je totiž znehybnění času, jež je skrze kvalifikované uplatnění vojenského inženýrství v průběhu obléhání získáván výměnou za sofistikované bráněný členěný prostor. Foucault stopuje takové porozumění fortifikacím do počátku 17. století, kdy nové galileovské koncepty vytlačily staré, středověké chápání prostoru jako umístění a poprvé přinesly koncepty prostoru nekonečného. Ideální bastionová pevnost, teoretizovaná, jak uvidíme, všemi významnými autory této doby, pak byla chápána jako nedobytná v tom smyslu, že byla interpretována jako absolutizovaný, přímo nekonečný galileovský časoprostor na podkladě své schopnosti tento prostor vyměňovat za čas v absolutně výhodném, nekonečném kurzu.

Janis Langins shrnuje tyto úvahy jdoucí od Nicola Tartaglii, přes Giacoma Lanteriho, Girolama Maggiho nebo Francesca de Marchiho a prostředí staro- a novoitalské školy až

⁹ Tyto Braudelovy koncepty jsou nejpřetnější především v jeho hlavním díle [Braudel 1972].

k *doyenu* francouzského inženýrského sboru Foucroy de Ramerourtovi ve druhé polovině 18. století. Všichni matematizovali potencialitu nedobytného, v tomto smyslu časově neko-
nečného prostoru [Langins 2003: 25–28]. Je zajímavé sledovat zbytkové projevy tohoto
přístupu ještě ve francouzském vojenském inženýrství 20. století v souvislosti s mýtem
Maginotovy linie. V této souvislosti považuji za vhodné uplatnit tento pohled také na pro-
blematiku předválečného československého opevnění.

Významný matematik, teoretik fortifikací a otec moderní balistiky Nicolo Tartaglia si
byl jist, že „opevňování je racionální archimedovská věda stejného typu, jaký se Galileo
snažil vytvořit v případě mechaniky. Věda založená na matematice snažící se dosáhnout
eukleidovského modelu formální dedukce z axiomatických principů (...) stoupenci opev-
ňování jako vědy zašli do krajnosti, ještě dále než tam, kde se vážnost opevňování snoubí
s vážností matematiky. Existovalo něco více, než pouhé náznaky, že z opevňování může
být vytvořena věda absolutní bezpečnosti“ [Langins 2003: 30–31]. V Tartagliově případě
jeho obzvláštní důraz na pevnost a neměnnost fortifikačních principů a nezdolnost z nich
odvozených projektů pramenil také z jeho tvrdé osobní zkušenosti s příliš krátkým trvá-
ním zastaralých fortifikací jeho rodného města Brescia, které padlo v roce 1512 ještě před
nástupem bastionového fortifikačního paradigmatu, jež nadlouho zvrátilo poměr síly na
stranu obránců a dalo vzniknout naději na „nedobytnost“ a skutečně dlouhé trvání ideál-
ních fortifikací.¹⁰

Braudelovy struktury jsou rozpoznatelné nejenom svým trváním, ale kromě toho pře-
devším svým dopadem na sociální jednání aktérů. Nestačí konstatovat, že tehdejší tvůrci
a demiurgové dominujících vojenskoinženýrských teorií a koncepcí, pevnosti projektovali
a interpretovali takovým způsobem, jaký je možné uchopit koncepcí dlouhého trvání. To
představuje nutnost vykazatelně se zabývat vlivem na sociální jednání [Santamaria – Bai-
ley 1984: 79], nutnost překonat to, co Santamaria a Bailey označují jako možný problém
vztahu „obsahu k temporalitě“, neboť obsah nelze jen dedukovat z teoreticky uplatnitelné
aplikace Braudelovy temporality na nějaký objekt [Santamaria – Bailey 1984: 80]. Tento
problém jsme v případě výzkumu v pevnosti Josefov překonávali pomocí druhé koncepce,
analyticky navazující na Braudelovo dlouhé trvání, a to Foucaultovy teorie heterotopic-
kých míst. Nutno dodat, že takový výzkum vlivu na sociální jednání musí zasahovat až do
současnosti.

Pevnost jako heterotopická struktura

Pokud bychom se měli dotázat, jak je možné rozkrýt logické vazby a konkrétní před-
určování sociálního jednání, které by tedy podle Braudela bylo možné nalézt v Josefově,
v ideálním pevnostním městě, naskýtá se jako vhodné teoretické ukotvení další text, kte-
rý představuje podnětné přispění Michela Foucaulta pro urbánní sociologii a antropo-
logii, a to v souvislostech tohoto výzkumu také druhý analytický nástroj pro zkoumání
soudobých dějin pevnosti Josefov. V roce 1966 Foucault v rozhovoru nazvaném *Utopie
et littérature* poprvé zmínil hypotézu, že sociální prostor obsahuje svébytnou kategorii

¹⁰ Kritický práh ve vývoji evropské vojenské revoluce a fortifikačního umění nastal teprve ve 40. letech 16. století,
poté, co byla na římských seminářích definitivně ukotvena bastionová fortifikace ve své základní dispozici,
profilu, technologii a strategii použití. Tomuto tématu jsem se věnoval ve své diplomové práci [srov. Wohlmuth
2013].

velice významných, zcela „jiných“ míst, která představují jeho narušení. Peter Johnson to komentuje slovy, že tím Foucault nevědomky založil svého druhu vědu o „heterotopiích (...) naprosto odlišných míst“ [Johnson 2006: 76].

V následující přednášce z března 1967 v Paříži se Foucault vyslovoval na stejné téma a vytvořil text, který se velmi rychle rozšířil a byl přeložen. Jedná se o text, představující pouhou skicu možného uvažování, jíž Foucault nikdy později nedoplnil. Pozdější komentátoři jako Peter Johnson [Johnson 2006: 75–90] sice upozorňují na značnou inspirativnost, ovšem i na teoretickou nedopracovanost celého konceptu, který má ovšem pro zkoumání pevnostního města velký význam. Postupně jsem Foucaultovu teorii heterotopických míst začal interpretovat jako instrument pro vytvoření sjednocujícího konceptu, který nám umožní překročit jednotlivé popisné nebo kauzální řazení událostí krátkého času a také pokus těmto událostem a tomuto sociálnímu jednání místních aktérů nějakým způsobem porozumět, což je hlavním úsilím historicko-sociálního přístupu. Struktury heterotopie, jak totiž ukázal terénní výzkum, jsou na místě vnímány a ovlivňují jednání aktérů.

Prostor je pro Foucaulta především souborem vztahů mezi různými místy. Každé místo je definováno souborem vztahů a mezi všemi místy v sociálním prostoru je možné identifikovat právě dvě, která „ruší, neutralizují nebo převrací“ typické soubory vztahů ostatních míst [Foucault 1998: 178]. Tato místa s touto funkcí vzhledem ke vztahům ostatních míst nazývá Foucault utopiemi a heterotopiemi a inspiruje se přitom pojmem utopie jako místa, jež nemá vlastní lokalizaci a „udržuje se skutečným prostorem společnosti skrze obecně inverzní vztah“ [Wohlmuth 2011: 10].

Foucaultovo expoze je stručné a kategorizující. Pro nás je důležitá zejména jedna rovina jeho obsahu. Ačkoli to Foucault explicitně neuvádí, tak se v diskutované historické době, kterou dále analyzuje v dalších pracích (zejména *Dohlížet a trestat*), kdy probíhala změna panujícího disciplinačního paradigmatu, ve společnosti objevují zvláštní místa, jež označuje jako deviační heterotopie. Jaké kategorie tedy Foucault vidí v heterotopických místech a institucích?

Jejich první vlastností je výkon sociální moci, zejména ve smyslu správy sociální deviance. V nich jsou postupně uzavíráni lidé porušující sociální normy, nejlepším příkladem jsou „špitály“, donucovací pracovny, později specializovanější ústavy pro choromyslné, vězení a další instituce, z čehož zřetelně plyne, že Foucault chápe heterotopická místa jako struktury poskytující sociální vyloučení pro nositele sociální deviance, jež jsou v heterotopických místech uzavíráni; jde o místa, která v duchu jím popisovaného nového disciplinačního paradigmatu provozují onu ekonomii suspendovaných práv.

Druhou kategorií, jíž Foucault rozpoznává, je jasný řád, způsob fungování, který je schopen konstantního působení navzdory společenské změně. Dobrou ilustraci tak představuje Foucaultem používaný příklad hřbitova. V tradiční i moderní sekularizované společnosti prochází hřbitov jako místo i instituce skutečně dramatickými změnami, ale jeho charakter přetrvává.

Třetí kategorií, která se pro výzkum pevnostního města ukázala jako významná, představuje schopnost svého druhu kontrapozice sociálního časoprostoru, pokud jde o jeho vrstvy a subkategorie. Foucaultem uváděné příklady jako kino nebo divadlo na jednom umístění mají schopnost proti sobě stavět řadu dalších nekompatibilních umístění. Později během analýzy získaných evidencí uvidíme více.

Čtvrtá kategorie by se dala nejlépe definovat pomocí Braudela jako schopnost heterotopii překračovat hranice krátkého událostního času. Foucault používá pojem heterochronie, který je možné nejlépe rozvést jako časoprostorovou diskontinuitu. Heterotopie jako místo, jež proti sobě nejen staví různá umístění, ale především, kde je možné zřetelně rozpoznat několik koexistujících vrstev historického času. Heterotopie má za následek to, že „se lidé naprosto rozejdou se svým tradičním časem, a hřbitov je tedy opravdu vysoce heterotopickým místem“ [Foucault 1998: 182]. Pomocí Braudelovy koncepce dlouhého trvání tak lze pochopit například Foucaultovy příklady hřbitova, muzea a knihovny jako heterotopických míst západní civilizace, která mají tendenci nekonečně hromadit čas. Úplný rozchod s tradičním časem lze uchopit v rámci Foucaultových prací o novém disciplinačním paradigmatu, kdy například žáci škol, vojáci nebo vězni rovněž zažívají akutní rozchod se svým dosavadním časem a jeho novou, hierarchickou reglementací. Tento Foucaultův princip lze interpretovat jako v podstatě identický s Braudelovým nárokem na to, aby struktury dlouhého trvání nejen trvaly, ale také zahrnovaly „simultánnost, to jest kombinovanou přítomnost minulosti, současnosti i budoucnosti v objektu historického zkoumání“ [Santamaria – Bailey 1984: 79].

Pátý a poslední princip Foucault popisuje jako prostorovou uzavřenost a reglementaci heterotopického místa, do něhož „obecně řečeno (...) se nedá jen tak vkročit“ [Foucault 1998: 183]. U vězení, kasáren nebo pevnostního prostoru je to zcela evidentní. Vstup a výstup je zřetelně autoritativně regulován, nebo nepřehlédnutelně vyznačen.

Heterotopická místa popisuje Foucault v podstatě jako historickosociální struktury (ačkoli to výslovně neuvádí, velká většina z nich vzniká v raném novověku) trvajících bez ohledu na sociální vývojové procesy, nebo schopné s nimi dosáhnout synchronicity. Jsou to místa, kde čas dlouhého trvání ukazuje na stále stejný soubor vztahů.

Při zkoumání Josefova jako ideálního pevnostního města jsem postupoval vlastně teoreticky obráceným způsobem než ostatní autoři, kteří se začínají fenoménem *living history* – *re-enactmentu* zabývat. Ti svoji perspektivu odvíjejí od jednotlivců – narátorů, informátorů. Zkoumání historickosociologické, v duchu Kockova a Wehlerova chápání teorie, podle modelu heterotopických struktur (Braudel – Foucault) naopak jako svůj výchozí bod pojímá strukturu, nikoli aktéry.

Diskutovaným souborem vlastností Foucault popsál zvláštní, jakoby uskutečněné utopie, jež svými vlastnostmi invertovaly okolní prostor. V případě aplikace této teorie na zkoumání prostoru ideálního pevnostního města jsem nakonec vytvořil ještě tři dodatečné analytické kategorie, které by se daly použít jako komplementární právě pro zkoumání takového prostoru podle heterotopické teorie.

Teoretický rozvoj historické heterotopologie Josefova

Zdůrazňují-li Johnson nebo Hetherington, že Foucaultovu teorii heterotopických míst lze vnímat jako velmi intelektuálně provokativní, ale naneštěstí nepřilíš zpracovanou a nedokončenou, potom se tedy následné snahy na tomto poli musí týkat mimo jiné toho, jaké soubory vztahů mezi prostorem heterotopie a v něm uzavřenými aktéry jsou nastolovány.

Pokusil jsem se proto o definici tří nových kategorií heterotopického místa, které v případě pevnostního města doplňují a rozvíjejí Foucaultovu výchozí pěťici charakteristik.

Nejprve se ale musíme zamyslet nad skutečností, že Josefov je takzvaně ideální pevnostní město. Není to organicky rostlé město obkroužené linií nového opevnění, ale projekt postavený na zelené louce. Jak jsme se již zmínili, druhá polovina 18. století je Foucaultem charakterizována jako období hluboké sociální změny disciplinačního paradigmatu. Jak ovšem ukazuje například Michael J. Lewis, tak již v 17. století pevnostní teoretici zcela standardně rýsovali své představy ideálních měst coby samostatný žánr, přičemž za složitá pásma bastionové fortifikace umísťovali stále pravidelnější a uspořádanější prostor [Lewis 1994: 24–36] a „je to sice podivné, ale už ideální renesanční město neutvářela ani tak Venuše, jako spíše Mars, tedy nikoli abstraktní vnímání krásy, ale válečné nezbytnosti“ a vojenská geometrie se stávala disciplínou, jejímž účelem bylo především vytvořit „jasný hierarchický systém“ [Lewis 1994: 24]. Již historicky první ucelený koncepční spis tohoto žánru, práce Albrechta Dürera nazvaná *Ettliche Underricht zu Befestigung der Stett, Schlosz und Flecken*, vydaný roku 1527 v Norimberku, projektuje uvnitř hradeb takové město. Aniž bychom zacházeli do zbytečných detailů, zmiňme, že v tomto ohledu představuje badatelsky nejhluběji uchopené, ideálně projektované pevnostní, reprezentační vladařské město, jemuž se rozsáhle věnovala Martha Pollak¹¹, savojský Turín.

Samotný klasik vojenského inženýrství Vauban vyprojektoval celou řadu takových měst, která jsou zřetelně hierarchicky uspořádaná a přísně podřízená vojenskému účelu, vzpomeňme jeho *magnum opus* Neuf-Brisach nebo například Sarrelouis; takto strukturovaný prostor obsahují i jeho citadely v Lille, Strasbourgu a v dalších městech. Idea racionálního, utilitárního členění prostoru i za fortifikací se stala běžnou součástí řemesla vojenského inženýrství. S českými dějinami je v dané době pouze nepřímo spojeno jen jedno ideální pevnostní město, z něhož pomyslně přišel zimní král Friedrich Falcký. Je to falcký Mannheim, typická inkarnace Marchiho holistického „želovitého“ konceptu ideálního pevnostního města vybaveného vladařskou citadelou.¹²

Přísně rozčleněnému městskému prostoru přibyl během vývojového procesu vojenské revoluce v 16. století další prvek – kasárenské budovy. Není náhodou, že instituce kasáren se upevnila znovu v bastionové pevnosti, tentokrát v další paradigmatické stavbě – antverpské citadele postavené Francescem Paciottem z Urbina v roce 1567. Racionalizace ubytování a kontroly armády přivedla armádní velitele ve Španělském Nizozemí poprvé v zimě 1572–1573 k vytvoření dočasných malých standardizovaných dřevěných ubytoven zvaných *barracas*, nejprve v dobytém Haarlemu, a pak i na řadě dalších míst, v pevnostech Antverpy, s’Hertogenbosch a dalších. Posléze se začala stavět permanentní rozsáhlá zařízení a „v citadelách (...) byla kasárna větší a nacházela se uvnitř městských hradeb“, píše Geoffrey Parker [Parker 2004: 166–167]. Vojáci byli najednou odděleni od civilistů, už se nenacházeli na kvartýrech v malých skupinkách, už byli prostorově vyčleněni a vyděleni od ostatních.

Ideální pevnostní město tak zřetelně rozděluje a vylučuje a „oba dva principy – vyloučení i rozčlenění – jsou způsoby, jak uplatňovat moc nad lidmi“ [Vacková 2010: 82].

¹¹ Pollak během svého dlouholetého výzkumu podrobně analyzovala postupnou metamorfózu savojského Turína do podoby ideálního prostoru, který byl zamýšlen coby rovnocenné vladařsky reprezentativní, militární a sociálně disciplinační prostor.

¹² Projekt Mannheimu byl zahájen v roce 1606 kurfiřtem Friedrichem IV. a na místě postupně dlouhodobě vzniká organický celek ortogonálního ideálního bastionového pevnostního města s citadelou (Friedrichsburg) podle explicitního standardu novoitalské fortifikační školy.

Disciplinárně, mocensky uspořádaný prostor ideálního pevnostního města se tak stává jednou z takzvaných modalit prostředků, jedním z kontrolních mechanismů, jakým je moc vykonávána – modalitou, která je sice fixně, ale nikoli explicitně uspořádána [Vacková 2010: 83–86]. Jakým způsobem se to děje? Zde se již dostáváme k navrhovaným třem doplňujícím kategoriím heterotopického místa, které by mohly v rámci dalšího výzkumu představovat dodatečné analytické prostředky.

První kategorií je konspektualita, pohledovost. Josefov je jako ideální pevnostní město protkáno dlouhými rovnými ulicemi, které nemají téměř žádné výčnělky, zákoutí nebo ohyby. Chodec je zde neustále vnímán na velkou vzdálenost z mnoha potenciálních míst, stejně tak je neustále vystaven množství pohledů, je snadno a přehledně kontrolován.

Druhým pojmem je segmentárnost, přerývaný charakter prostoru. Josefov se člení do jasných, drtivou většinou pravouhlých struktur. Kasárny, velitelství, zbrojnice, sklady, prostory řemeslníků, sakrální budovy, to vše se soustřeďuje do jasně ohraničených celků. Každý, kdo respektuje sociální řád, je rovněž prostorově omezován a řízen, je mu přidělen určitý prostor.

Třetím pojmem je disciplinarita, podle mého soudu samotná disciplinární kvalita prostoru. Představme si ji na příkladu nejjednoduššího pohybu v ideálním pevnostním městě. Již chůze v segmentárním prostoru se stává svého druhu jednou z mnoha Foucaultových disciplín těla. Chodec nevstupuje do vlnících se uliček, jež se organicky protínají a navazují na sebe tak, jak vznikaly v přirozeně rostlém městě. Chodec v pevnostním městě během pohybu činí souvislou řadu vpravo/vlevo v bok a pochodem v chod a při chůzi ortogonálně uspořádaným, pravouhlým, přerývaným prostorem se účastníme pomyslného hromadného pořadového cvičení. Disciplinární kvalita prostoru je ještě zřetelnější v druhém případě vnitřního uspořádání ideálního pevnostního města, to jest v uspořádání radiálním. V něm jsou konspektualita, segmentárnost i disciplinarita prostoru ještě mnohem výraznější. Radiální model lze použít jako metaforu srovnatelné síly s Benthamovým Panoptikonem, s nímž Foucault pracuje.¹³

Zkoumání těchto tří nových kategorií heterotopického místa, jež jsou specificky vztažené k ideálnímu pevnostnímu městu uchopenému jako heterotopická lokalita představuje další fázi dlouhodobého terénního výzkumu, který v Josefově a v Terezíně autor podniká.

Heterotopie, dlouhé trvání a josefovská *living history*

Terénní výzkum, který v Josefově a Terezíně probíhá od roku 2009, poskytl a stále poskytuje bohatý materiál evidencí v souvislosti s heterotopickou teorií. Zde se zastavíme u jednoho problému. Aktivity *living history* jsou často pojímány jako zájmová volnočasová činnost nebo festivita, jako každodennost překračující akce téměř karnevalového nebo divadelního charakteru, jež by bylo možné snadněji interpretovat jako mající nikoli disciplinační, ale naopak emancipující dimenzi.

Moje interpretace prostoru pevnostního města Josefov jako heterotopie jde ale opačným směrem. Napsal jsem dříve, že „pokud máme chápat utopii jako místo lineárně v čase a prostoru budoucím, před námi pak se tedy josefovská heterotopie neustále posouvá

¹³ Zde je v odborné literatuře patrně nejčastějším uváděným příkladem projekt pevnosti Palmanova (Furlandsko) nebo ostatně již zmíněné hlavní Vaubanovo dílo Neuf Brisach. Viz například klasická Duffyho díla.

opačným směrem, směrem k okolnostem svého vzniku, kdy do ní byla otisknuta logika osvícenského utilitarismu a racionalizujících kasárenských koncepcí pohledu na společnost“ [Wohlmuth 2011: 13]. Jak je patrné z evidencí získaných z terénního výzkumu, Josefov pojatý v souvislosti s aktivitami typu *living history* jako heterotopie, má čas krátkého trvání, ale takový, jenž vykazuje celý sled variací v základním čase dlouhého trvání odrážející heterotopické kategorie disciplinace, hierarchizace a vyloučení.

Co to znamená? Přistoupit na zkoumání nějakého jevu pomocí heterotopické teorie znamená podniknout zkoumání, které se dá podle Hermanna M. Müllera-Karpeho označit pracovním jako izofenomenologické – předpokládáme, že zkoumáme stejný jev v různých historických časech, vyjadřujeme fakt „nesoučasnosti současnosti“ [Vašíček – Mayer 2008: 175]. Činím tak proto, že teprve použití takového instrumentu umožňuje dosáhnout porozumění smyslu, který místní aktéři přikládají aktivitám *living history* a na který se zatím práce věnované tomuto tématu netáží.

Když v roce 1980 Místní národní výbor v Jaroměři vyslovil souhlas s tím, aby neformální skupina zájemců o vojenskou historii mohla začít využívat starou kasematu ve strážnici objektu Ravelin XVII, začala se obrazně řečeno psát historie josefovských aktivit *living history*.¹⁴ Nejprve soukromě a neformálně, později v rámci organizace Klubu vojenské historie Josefov, kterou politicky zaštitila místní pobočka Svazarmu, začaly být podnikány dobrovolné rekonstrukční a záchranné práce na pevnostním systému a v roce 1980 se také odehrála první typická aktivita *living history*. Protagonista těchto snah Karel Kulhavý vzpomíná na to, jak se svými přáteli uspořádal „střelby ze starých pušek (...) kdo měl, tak si na sebe oblékl starou vojenskou uniformu a při té příležitosti jsme udělali i průvod městem“.¹⁵ Tato mimořádně úspěšná akce byla jakýmsi počátkem systematictějších aktivit typu *living history*. Konkrétní historii těchto vojenskohistorických snah jsem zpracoval ve své bakalářské kvalifikační práci, kde jsem sledoval postupnou generační výměnu v původním KVH, vznik dalších organizací jako Retranchment XVIII nebo Ravelin XIV, které se zaměřovaly na jednotlivé objekty a jejich rekonstrukci, naposledy pak v Josefově v roce 2012 vzniklo další sdružení Bastion No. X – pevnost Josefov.

Tyto z historického i památkářského hlediska rozsáhlé a náročné aktivity ale nejsou tématem tohoto textu. Bylo by možné je jistě zachytit diachronicky historickou metodou ještě detailněji, než jsem učinil ve zmíněné práci, ale to hlavní bylo pokusit se porozumět ve světle již diskutovaných, ale i nových evidencí přikládanému smyslu těchto aktivit a odpovědět na otázku, zdali je možné je pojmut nějakým způsobem konceptuálně.

Během rozboru uplatnitelnosti konceptu dlouhého trvání a koncepcí nedobytnosti, časoprostorové nekonečnosti pevnosti jsem uvedl, že takové úvahy byly typické pro raně-novověký fortifikační diskurz. Jsou ovšem přítomné i na místě.

Tyto koncepte dlouhého trvání a až nehybného času pevnosti jsou místními aktéry vcelku často uplatňovány. Pevnost Josefov byla vyprojektována na základě dobově velmi pokročilé koncepce modifikované Mezierské školy inženýrem Claude Benoitem Duhamellem du Querlonde. Tuto koncepci všichni aktéři ze zmíněného výzkumu hodnotili jako v podstatě nedobytnou. Materiál sdružení Retranchment No. XVIII uvádí, že pevnost byla tehdejšími válečnými prostředky nezničitelná [Knetl 2001]. Postava generála Querlonda

¹⁴ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

¹⁵ Tamtéž.

během inscenace nazvané Rekonstrukce položení základního kamene pevnosti Josefov, která byla uspořádána v roce 2010 v rámci každoroční josefovské slavnosti deklarovala shromážděným, že jejich přičiněním se pevnost může stát jistě nedobytnou, k čemuž postačí jen malá přízeň štěstěny. Ve své práci jsem částečně rozebíral zajímavý fenomén intertextuality, tj. nerefektované postupné rozšíření této figury nedobytnosti¹⁶ pevnosti Josefov i v celé řadě dalšího soudobého materiálu, obsaženého jak v popularizačních průvodcovských a turistických příručkách, tak i v odborných textech typu diplomových prací [Wohlmuth 2011: 55–56].

Detailnější zkoumání této intertextuality by ale překračovalo rámeček tohoto materiálu. Nicméně místní aktéři pevnost označují pomocí absolutizovaných pojmů, vyjadřují přesvědčení, že je nejen nejpokročilejším dobovým projevem fortifikačního umění, ale že její autor byl objektivně nejlepším vojenským evropským inženýrem svého století, pevnost byla ve své době schopna odolat jakémukoli útoku a představuje památku absolutního, světového významu [Wohlmuth 2011: 56].

Nedobytnost, chápána jako klíčová sociálně-symbolická kategorie, proniká do mnoha textů. Níže diskutovaný projekt gigantické věznice, jež měla být v Josefově vybudována s příznačným názvem Ostrov naděje, použil následující slova: „Josefovská pevnost je dominantou seskupení budov s nedobytnými hradbami, které budí respekt, řád a disciplínu“ [Ostrov naděje 2006: 3].

Třetí a čtvrtý Foucaultův princip, vlastní jádro heterotopické teorie, popisuje na první pohled nesnadno srozumitelnými slovy schopnost heterotopického místa „postavit proti sobě na jednotlivém skutečném místě několik navzájem neslučitelných umístění“ [Foucault 1986: 181]. Jak je možné tomu porozumět a jaké evidence jsem hledal? Pokud uvážíme aktivity *living history*, tak tyto dva principy jsem interpretoval jako rozmazávání konvenčních a v krátkém událostním čase snadno pochopitelných hranic toho, co je chápáno jako reálné a co jako úmyslně inscenované – divadelní, imaginární. V Josefově nastává celá řada momentů, kdy není možné v rámci událostní historie krátkého, lineárně pojatého času, jednoznačně říci, „jaký akt a jaká prostorová (a následně i časová) rovina je onou pravou skutečností, kterou bychom očekávali v našem pravidelně lineárně ubíhajícím čase“ [Wohlmuth 2011: 56].

Konkrétní slavnosti a rituály v *living history*

Každý rok se v Josefově odehrává celá řada slavností a rituálů, které jsou dlouho opakovanou, již klasickou součástí kontinuálních snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti. Uvedme několik příkladů včetně interpretace podle třetího a čtvrtého principu heterotopie.

Na úvod jeden příklad přímo z Josefova: dne 27. března 2010 se v Josefově konal rituál svěcení nového pevnostního praporu.¹⁷ Skupina příslušníků vojenskohistorického sdružení Ravelin XIV, doprovázená členy dalších jednotek, nese v pochodovém útvaru prapor směrem k josefovskému kostelu Nanebevstoupení Páně. Událostní historie neproblematizující otázky historického času a smyslu sociálního jednání by nyní zřejmě použila

¹⁶ Z hlediska současné vojenské historie i dobové fortifikační teorie a vojenského inženýrství se ovšem jedná o mýtus. Odolnost dobových fortifikací, stavěných podle (post)vaubanovských modifikovaných systémů například systematicky rozebírá John Muller.

¹⁷ Terénní deník autora.

přídavné jméno „imaginární“ – prapor, uniformy, zbraně apod. Když se otevře brána kostela, k rituálu se ovšem přidá Petr Boháč, josefovský římskokatolický farář. Ten v doprovodu dvou ministrantů následně provádí skutečný obřad požeňání, který pro něj nese hluboký význam. „Já, když dělám takové věci, tak to nikdy nedělám jako divadlo (...) máme v církvi život svátostní, máme svátostiny, mezi které patří i žehnání (...) Mnozí to podle mě viděli jako vzpomínku, jak to bylo, ale u lidí, kde byl rozvinutý pohled víry, viděl jsem, že to vzali i duchovně (...) oživení nejen praporu, ale i toho, proč město a pevnost zde vznikala.“¹⁸

Již požeňaný pevnostní prapor následně odnáší vojenskohistorická jednotka na Bastion č. 1, kde je slavnostně vztyčen. Tento akt již nemá obecenstvo. Vojáci stojí v pozoru a salutují a „čest je vzdávána pevnostnímu praporu jako takovému, nikoli replice. Pevnostní prapor nese živý, pro aktéry reálný význam“ [Wohlmuth 2011: 58].

V pátek 8. října 2010 se v pevnosti Terezín v rámci josefinských slavností konal v podstatě totožný rituál. Večer se v kostele Vzkříšení Páně shromáždilo několik desítek místních občanů, většina uniformovaných členů Klubů vojenské historie, ovšem mimo jiné také tereziňská starostka v oděvu civilním, tajemník tereziňské radnice v dobové uniformě z druhé poloviny 18. století a také zástupci josefovských spolků. Tentokrát rituál prováděl přímo biskup litoměřický, Mons. Jan Baxant. Posvětil prapory všech klubů vojenské historie, které se slavností účastnily. Prapory položené před oltářem vykropil svěcenou vodou a pronesl konsekrační formule z příslušného katolického benedikcionálu. V rozhovoru pak uvedl, že rituál požeňání pro něj byl zcela reálný (byl osloven radnicí města Terezín) a pokračoval: „Několika akcí jsem se již v minulosti zúčastnil a rád přijmu pozvání i na další, pokud bude zájem.“¹⁹

Žehnané předměty také označuje za reálné vojenské prapory symbolizující sepětí určité komunity lidí sjednocených společnou věcí.²⁰ V časovém horizontu původního textu již nebylo možné zachytit, že během josefinských slavností roku 2012 byl znovu uspořádán rituál svěcení předmětů klubů vojenské historie, tentokrát repliky tříliberního polního děla. V tomto případě panovala důsledná snaha rituál performovat v souladu s katolickou věroukou, ovšem celebrant byl „imaginární“, jednalo se o jednoho z členů vojenskohistorických sdružení. Po rituálu svěcení z roku 2010 pak účastníci v civilním i dobovém oděvu vyšli před kostel, kde množství členů vojenskohistorických sdružení před prapory pokleklo a složilo dobovou vojenskou přísahu. Obsahově totožný rituál přísahy a svěcení nového praporu se odehrál o rok později během josefinských slavností v roce 2013, kdy jej celebrowala totožná osoba jako v roce 2012 a předmětem sakralizace byly znovu nové vojenské prapory.²¹

Související evidencí je také již dříve diskutovaný rituál kladení věnců a vzdávání cti padlým vojákům z 1. světové války, které se konalo 10. 4. 2010 znovu v Terezíně. V jednom z mála systematicky udržovaných úseků pevnosti, v pasáži kolem Ravelinu XVIII, se konala vojenskohistorická vzpomínková akce nazvaná Osud pevnosti Przemysl 1914/1915

¹⁸ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

¹⁹ Rozhovor s Janem Baxantem č. 1, archiv autora.

²⁰ Rozhovor s Janem Baxantem č. 1, archiv autora.

²¹ Terénní deník autora. Pomocí informátorů a další práce s prameny bylo vyloučeno, že by se mohlo jednat například o administrátora sousedící bohušovické farnosti, Adriana Pavla Zemeka O. Praem., který spravuje rovněž tereziňský kostel Vzkříšení Páně.

prezentovaná jako rekonstrukce bojů o tuto strategickou rakouskou fortifikaci na ruské frontě během 1. světové války. Početná skupina nejméně několika desítek členů různých klubů vojenské historie (včetně josefovského) se v průvodu odebírá na pevnostní hřbitov. Spolu s nimi přicházejí i dvě civilní osoby, starostka města Růžena Čechová a tajemník radnice Miloslav Kubíček. Otevírá se fenomén nesoučasné současnosti a vojáci z řad KVH jsou přítomni v dobových uniformách, ale oba představitelé městské samosprávy v současném občanském oděvu. Příslušníci historických jednotek po příchodu nastoupí do útvaru před pomníkem, skloní prapory a vzdávají čest a skupina uniformovaných členů KVH společně s oběma zástupci města pokládá věnce u památníku. Přítomní vojáci z jiného historického času salutují, civilní úředníci z aktuálního času krátkého trvání se klaní. Kromě nich na místě není nikdo přítomen.

O dva roky později po rituálech z roku 2010, jež byly jako jedny z prvních zachycených, jsem získal další významnou evidenci, tentokrát pocházející z akce pořádané dne 2. září 2012 znovu aktivisty z řad různých organizací vojenské historie v Olomouci na poutním místě Svatý Kopeček a v prostoru pevnosti Fort Radíkov, kterého se mimo jiné účastnila početná historická vojenská jednotka z josefovského Klubu vojenské historie. Hlavním symbolem byla „rekonstrukce“ inspekční návštěvy rakouského císaře Františka Josefa I. na fortu, přičemž se ovšem hlavní uvítání postavy císaře konalo u historických kramářských bud u baziliky. Postava císaře byla obřadně vítána a obdarovávána. Jeden z darů, který prezentující představoval, byl obraz Panny Marie, jenž byl podle tvrzení pořadatelů nedávno posvěcen knězem přímo v místní bazilice Svatý Kopeček. Postava císaře dar s díky přijala a následně pořadatel dodal, že stejný svatý obrázek, tentokrát s postavou archanděla Michaela, rovněž posvěcený při stejné příležitosti, byl darován služebně Městské policii města Olomouc.²² Další průnik současnosti nesoučasného jsem pak zaznamenal například díky tomu, že po celou dobu akce se na Fortu Radíkov mezi „kostýmovanými“ členy klubů vojenské historie pohyboval člen a aktivista politické strany koruna česká, vybavený dobovým rakouským vojenským praporem.²³

I pokud si položíme v případě všech analyzovaných slavností a rituálů otázku, co je „reálné“ a co je úmyslně divadelně, imaginárně „inscenované“, kde se nalézají hranice, nepodaří se nám podle mého soudu odpovědět, pokud bychom zůstali v rámci diachronní historické metody a koncepce lineárního času krátkého trvání. Kdyby šlo o vědomé inscenace, musíme předpokládat jednu zásadní dualitu – a to mezi účinkujícími a diváky.

Zprvė u mnoha rituálů není přítomno žádné obecnostvo, a přesto se pravidelně konají. Zadruhé by se také předpokládalo, že aktéři vnímají a reflektují imaginárnost události, že rozumí její inscenovanosti. To ve zmíněných případech – a vlastně i v všech ostatních citovaných případech – však chybí. Fenomén nesoučasné současnosti, tedy promíchávání rovin historického času na pozadí přisuzování vážného neinscenovaného smyslu různými skupinami aktérů, nechyběl na téměř na žádné sledované akci. Protagonisté slavností a rituálů je chápou jako nesoucí skutečný, reálný smysl. Sakrální úkony jsou jejich protagonisty charakterizovány jako reálné. Celebrant pronáší přijímané požehnání, přítomní aktéři zakoušejí symbolickou manipulaci se znaky nesoucími zřetelný smysl. Jedná se o různorodé zbraně, vlajky a prapory, posvěcené obrázky a kultovní

²² Terénní deník autora.

²³ Terénní deník autora.

předměty, památníky a pomníky, pokládané květiny, pronášené přísahy a kladené věnce, jež nejsou chápány jako divadelní rekvizity, ale jako skutečné předměty, symboly s „reálným“ významem.

Mohli bychom být v pokušení prohlásit, že právě tato „rekonstrukce“ je míněna, když je většina akcí typu josefinské slavnosti označována jako bitevní ukázka, jako rekonstrukce boje například ze sedmileté války, což při byť letmé vojenskohistorické kritické analýze zcela neobstojí. S pomocí heterotopické teorie si troufám tvrdit, že je rekonstruován a vytvářen a sdílen právě význam a smysl, odkazující na základní kvalitu struktur dlouhého trvání mimo náš bezprostřední čas. V tomto případě je tedy věcná, obsahová historická kritika způsobu, jakým se provádí „rekonstrukce“, v rámci tohoto teoretického přístupu nadbytečná.

Analyzované symboly mají takovou kvalitu, jejichž nepřítomnosti se želí, chápe se jako symbolická újma. Když se dne 7. července 2012 v Josefově konala vojenskohistorická akce „rekonstruuující“ a zpodobňující legionářskou bitvu u Zborova, měla se u pomníku ruských válečných zajatců z 1. světové války na josefovském pevnostním hřbitově konat vzpomínková mše, kterou měl celebrovat pravoslavný pop. Teprve na místě se pořadatelé sdělilo, že z časových důvodů se mše konat nebude.²⁴ Organizátoři, včetně zahraniční vojenskohistorické jednotky, zde ruského 194. pěchotního troicko-sergejevského pluku, vyjádřili velkou lítost.²⁵

Jde také o symboly, jejichž skutečnost v rámci dlouhého trvání je možné doložit tím, že se o ně svádí symbolický střet. Zmíněná legionářská akce byla nesena étosem vojenských i politických tradic masarykovské První republiky. Bok po boku „imaginárních“ vojenskohistorických sdružení se v ní angažovala zcela etablovaná „současná“ uskupení typu Československé obce legionářské nebo Klubu přátel pplk. Karla Vašátky, což vyvolalo reakci v řadách lokálních vojenskohistorických sdružení, které prosazují začasť étos a symboliku rakousko-uherskou. Vznikl konflikt obou symbolických systémů, kdy se například příslušníci sdružení Retranchment XVIII, která obvykle stojí jako organizátoři za velkou většinou místních akcí, nejen na této akci vůbec nepodíleli, ale mimo jiné se v prostoru ležení legionářů pohybovali v rakousko-uherské vojenské výstroji nebo žlutých tričkách s potiskem rakouského dvojhavého černého orla.²⁶ Jeden z nich v prostoru ležení nosil repliku rakousko-uherského pevnostního praporu. Další z nich na svém profilu na sociální síti nejméně týden před akcí a dva týdny po akci umísťoval množství odkazů na historické polemické a politické materiály popírající takzvanou zborovskou legendu, kriticky hodnotící legitimitu založení Československé republiky a vyjadřující legitimistickou věrnost ideji podunajské monarchie. Symboly, o něž je veden takovýto střet, nemohou být aktéry chápány jako nereálné.²⁷

Nereálné a divadelně zinscenované nemohou být ani symboly, kterým je ve stejné souvislosti vzdávána čest ve zcela konkrétním dějinném odkazu. Když se dne 17. července 2011 konala hlavní část programu josefovské slavnosti, to jest „bitevní ukázka“ v prostoru před Bastionem I a Ravelinem XVII, závěrečný nástup vojenskohistorických jednotek dostal nečekanou tečku. Těsně před koncem velící důstojník zavelel k čestné salvě a minutě

²⁴ Terénní deník autora.

²⁵ Terénní deník autora.

²⁶ Terénní deník autora.

²⁷ Terénní deník autora.

ticha za Otto Habsburga zesnulého 4. července 2011, což respektovalo i veškeré obecnstvo. Otto byl označen jako poslední dědic svatováclavské koruny a k jeho jménu přibyl predikát *von*.²⁸ Během rituálu stahování pevnostního praporu v Josefově, konaného pravidelně úmyslně na státní svátek výročí založení Československé republiky, v tomto případě dne 28. října 2012, zazněla na místě reprodukováná rakousko-uherská státní hymna (původní dobová *Volkshymne*, jež začínala známými verši Zachovej nám, Hospodine, císaře a naši zem), které vzdávala čest nastoupená vojenskohistorická jednotka, jejíž někteří členové text zpívali. Vojenskému stanu pak dominoval portrét posledního rakousko-uherského panovníka Karla I.²⁹

Podobných rituálů se na místě odehrávalo více, mohli bychom se zmínit například o inscenovaném aktu svěcení základního kamene pevnosti v rámci josefovských slavností 17. července 2010, nebo znovusvěcení nových replik pevnostních děl ze dne 2. dubna 2011, které se odehrálo na nádvoří josefovského Bastionu č. I. Vojenskohistorická sdružení navíc pořádají vlastní rituály, během nichž si rozdělují různá vyznamenání, čestné stuhy na prapory apod.

Tyto heterotopické a heterochronické rituály, v nichž se v rámci vnímaného hlubokého smyslu pro aktéry kříží několik významových rovin a vrstev historického času, jsou integrální součástí fenoménu *living history / re-enactmentu* v Josefově, Terezíně i na jiných souvisejících místech. Pokračující výzkum v tomto terénu neustále hromadí další evidence v tomto smyslu.

Již nyní je jich však dostatek na to, abychom mohli vojenskohistorické akce konané v pevnosti Josefov i na podobných místech interpretovat pomocí heterotopického konceptu, zde konkrétně ve smyslu Foucaultova třetího nebo čtvrtého principu. Protikladnost různých umístění je v rámci jednoho místa evidentní v několika historických časech zároveň, sociální jednání aktérů je postaveno na symbolické komunikaci, kterou není možno označit za imaginární nebo úmyslně „scénický“ produkovanou, ale v dlouhém trvání pevnostního města za jistě reálnou. Teoretický model heterotopické struktury dlouhého trvání je zde instrumentem, jenž poskytuje možnost porozumění sociálnímu jednání místních aktérů, které by se jinak jevilo jako stěžejí pochopitelné a protikladné.

Druhý heterotopický princip, to jest sociální disciplinace, se rovněž často odráží v jednání místních aktérů a obecně v tematice *living history*. Již jsme se zabývali tím, jak se v rámci procesu vojenské revoluce v bastionových pevnostech rodila prvořadá disciplinační instituce – kasárna. Ve své kvalifikační práci jsem se tomuto tématu věnoval obšírněji, zde bych ale chtěl zmínit příklady sociálního jednání a symbolické praxe. Raněnovověký voják byl v rámci nového disciplinačního paradigmatu v osvícenských armádách vlastně zcela znovu socializován. Naverbovaný člověk se musel „nadobro zbavit svých nízkých rolnických zvyků a nectnosti“, přičemž šok z přechodu byl značný. V disciplinační instituci je člověk neustále kontrolován, mimo jiné na základě na první pohled absurdní detailní péče o výstroj, stejnokroj a zbraně. To bylo způsobeno také tím, že vojáci začali být chápáni jako reprezentace moci, jako součástky racionální mašinerie snažící se do detailu vylučovat náhody, nepravidelnosti a nepořádek. Foucault ve svém díle podrobně stopuje a analyzuje

²⁸ Terénní deník autora.

²⁹ Terénní deník autora. Jednalo se o barvotisk ze současné polské katolické produkce, zobrazující „Blahoslaveného Karla I.“ ve vojenské uniformě.

tento postupný nástup sofistikované „disciplinární technologie“, která nahrazuje starší druhy trestání a ovládnutí lidí a je primárně zaváděna v oblasti vojenství [*Dreyfus – Rabbinow 1982: 153*].

Kluby vojenské historie tuto nyní již sebedisciplinaci do značné míry replikují. Míra finančních výdajů, pozornosti a úsilí, nutného pro udržování jejich výstroje a výzbroje je pro současného člověka pozoruhodná. Pomineme skutečnost, že terénní výzkum při různých typech pozorování eviduje, že o vojenskou výstroj se ve vojenskohistorických sdruženích pečuje velmi pečlivě. Již zmíněná česká vojenskohistorická jednotka „His Majesty's Independent Company of Foot“ shrnuje finanční náročnost a složitost základní výstroje pro svého člena na celkem sedmadvacet různých předmětů v souhrnné pořizovací hodnotě odhadem 35 000 Kč, bez nákladů na repliku křesadlové muškety vzoru do roku 1755, jež má pořizovací hodnotu cca 30 000 Kč. Dospějeme tedy k výbavě jednoho člena v hodnotě nejméně tří celých průměrných měsíčních platů, kterou je třeba systematicky udržovat [*Her Majesty's 2013*]. Realistická replika osmiliberního ocelového moždíře ze 17. století pro palbu vrchní skupinou úhlů, již disponuje josefovské sdružení Ravelin XIV, byla svým řemeslným výrobcem oceněna na částku přibližující se stu tisíci korun.

Pokud bychom tento problém interpretovali znovu podle Foucaulta, mohli bychom disciplinaci uchopit jako rys heterotopie ve smyslu funkční synchronizace podle kultury, ve které se v daný historický čas nalézá [*Foucault 1986: 182*]. Pakliže nyní opustíme skutečnost, že příslušníci klubů vojenské historie disciplinují sami sebe v celé řadě slavností a rituálů, vyžadujících podřízení se pořadovému kroku, pochodu ve formacích, péči o komplikovanou výstroj apod.,³⁰ podíváme se, jak je na tom Josefov a právě téma disciplinace coby bazální heterotopické funkce města. Pokusme se znovu přenést do naší současnosti, aby konflikt historických časů lépe vyvstal.

Během 20. století je disciplinační funkce pevnostních měst Josefova i jeho sesterského Terezína naprosto evidentní. Byly kasárnami, posléze vojenským vězením, pak přímo židovským ghettem zřízeným nacisty. Josefov byl v letech 1914–1921 velkým zajateckým táborem, vězením, až do roku 1996 znovu posádkovým městem, přičemž v letech 1968–1991 část pevnosti obsadily sovětské jednotky (Bastion I, část kasáren v Korunní hradbě, bývalé důstojnické kasino a vojenská nemocnice).

Co je ale pro tuto interpretaci zajímavější, fenomén sociální disciplinace v Josefově souvisí také se sociálním vyloučením. Josefov je vnímán místními aktery jako ideální „heterotopie de viace, ty, do nichž jsou umisťováni jednotlivci, jejichž chování je odchylné od průměru nebo vyžadovaných norem. Jsou to léčebny, psychiatrická zařízení a samozřejmě vězení; k tomu bychom pravděpodobně měli dodat domovy duchodců...“ [*Foucault 1986: 180*].

První evidenci v tomto smyslu je sama o sobě fyzicky přítomná sociálně vyloučená lokalita vzniklá sestěhováním sociálně vyloučených z Jaroměře a okolí, pro niž místní akteři nemají jiný výraz než romské ghetto.³¹ Jde o lokalitu zanesenou dokonce v rámci tzv.

³⁰ Například dopoledne 6. října 2013 v rámci josefínských slavností v Terezíně na nádvoří Kavalíru II. nacvičovalo několik „pruských“ vojenskohistorických jednotek pořadová cvičení a cviky se zbraní po dvou nejméně do dvou hodin. Jejich výstroj je přitom poměrně těžká a plně funkční replika křesadlové muškety sama o sobě váží s příslušenstvím více než pět kilogramů. Jednalo se tedy o poměrně slušný fyzický výkon. Terénní deník autora.

³¹ Například Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou nebo Rozhovor č. 1 s Lukášem Hudákem, archiv autora.

Gabalovy zprávy do seznamu sociálně vyloučených lokalit a nachází se hlavně na jihozápadní straně pevnostního města, je lokalizována do jednoho ze sektorů.³²

Ještě zajímavější se však jeví velké projekty „rozvojové“ povahy, které reflektují i podporují místní aktéři. Po určité vlně podobných aktivit, jež se nepodařilo finančně zajistit, v současnosti další projekty nepokračují. Nicméně je zajímavé analyzovat ty, které měly ambici se v Josefově prosadit. Od roku 2009 s místní samosprávou komunikovalo sdružení, podnikatelský subjekt Ostrov naděje. Ten plánoval využít principu PPP partnerství a ve spolupráci s veřejnou sférou *de facto* přestavět většinu velkých objektů ve městě do podoby největší věznice v České republice s kapacitou 4000 odsouzených (pro srovnání: současná největší věznice Plzeň-Bory má kapacitu cca 1200 odsouzených).³³ Tento projekt interpretuje Josefov jako místo nesmírně vhodné pro (gigantickou) věznici, je prezentován jako projekt revitalizující, navracející prostor pevnosti původnímu smysluplnému použití. Jiné využití by představovalo snahu „zničit historii a účel, pro kterou naši předci (myslitelé) tuto dominantu zhotovili“ [*Ostrov naděje 2011*]. Idea proměnit pevnostní město v obří věznici se tady u aktérů nesetkala s odporem. „Byl zde i nový projekt jisté skupiny, která říkala: uděláme zde domovy důchodců (...) já jsem byl naladěný na to, že by ten projekt věznice nebyl úplně špatný. Co s těmi budovami? Jednorázové akce v létě jako hudební festivaly, to je vše pomíjející. Věznice se mi nezdála špatná (...) nebo nějaké muzeum. Z politického hlediska se mi ale nabídka onoho vězeňství jevila jako nejlepší (...) Pokud by zde byla věznice, zdálo by se mi, že se Josefov otevře novému fenoménu, který by tady byl,“ říká josefovský farář Petr Boháč.³⁴ Další aktéři měli přístup v podstatě totožný.³⁵

Konkurenční projekt týkající se pouze budovy největších, tzv. čtvercových kasáren, sice nebyl odstartován a zůstal pouze v rovině koncepčních úvah, ale znovu se jedná o eminentní projekt sociálnědisciplinační. Tato kasárna měla být rekonstruována na velký projekt domova důchodců s minimální kapacitou 500 lidí.³⁶ I když nebyl projekt zatím realizován, budova kasáren se stále nachází v nájmu společnosti, jež o něj usiluje. V prostoru bývalé Hradecké brány je navíc konceptualizován další projekt velkého domova důchodců, na němž se jako aktér podílí jeden z členů místního vojenskohistorického sdružení.³⁷ V podstatě jediné tři rozvojové projekty, jež byly po roce 1990 v Josefově projektovány, jsou všechny sociálnědisciplinační povahy. Prostor města je různorodými aktéry interpretován jako prostor s heterotopickými kvalitami, ideální prostor pro sociální vyloučení.

Pokud se přesuneme do terénu sesterské pevnosti Terezín, tak zde analogicky existuje instituce Domov se zvláštním režimem Terezín, zřízená hlavním městem Prahou, do níž jsou vyloučení a uzavřeni ti, jejichž vhodnost pro Domov popisuje jeho vlastní prezentace

³² Josefovská lokalita je označena jako lokalita „B“, čítající několik set osob, žijících v neutěšených podmínkách, s nezaměstnaností dosahující 70 %. V současnosti je již několik let tato lokalita zpracovávána v rámci rozsáhlého společenskovedního disertačního projektu, který nemohu blíže specifikovat z důvodu etiky výzkumu a anonymizace dat [*Ministerstvo práce 2013*].

³³ Sdružení projekt po stavební stránce nikdy nezahájilo. Jeho klíčovou složkou byla firma Realsant s.r.o., dceřiný subjekt PKS holding a.s. Touto epizodou se zabýval ve své kvalifikační práci mj. Jiří Král [*srov. Král 2010*].

³⁴ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

³⁵ Rozhovor s Lukášem Hudákem č. 1, rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1 a také rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

³⁶ Jaroměřská městská rada projednávala projekty firmy Rehabilitace – Věra Směkalová, s.r.o., ze Smiřic. Dohledal jsem také komunikaci s firmou Coreso, spol. s r.o. Čtvercové kasárny byly formálně pronajaty v červenci 2010 [*Jaroměř 2010*].

³⁷ Terénní deník autora.

slovy, že poskytuje služby „starým občanům, občanům s mentálním postižením, dementním občanům, psychotikům a psychopatům“, což je téměř úplně naplnění foucaultovské představy o disciplinační instituci. Nadto doplněk ukazuje vhodnost Domova pro „osoby s chronickým duševním onemocněním a ohrožené závislostí a závislé na návykových látkách a osoby s kombinovaným postižením“ [Domov 2013]. Nejrůznější druhy nositelů sociální deviace jsou všechny odkazovány na jednu a tu samou instituci, odsunutou, vyloučenou mimo prostor města, které ji zřizuje a koncepční sebepojetí tohoto Domova je snadné interpretovat jako Foucaultovu deviační heterotopii, zahrnující všechny, „jejichž chování je odchylné od průměru nebo vzhledem k vyžadovaným normám“.³⁸

Pátý heterotopický princip je v pevnostním městě velmi snadno naplněn, Foucault zde říká, že „heterotopie vždy předpokládají systém vstupů a výstupů, který je izoluje a zároveň činí prostupnými. Obecně můžeme říci, že do heterotopického umístění nemůžeme jen tak libovolně vejít“ [Foucault 1986: 185]. Vstupy ohraničující limity heterotopického prostoru jsou v případě pevnostního města jasné – brány a vstupní komunikace.

Závěrem

Závěrem můžeme shrnout: Komparace a analýza Foucaultových heterotopických principů na pozadí Braudelovy teorie dlouhého trvání, vztažená na klíčové prostory s nejvyšší sociálněsymbolickou kvalitou pro zkoumané organizace vojenské historie, tj. vlastní pevnostní město (města) a nejdůležitější fortifikační památky, ukazuje, že celé spektrum aktivit popisovaných zatím pojmy *living history* a *re-enactment* je možné konceptuálně uchopit například pomocí teorie heterotopických míst. S pomocí zmíněných sociologických, respektive historickosociologických teorií tak lze zcela konkrétně identifikovat historický problém, jež by bylo jinak možné zachytit pouze popisně a diachronně.

Dochází zároveň k dekonstrukci původních pojmů. Terénní výzkum přináší přesvědčivé množství evidencí o tom, že místní aktéři vnímají, konstruují a předávají význam, který odpovídá teoriím dlouhého trvání a také Foucaultem uváděné základní kvalitě, jíž se vyznačuje daná heterotopická struktura schopná v dlouhém historickém čase přetrvat a postupně tak otevírat heterochroničnost, současnou nesoučasnost, souběh několika vrstev historického času. V případě pevnostního města Josefov je to jednoznačně sociální disciplinace. Aktéři své činnosti přikládají skutečný smysl, dočasně neoživují cosi „mrtvého“.

Podle mého soudu by nám uplatnění tohoto konceptu v širším výzkumu umožnilo v diachronní i synchronní rovině potenciálně komparovat a interpretovat početné jevy, jež jsou zatím v konvenčním přístupu popisovány, časově tříděny a kronikářsky dokumentovány. V průběhu všech soudobých snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti se v perspektivě místních aktérů neustále zrcadlí heterotopické principy, evidence pro to jsou mnohčetné a přesvědčivé.

Foucaultova teorie heterotopických míst spojená s Braudelovou teorií dlouhého trvání se ukazuje v případě zkoumání fenoménu *living history* nebo *re-enactmentu*, jako zajímavá teoretická výzva a možnost, jako instrumentální pro podniknutí dalšího rozsáhlejšího výzkumu, který by překročil hranice jednoho či dvou pevnostních měst a zaměřil se na další podobné fenomény po celé České republice, jež jsou opravdu početné.

³⁸ Tamtéž.

Na závěr si dovolím parafrázovat (při plném respektování odlišné metodologie prací zmíněných kolegyň a kolegů), že vojenskohistorické aktivity v této teoretické perspektivě v žádném případě neznamenají ono pověstné „hrát si na vojáky“, jak jsou někdy v odborných textech s mírnou nadsázkou označovány [Windová 2010]. V této souvislosti jde o jednaní, jež je historizující v jiném smyslu než scénické divadelní představení různých událostí minulosti. Je historizující ve smyslu svého bytostného začlenění do struktur dlouhého trvání, které náležejí do jiné než krátké vrstvy událostí historického času.

Literatura

- Projekt Austerlitz [2005]. *Austerlitz 2005 skončil, at žije Austerlitz!* [online]. Dostupné na <http://www.austerlitz.org/austerlitz-2005-skoncil-at-zije-austerlitz_a1100> [28. 10. 2013].
- Braudel, Fernand [1995]. Dlouhé trvání. In. *Cahiers du CEFRES No 8 – Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Praha: CEFRES.
- Braudel, Fernand [1972]. *The Mediterranean and The Mediterranean world in the age of Philip II – Volume I a Volume II*. London: Collins.
- Domov se zvláštním určením Terezín. [online]. Dostupné na <http://www.praha.eu/public/fb/67/a9/486974_62687_DZR_TEREZIN.pdf> [28. 10. 2013].
- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul [1982]. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Duffy, Christopher [1985]. *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great – 1680–1789*. London: Routledge, Keagan Paul.
- Duffy, Christopher [1998]. *The military experience in the age of reason*. Hertfordshire: Wordsworth Editions.
- Foucault, Michel [1998]. Different Spaces. In. Faubion, James B. (ed.) *Aesthetics, Method and Epistemology, Essential Works of Foucault 1954–1984 Volume II*. New York: The New York Press, s. 175–185.
- Foucault, Michel [2000]. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Glettová, Veronika [2008]. *Vzpomínkové akce na bitvu u Slavkova*. Diplomová práce. Brno: FF MU.
- Hetherington, Kevin [2003]. *The Badlands of Modernity: Heterotopia and social ordering*. London, New York: Routledge.
- His Majestys Independent Company of Foot. [online]. Dostupné na <<https://www.facebook.com/pages/His-Majestys-Independent-Company-of-Foot/200275436669411>> [28. 10. 2013].
- Horský, Jan [2009]. Analýza makroprocesů v dějepisectví. Několik úvah o problematice propojení sociologických historiografických postupů při studiu náboženských dějin. *Lidé města* 11 (1).
- Jaroměř. Usnesení RM ze dne 22. 7. 2010. [online]. Dostupné na <<http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=30&iClanek=5542>> [28. 10. 2013].
- Johnson, Peter [2006]. Unravelling Foucault's different spaces. *History of the Human Sciences* 19.
- Knetl, Miloš [2001]. *Historie pevnosti Josefov*. [online]. Dostupné na <<http://pevnost.josefov.sweb.cz/historie/historie.htm>> [28. 10. 2013].
- Král, Jiří [2010]. *Výzkum privatizace vězeňství v České republice*. Bakalářská práce. Brno: FSS MU.
- Krátký, Jaroslav [2011]. Historizující slavnosti v Terezíně – fikce anebo ožívování tradice. *Dějiny a současnost* 8.
- Langins, Janis [2003]. *Conserving the Enlightenment – French Military Engineering from Vauban to the Revolution*. Boston: The MIT Press.
- Lewis, Michael J. [1994]. Utopia and the well-ordered fortress, J. M. Von Schwalbach's town plans of 1635. *Architectural History* 37: 24–36.
- Marchi, Francesco [1810]. *L'Architettura Militare di Francesco Marchi cittadino Bolognese e gentiluomo Romano*. Roma: Torchi di M. de Romanis e figli.
- Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. Odbor řízení pomoci z ESF. *Mapa sociálně vyloučených a sociálním vyloučením ohrožených romských lokalit v České republice*. [online]. Dostupné na <http://www.esfcr.cz/mapa/int_kh8_6_2.html> [28. 10. 2013].

- Muller, John [1791]. *The attack and defence of fortified places. In three parts ... For the use of the Royal Military Academy, at Woolwich.* London.
- Ostwald, Jamel [2006]. *Vauban under Siege – Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* Boston, Leiden: Brill Academic Publishers.
- Ostrov naděje [2009]. *Ostrov naděje, revitalizace pevnosti Josefov, projekt nového tisíciletí.* Jaroměř: Ostrov Naděje.
- Ostrov naděje. [online]. Dostupné na <<http://www.ostrovnadeje.eu>> [1. 6. 2011].
- Parker, Geoffrey [2004]. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, Geoffrey [1996]. *The Military Revolution Debate – Military Innovation and the Rise of the West 1500–1899.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pečená, Dana [2010]. *Klub vojenství a historie Praha a jeho úloha v bádání o československém předválečném opevnění v době komunistického režimu až do současnosti.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Pollak, Martha D. [2010]. *Cities at War in Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pollak, Martha D. [1988]. From Castrum to Capital: Autograph Plans and Planning Studies of Turin, 1615–1673. *Journal of the Society of Architectural Historians* 47: 263–280.
- Pollak, Martha D. [1991]. *Turin 1564–1680: Urban design, military culture and creation of the absolutist capital.* Chicago: University of Chicago Press.
- Procházka, Filip [2013]. *Historie českého (československého) reenactingu.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Santamaria, Ulysses – Bailey, Anne M. [1984], A Note on Braudel's Structure and Duration. *History and Theory* 23 (1): 78–83.
- Vacková, Barbora [2010] *Prostor, moc, utopie – Ideální město a jeho společnost.* Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav.
- Vašíček, Miloslav – Mayer, Françoise [2008]. *Minulost a současnost. Paměť a dějiny.* Brno, Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Windová, Eliška [2010]. *Klub vojenské historie Břeclav – „Hrajeme si na vojáky“ – Televizní dokument, portrét.* Diplomová práce. Brno: PF MU.
- Wohlmuth, Petr [2011]. *Pevnost Josefov a soudobé snahy o její záchranu a rekonstrukci.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.
- Wohlmuth, Petr [2012]. Dlouhý čas pevnostního města Josefov. In: Knapík, Jiří – Pelc, Martin (eds.). *HISTORIE 2011. Sborník ze 17. celostátní studentské vědecké konference konané 29.–30. března 2012 v Opavě.* Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 21–30.
- Wohlmuth, Petr [2013]. *Význam bastionových fortifikací ve vývojovém procesu vojenské revoluce.* Diplomová práce. Praha: FHS UK.

*Mgr. Petr Wohlmuth (*1973) vystudoval historickou sociologii na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současné době dokončuje na stejné fakultě studium historické antropologie. Dlouhodobě se interdisciplinárně zabývá evropským vojenstvím raného novověku, vývojovým procesem vojenské revoluce a terénním výzkumem českého vojenského re-enactingu, zejména v prostředí českých ideálních pevnostních měst Terezína a Josefova. Je členem Klubu vojenství a historie Praha.*

Cestování Čechů na jihoslovanské pobřeží ve dvacátých letech 20. století

JIŘÍ ŠOUKAL* – SILVIE VANČUROVÁ**

The Travel Habits of Czechs to the Yugoslavian Coast in the 1920s

Abstract: This article centres around the Czechoslovakian perception of holiday travel to Yugoslavia in the 1920s with particular attention to the typology of Czech tourists. It has been shown that travel to Yugoslavia was very popular among the middle classes who had enough time and money. The wealthier classes preferred France. The main selling points travel agents and hotel owners used to promote travel to Yugoslavia were affordability, service targeted to Czechs and Pan-slavism. The idea of a mutual Slavonic tradition had been in existence since the 19th century. Evidence would seem to show that the most significant factor for repeat travel was affordability. Conservative Czech tourists remained loyal guests of Yugoslavia during the 1920s and 1930s.

Keywords: typology of Czechoslovak tourists in Yugoslavia, pan-slavism, Czech hotels, Czechoslovak-Yugoslav relationships

DOI: 10.14712/23363525.2014.3

Úvod

Problematika českých hotelů na Jadranském pobřeží a výjezdů českých turistů do oblasti dnešního Slovinska a Chorvatska není zcela nová. Je ostatně dostatečně známo, že čeští podnikatelé se již před první světovou válkou soustředili na vybudování celé řady českých hotelů na Jadranském pobřeží, které by se orientovaly na českou klientelu. Češi tak pozvolna objevovali některé lokality, zvláště Grado (Itálie), Crikvenici, Bašku, ostrov Rab nebo ještě jižněji Dubrovnik a jeho okolí [*Bergmanová 2010; Štemberk 2009: 251–258*].

Tyto aktivity však přerušila 1. světová válka a cestovní ruch směřující do jihoslovanských zemí se obnovil až ve dvacátých letech 20. století za nových mezinárodních i hospodářských podmínek jak československého, tak i jihoslovanského prostředí. Tentokrát se ale návštěva slunné Adrie stala doslova masovým jevem, neboť každé léto od května do září přijížděly tisíce návštěvníků z Německa, Československa, Rakouska, ze samotné Jugoslávie a dalších zemí, aby strávily své volné chvíle u Jadranského moře. Nových hotelů, penzionů, lázní a vil přibývalo geometrickou řadou a počáteční chaotické poměry se brzy začaly konsolidovat. Ve vlně zakládání nových hotelů nechyběli ani čeští podnikatelé,

* Mgr. Jiří Šoukal, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK v Praze, nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38. E-mail: soukaljiri@seznam.cz; archiv@amu.cz.

** Mgr. Silvie Vančurová, Ústav českých dějin FF UK v Praze, nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38. E-mail: sisamaria@seznam.cz.

kteří pohotově využívali různých požadavků českých zájemců o moře a profitovali z jejich návštěv. Někteří navazovali na své předválečné projekty, jiní se do Jugoslávie dostávali až nyní. Podle některých údajů se dokonce v polovině dvacátých let nacházely největší hotely na horním Jadranu v rukách Čechoslováků [Českoslovenští hosté 1927: 12]. Celá řada cestovních kanceláří se zaměřila na zprostředkovávání zájezdů do Jugoslávie. Fenomén navštěvování meziválečné Jugoslávie v poslední době začala reflektovat též historiografie, a to jak česká [Štemberk 2009; Formánková 2007: 24–27; Krejčí 2009: 272–289; Štemberk – Jakubec 2009: 251–271; Štemberk 2012: 83–114; Chrudina 2003; Bergmanová 2010; Rychlík 2007], tak i slovinská [Klabjan 2007; Kavrečić – Klabjan 2010: 175–206; Kavrečić 2009: 113–128; Kavrečić – Klabjan 2007: 91–102] a chorvatská [Vukonić 2005; Agačić 2000; Šubić 2008; Urlíć 2008, Letica 1990, Šale 2004].¹

Ve společné práci se zabýváme vnímáním českých hotelů v jihoslovanském prostředí z hlediska české společnosti a vůbec fenoménem cestování Čechů k moři do této oblasti. Největší pozornost nesměřuje k samotnému cestování nebo způsobu trávení dovolené, ale k reflexi těchto dovolených a propagaci typicky českých hotelů. Hlavní těžiště příspěvku tvoří především dvacátá léta 20. století s mírnými přesahy do dřívějšího i pozdějšího období. Nedílnou součástí této studie je rovněž typologizace nejčastějších československých návštěvníků Jadranu.

V předloženém textu poněkud kolísá užití pojmu „Češi“, „český“ a „československý“. Dobová propagace velmi často používala termíny „český hotel“, „česká kuchyně“ atd., z čehož logicky vyplynulo i časté použití adjektiva „český“ a v závislosti na tom také označení turistů jako „Češi“. Propagace ostatně primárně směřovala na Čechy a v češtině, a tím víceméně ignorovala ostatní národy Československé republiky (Němce, Maďary, Poláky). Složitěji se problém jeví v kontextu tehdejší státotvorné ideje „československého národa“ tvořeného Čechy a Slováky. Navíc se domníváme, že v širším kontextu se jedná o záležitost československého cestovního ruchu, tedy cestovního ruchu státu jménem Československo. Proto v takových případech, kdy se daná věc vztahuje na obyvatelstvo Československa jako na celek nebo na stát, případně není možno přesnějšího určení, operujeme s pojmem „československý“. Vzhledem k tomu, že se věnujeme vnímání českých hotelů a české reflexe, neváháme ve větší míře užívat termíny „Češi“ nebo „český“.

Jugoslávie po roce 1918

První světová válka ve svých důsledcích výrazně proměnila poměry v Evropě a tyto změny se nevyhnuly ani jihoslovanským národům, kterým se v chaotických podmínkách těsně po skončení války v roce 1918 podařilo ustanovit zcela nový společný jihoslovanský stát – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (SHS). V dobových dokumentech československé provenience se však velice často objevovalo označení Jugoslávie nebo Jihoslávie. K oficiálnímu přejmenování na Jugoslávii ovšem došlo až v roce 1929.

S Československem měla Jugoslávie bohaté hospodářské i kulturní styky. Vznikla například Československo-jihoslovanská liga, která si kladla za cíl šířit navzájem

¹ Chorvatská historiografie přirozeně reflektuje fenomén cestování k moři ještě v mnohem větší míře, zdaleka však všechna literatura není přístupná v České republice. Dostupné jsou v ČR pouze první dvě připomínané publikace [Vukonić 2005; Agačić 2000], ostatní jsou uloženy v Národní a univerzitní knihovně v Záhřebu.

vědomosti o obou státech a kulturně i hospodářsky je sblížovat. Oboustranně se družila i další sdružení, například Sokolové. Vřelý vztahy posilovalo politické spojenectví,² slovanská vzájemnost a také zájem Čechoslováků o cestování do Jugoslávie. Jugoslávie nabízela horskou turistiku v Alpách, především však moře. Po roce 1918 se sice českým turistům otevřely slovenské Tatry, takže zájem o slovinské Alpy poněkud opadl, ale moře představovalo pro obyvatele Československa stále velké lákadlo. Zájem o jihoslovanské moře se zvyšoval i navzdory složitým hospodářským a politickým problémům země.

Hospodářská situace SHS byla od počátku velice složitá a země se po válečném běsnění obnovovala jen velmi pomalu. Jugoslávský trh zaplavilo především italské zboží, hodnota dináru se pohybovala na slabé úrovni [*Archiv ČNB – NBČ/1721-1 Situace na zdejších peněžním trhu 1921*]. Cestovní ruch začal fungovat ve větší míře až od roku 1921, kdy se hostům mimo jiné znovuotevřel český hotel Baška a svoji činnost zahájil další český hotel Kupari-Srebrno nedaleko Dubrovníku, neboť mezinárodní vztahy byly po roce 1918 charakteristické tím, že nedošlo k obnovení volného cestování mezi státy, jež bylo před rokem 1914 zcela běžné. Jednotlivé státy dbaly na celní kontrolu a snažily se regulovat cestování do zahraničí. Podobné restriktce se objevily i mezi Jugoslávií a Československem [*Rychlík 2007: 12–25*]. Zatímco před rokem 1914 čeští turisté navštěvovali slovinské Alpy a jihoslovanské moře v rámci společného státu, rozpadem Rakouska-Uherska a vytvořením nových politických celků se návštěva stejných destinací značně zkomplikovala. Potíže nepředstavovaly jenom hranice, ale i rozdílná měna. Teprve v únoru 1922 rozhodla ministerská rada Království SHS oprávnit Národní banku československou k uzavření dohody s jugoslávskými bankami za účelem spolupráce v obchodu s devizami a valutami [*Archiv ČNB – NBČ/1721-1 korespondence 1922*]. Povolen byl nákup valuty pouze do tří tisíc korun (na rodinu pět tisíc) za předpokladu, že se dotyčný prokáže potvrzením o pronájmu pokoje za účelem cesty na zotavenou [*Sedláček 1923: 12–13*]. Na návštěvníky Jugoslávie se navíc vztahovalo nařízení jugoslávské vlády, podle něhož museli mít povolení na vývoz cizí měny z Jugoslávie. Turisté a cestující do Jugoslávie si měli nechat na celnících potvrdit do pasu tzv. efektivní valuty (například československé koruny), které pak mohli i zpětně vyvést. Pokud tak neučinili, stávalo se, že jim měnu při opuštění Království SHS celníci zabavovali, což však bylo celkem obvyklé i na hranicích jiných států [*Archiv ČNB – NBČ/1721-1 korespondence 1924*].

Jihoslované si záhy začali uvědomovat obrovský význam cestovního ruchu pro ekonomiku státu, takže od poloviny dvacátých let neváhali poskytnout letním návštěvníkům slevy v železniční dopravě, pokud návštěvníci prokázali, že v zemi strávili nejméně čtrnáct dní v některém z místních hotelů nebo v lázních [*Archiv ČNB – NBČ/1721-1 řádná obchodní zpráva, květen 1925*]. Místní obyvatelstvo se doslova vrhlo na výstavbu nových lázeňských zařízení a úpravu infrastruktury, aby si zajistilo věrnost hostů a přilákalo nové. Pomoc poskytli českoslovenští podnikatelé, kteří však zároveň pro místní představovali silnou konkurenci [*Fantov 1929: 36*]. Není od věci připomenout, že vztahy Jihoslovanů k Čechoslovákům nebyly vždy ideální. Občas se vůči nim objevovaly i poměrně ostré

² V letech 1920–1921 vytvořilo SHS společně s Československem a Rumunskem tzv. Malou dohodu, která si dala za cíl čelit maďarským snahám o revizi trianonského míru a zamezit případné obnově Uherska. Přes různé peripetie a oslabování vzájemných vztahů spolupráce zemí Malé dohody trvala až do roku 1939, kdy ji ukončila složitá mezinárodní situace. K Malé dohodě srov. [*Sládek 2000*].

výpady související s neutěšenou hospodářskou situací, rámcově však lze považovat vztahy obou národů v každodenní rovině za velmi dobré a vřelé.³

Český turista na Jadranu

Dovolená na Jadranu předpokládala nejen nutné finanční prostředky, ale také dostatek volného času, kterým v období Rakouska-Uherska disponovala jen určitá část obyvatelstva. Obě kritéria splňovaly především rodiny vyšších státních úředníků, dobře postavených příslušníků svobodných povolání (mezi nimi zvláště univerzitních profesorů) nebo relativně úspěšných podnikatelů. Po vzniku Československé republiky se zájem o návštěvu jihoslovenského pobřeží dramaticky zvýšil a na jihoslovenské pobřeží začaly jezdit také rodiny z nižších sociálních vrstev.

Především je třeba připomenout, že jihoslovenskou riviéru s oblibou navštěvovala celá řada známých a populárních osobností, které zároveň svou návštěvou dělaly jednotlivým hotelům nebo oblastem reklamu. Pro takové osoby návštěva moře nepředstavovala vzhledem k jejich postavení žádný problém, ať už se jednalo o politiky, známé literáty, později i populární herce. Tak si například dlouholetý předseda agrární strany a předseda vlády Antonín Švehla oblíbil Kupari, do Bašky zase jezdila spisovatelka Růžena Svobodová a spisovatel a novinář František Xaver Šalda [*Formánková 2007: 24–27*]. Z dalších významných literátů se u jihoslovenského moře objevil rovněž známý básník a senátor Národní demokracie Viktor Dyk (1877–1931), který však při koupání v Jaderském moři na ostrově Lopud dostal mrtvici a zemřel [*Strakatý 1931: 461*]. Do penzionu Mlini nedaleko Dubrovníku zase zavítal Josef Šamalík, dlouholetý poslanec Československé strany lidové [*Čagaš-Dřevohostický 1926: 110*]. V pozdější době lze mezi relativně movité a známé osobnosti zařadit třeba herečku Hanu Vítovou nebo předsedu vlády Františka Udržala [*Klíma 1931: 302–305*]. Je však evidentní, že se stále ještě nejednalo o příslušníky nejmajetnějších vrstev, kteří se pohybovali v průmyslových a bankovních kruzích. Ti většinou trávili dovolené na Francouzské riviéře, což bylo dáno nejenom větším komfortem francouzských hotelů, ale i prestiží takového pobytu. Jistou roli mohl hrát i fakt, že významnou část českých zámožných rodin tvořilo německy hovořící obyvatelstvo, jež neslyšelo na reklamní výzvy spojené se slovenskou vzájemností, jak o tom bude pojednáno níže. Nijak zvlášť se na Jadranu neobjevovali ani představitelé bývalých aristokratických rodin.

Jadranské pobřeží se tak ve sledované době nestalo dostatečně populárním sídlem nejzámožnějších vrstev, protože požadovaný komfort jim nabízel jen několik málo míst. Naopak středním majetným vrstvám svou cenovou dostupností vyhovovalo, a proto se jihoslovenské pobřeží stalo útočištěm především lépe situovaných vrstev s převahou úřednictva. Pro ty nebyl problém uspořít na delší rodinnou dovolenou potřebné finance i volný čas. Antonín Beringer, pracovník ministerstva školství, překladatel a tajemník

³ V obou citovaných případech se jihoslovenská nenávisť k Čechoslovákům odvíjela od horšící se hospodářské situace na začátku 20. let. „Skoro se tu srážíme se závistí, když se pozná Čech pro nezaviněné námi stoupání koruny. Veliká část však konstatuje, důsledek rozumu od začátku státu – a má úctu tím větší, čím více poznávají poměry české a volají učít, učít se musíme, abychom aspoň do budoucna vystříhali se chyb“ [*JAS 1922: 1*]. V souvislosti s poklesem dináru na začátku roku 1923 na curyšské burze se například v chorvatském časopise *Obzor* objevilo poměrně nenávislivé tvrzení, „že Češi jsou slovenskými židy přicházející do Jihoslávie pod rouškou slovenského bratrství s úmyslem, aby Jihoslavy hospodářsky vykořisťovali a ochuzovali“ [*Archiv ČNB – NBC/1721-1- korespondence 1923*].

Československo-jihoslovanské ligu, charakterizoval návštěvníky Jadranu z Československa tím, že jsou zvyklí ve vlaku jezdit III. třídou. Tento způsob cestování ostatně nabízela též řada cestovních kanceláří. Podle Beringera se jednalo velmi často o lidi, kteří si mohli dovolit pouze tři až čtyřtýdenní dovolenou. Sám Beringerrazil názor, že by jihoslovanské moře mělo zůstat i v budoucnu „mořem našich středních majetných vrstev a (aby Jadran – pozn. autorů) hleděl se přizpůsobiti jejich požadavkům“ [*Beringer 1926: 65–68*].

Čtyřtýdenní typická dovolená pro českého návštěvníka Jugoslávie⁴ odpovídala délce dovolené, kterou disponovali pražští obecní úředníci na služebních místech sedmé, šesté, páté a čtvrté platové stupnice. Úředníci třetí platové stupnice měli týdnů pět, úředníci z první a druhé platové stupnice dokonce šest. Jestliže si úředníci páté a čtvrté platové stupnice mohli vydělat něco mezi 2225 Kč a 3900 Kč měsíčně při ročním výchovném na jedno dítě, byli schopni našetřit si na tři až čtyřtýdenní dovolenou u moře [*Pravidla 1927: 9–16*], která je i s cestou pro tři osoby stála zhruba jeden měsíční plat [*Čagaš-Dřevohostický 1926: 9*]. Úředníků těchto platových tříd nebylo málo a tvořili zřejmě nejsilnější složku československých turistů na Jadran. Mezi takové tak patřili například různí radové [*Hansa 1930: 224*], sekční šéfové na ministerstvech nebo kontrolori [*Čagaš-Dřevohostický 1926: 104*]. Zřízenci a kancelářští pracovníci měli podle svého postavení právo na osm až osmnáct dní dovolené, jejich platy však rozhodně nedosahovaly těch úřednických a nemohli si tedy vyjždět k moři pravidelně [*Pravidla 1927: 17–20, 55–58*]. Dělníkům výše platů ani rozsah dovolené ve větší míře nedovolovaly Jadran navštívit, přestože se mezi nimi nepochybně jistě výjimky našly [*Reif 1928*].

Soukromé úřednictvo se nacházelo v jiné situaci než úřednictvo státní nebo magistrátní, bylo totiž závislé na dohodě se zaměstnavatelem, který nemusel mít pro dostatečně dlouhou dovolenou i odpovídající plat pochopení. Mezi soukromým úřednictvem měli již před rokem 1914 lepší penzi bankovní úředníci [*Vondráček 1978: 146*]. Z bankovního sektoru se u jihoslovanského moře objevovali různí ředitelé filiálek apod., z dalších profesí nechyběli ani disponenti a prokuristé [*Čagaš-Dřevohostický 1926: 100, 102, 105*].

Zvláštní kategorií představovali středoškolská profesori, patřící rovněž mezi státní úředníky, kteří měli pravidelně o velkých letních prázdninách dostatek volného času, přičemž někteří z nich považovali za vhodné si zaznamenávat postřehy o svých cestách a vydat je knižně.⁵ Jihoslovanské moře bylo dobře dostupné i pro lékaře, právníky a univerzitní profesory, kteří ho navštěvovali již před rokem 1914. Bylo charakteristické, že český turista v cizině příliš nerozhazoval, a jak z některých dobových postřehů vyplývá, mívali čeští turisté průměrně 70 dinárů na den [*České slovo XV 1923: 2*]. Československý turista nejčastěji navštívil cílovou destinaci, kde pobyl celou dobu, což značilo jistý konzervativismus [*Československo-jihoslovanská revue 2: 357–358*]. Cestování zemí z místa na místa se objevovalo spíše u mladších lidí, kteří chtěli poznat ze země co nejvíce [*Odložilík 2002: 63–66*].

Specifickou skupinu návštěvníků jadranského pobřeží tvořili čeští skauti, kteří cestovali k moři se stany a vlastní kuchyní. Skauti si takový pobyt u moře velmi chválili, zvláště když jim v Budvě u Kotoru místní Lázeňské družstvo dávalo místo k táboření [*Sedláček 1923: 6–9*]. Vesměs se jednalo o tábory několika navzájem známých rodin vyznávajících skautský

⁴ Potvrzuje se to i v dalších pramenech [*srov. Československo-jihoslovanská revue 2: 357–358*].

⁵ Mezi takové se řadil například středoškolský profesor Josef Simon (1882–1966), který působil v Prostějově [*Simon 1931*].

způsob života, nebo i tábory skautů, kteří pravidelně pobývali v Bašce, ale objevovali se i na Hvaru, v Podgoře, v Orebiči a Pelješci. Mezi další skautské destinace patřily Lapad, Mlini či Srebrno u Dubrovníku. Tyto rodiny si zaplatily cestu, ale vydaly jen minimální peníze za samotný pobyt a jídlo [Štorch 1924: 62–66]. V meziválečném Československu existovalo hned několik skautských sdružení, z nichž některá se politicky profilovala, jiná zůstávala politicky neutrální [Svojsík 1931: 612–616]. Do Jugoslávie mířili například skauti socialisté [*Do přírody!* 1922], které založila Československá strana socialistická (národní socialisti) orientovaná na učitele, drobné živnostníky a nižší úřednictvo [Svojsík 1931: 612–616]. Velká část skautských vedoucích pocházela pravděpodobně z řad učitelů, mladí skauti bývali vesměs studenti z různých sociálních prostředí.⁶ Učitelé však navštěvovali i hotely a vily a řadili se tak mezi běžné návštěvníky, příslušníky středních vrstev [Cagaš-Dřevohostický 1926: 5, 98]. K moři vyráželi i studenti mimo skautské hnutí a bez rodin, například v roce 1925 se mluvilo přímo o studentské kolonii na ostrovu Pag. Studenti, mezi nimiž převažovali právě studenti českoslovenští, se ubytovali v místní škole [Vukonić 2005: 114].

Navštěvování jihoslovanského moře nebylo lokální záležitostí, mířili sem nejen obyvatelé Prahy nebo Brna, ale i středních a menších českých a moravských měst, například Plzně, Českých Budějovic, Vysokého Mýta, Prostějova, Benešova, Kralup nad Vltavou, Bystré u Poličky apod. [Klabjan 2007: 183; Cagaš-Dřevohostický 1926: 98–115]. Venkovské obyvatelstvo se v letních měsících soustředilo na žně, takže v této skupině letní dovolená daleko od domova nepřicházela v úvahu, mnohým to nedovolovala ani jejich finanční situace. Obtížněji se dá určit, jak časté byly návštěvy československých občanů z jazykově německých území, rozhodně však lze říct, že patřili mezi československými návštěvníky k menšině. Slabší zastoupení měli také Slováci.

Vnímání cestování do Jugoslávie

Nejznámějším z českých hotelů byl bezpochyby hotel v Bašce, jež na ostrově Krk zbudoval Emil Geistlich, ředitel pražské knihtiskárny Politika. Chorvatsko-české mořské lázně založil v červnu 1910 a o rok později otevřel český hotel Baška. Hotel vycházel z ideje „z hotelu rovnou do moře“, a jeho součástí byly rovněž terasa a restaurace [Štemberk 2009: 252–254; Formánková 2007: 24–27].

Za dob Rakouska-Uherska se propagace letní dovolené na slovanském jihu vcelku monotónně točila okolo zdůrazňování slovanské vzájemnosti, kterou doplňovaly ekonomické argumenty, jež měly na české zájemce o návštěvu Jadranského pobřeží nepochybný vliv. K tomu se přidávala lákadla v podobě půvabné krajiny. Dobře to dokládá jedna z vět z Kapesního průvodce z roku 1914, která najednou spojovala hned několik důvodů, proč trávit letní dovolenou právě v Bašce. „Až duše vaše bude zase zasypána šedivým prachem denní námahy, jedte do Bašky – do slovanských lázní – a vlny českého moře, lechtané borou, spláchnou s (!) vás všecken rmut života“ [Mázel 1914: 18–20]. Tato věta je vystavena na všech pilířích propagace pobytu u Jadranského moře. Vše začíná únavou člověka,

⁶ Členy skautu byli například i pozdější významní lékaři Josef Charvát, zakladatel české endokrinologie, a Jiří Syllaba, zakladatel české diabetologie. Nepatřili však ke skautům socialistům a podle jejich vzpomínek je pravděpodobné, že se se skautem k žádnému pobytu k jihoslovanskému moři nevydali. Naopak J. Charvát, když si našetřil dostatek peněz, se s manželkou vypravil na čtyřtýdenní letní dovolenou do přímořského Grada na tehdejší italském území [Charvát 2005: 121–122; Syllaba 1992: 49–50].

jenž hledá chvíli klidu a odreagování z každodenního stresu a shonu. V roce 1914 se přirozeně ještě nepočítá s tím, že by k moři vyrazil představitel dělnické profese, který nedisponoval takovou měrou volného času. Zmínka o šedivém prachu tak zde zřejmě symbolizuje kancelář, nebo tomu podobnou pracovnu. A na to již navazuje představa slovanské vzájemnosti, která najednou získává nový rozměr. Nejenže si Slované rozumějí a mohou spolu spolupracovat v kulturní nebo politické rovině, ale z jejich vzájemných návštěv jako by pro Čecha vyplývala i další výhoda – české moře, které si hosté Jadranu najednou přisvojují. Lákání k Jadranu zde pracuje se zajímavou představou – vlastnit moře. Vlastnit moře jakoby zrcadlilo odvěkou touhu Čechů stát se velmocí. Být někým, být pánem stejně tak v české kotlině jako na dalekém mořském pobřeží, to jistě mohlo v očích tehdejších Čechů působit hřejivě a upokojujivě, a na to zřejmě i propagace sázela. V intencích citované věty právě dovolená v Bašce poskytovala jedinečnou možnost být u toho, když Češi dobývají svět! Navíc se přitom podívají do krásné opévané krajiny, která má dobrý vliv i na jejich zdraví a navrátí jim opět chuť do života, jak reklama v závěru rafinovaně dodávala.

Ani po čtrnácti letech se argumentace příliš nelišila, a to i přesto, že se zcela proměnily hranice států, struktura státních zřízení, hospodářské poměry i postavení jednotlivých národů v nových státech. Mohla se dokonce i trochu pozměnit struktura společenských vrstev, které na Jadranu nyní z Československa jezdily, jak o tom svědčí existence článku o Jadranu v časopise *Dělnický turista* [Štorch 1926: 111–112]. Přesto však první věty z Kapesního průvodce odkazovaly na hotel Baška stále se stejným zapálením pro slovanskou vzájemnost: „Jsou (mořské lázně, pozn. autorů) na bratrské půdě Jugoslávie a jsou to v pravém smyslu lázně české, neboť mají: českého lékaře⁷, českou kuchyni, český hotel „Baška“, českou společnost a domorodce, kteří hovoří již dobře česky a mají nás – české návštěvníky – srdečně rádi.“ Dokonce snad ještě více než dříve vnucovaly úvodní věty představu, že propagovaná Baška se stala jakousi „českou kolonií“, jak o tom svědčila následující slova: „Zde nejsme v cizině, zde jsme mezi svými, zde nalézáme daleko od vlasti kus českého domova, spojeného s výhodami a dary moře“ [Kapesní průvodce 1928: 17–18].

Podíváme-li se však na texty vztahující se k dalším českým hotelům, ukazuje se, že tento slovansko-vlastenecký tón se již zcela vytrácí. Průvodce uvádí pouze věcné informace o oblastech nebo o hotelech, byť především o těch českých. Zde samozřejmě nechybí informace o českých lékařích, české kuchyni a dalších službách, ale v porovnání s hotelem Baška již texty nevnucojí čtenáři představu, že je „mají domorodci rádi“, nebo že se nachází na „bratrské půdě“. Je samozřejmě otázka, kdo texty do průvodce psal. Za předpokladu, že informace o sobě dodávaly samy hotely, přičemž si samy platily rozsah, který jim bude v průvodci věnován, se ukazuje, že hotel Baška, tehdy již pod vedením Anny Geistlichové, stále sázel na textové a rozsáhlou tradiční propagaci českých hotelů na Jadranu, jež se podobala ještě předválečné praxi, zatímco ostatní hotely již spíše volily věcnost a stručnost. Při bližším prostudování některých průvodců (z řady Kapesní průvodce...) je dokonce zřejmé, že hotel Baška zcela rezignoval na inovaci textů a v 2. polovině dvacátých let přikládal naprosto totožné texty každý rok [Kapesní průvodce 1926: 11–12; Kapesní

⁷ V případě hotelu Baška se jednalo o českou lékařku Zdeňku Čermákovou (1884–1968), jednu z prvních ženských lékařek u nás. Z. Čermáková působila jako lékařka v Bašce již od roku 1910 střídavě jako sezónní lázeňská lékařka a praktická lékařka. V hotelu Baška pracovala až do roku 1938, kdy byla jeho činnost přerušena. V roce 1924 získala jugoslávské občanství a zbytek života strávila v Jugoslávii [Chrudina 2004].

průvodce 1928: 17–18; Kapesní průvodce 1929: 19–20]. Rezignace na propagaci je však jen zdánlivá, protože na popud majitelů hotelu vznikl a v letech 1922 a 1923 fungoval speciální průvodce s názvem České mořské lázně Baška na Krku v království SHS, který nabízel dostatek informací sám o sobě a v první polovině 20. let vycházel zvláštní časopis Baška revue. To napovídá, že hotel Baška si budoval zvláštní pozici mezi českými hotely a v symbolické rovině si stále udržoval pozici českého hotelu na „bratrské slovanské“ půdě. S přibývajícimi návštěvami z Československa zřejmě ani nebylo nutné tuto rétoriku nijak zásadně měnit.

Celé vnímání jugoslávského pobřeží a „českého moře“ však bylo v dobovém kontextu ještě složitější. J. V. Daneš, český cestovatel, geograf, spoluzakladatel Slovinského alpinstického spolku a propagátor cestovního ruchu, publikoval v roce 1920 v deníku Venkov článek týkající se cestování do Dalmácie. V kratičkém textu podával zprávu o současném spojení se známými letovisky a s jejich stavem. Složitá poválečná situace a napjaté politické vztahy mezi Itálií a nově vzniklým Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců se pochopitelně podepsaly na zhoršené dostupnosti letovisek. J. V. Daneš uváděl, že cesta trvala o několik hodin déle než před válkou vzhledem k tomu, že na moři hrozilo nebezpečí srážky s minami, a proto lodě nejezdily přes noc. Nedávná italská okupace pobřeží navíc ještě nechávala na území nového státu znatelné stopy. Z hlediska naší studie o vnímání českých hotelů v jihoslovanském pobřeží jsou však zajímavé především Danešovy pokusy vychválit na nejvyšší míru činnost jistého konzula Heřmana. Ten v Jugoslávii údajně bojoval proti „cizímu mocnému kapitálu“. Heřman však tímto kapitálem nemyslel kapitál jugoslávský, pro Čechy z hlediska národního i státního cizí, ale kapitál německý. Samotný jugoslávský stát jakoby zde nehrál žádnou roli. Na jeho území sice podle Daneše probíhal německý boj proti „české rozpínavosti“, avšak sami místní obyvatelé se pouze přikláněli na tu či na onu stranu bez snahy budovat kapitál vlastní. Z českého hlediska se přirozeně jevilo pro Jihoslovany produktivnější, přínosnější a do budoucna progresivnější podporovat české podnikatelské snahy [*Daneš 1920: 1–2*]. Chorvaté Čechy samozřejmě rádi přijímali a i na jejich straně se objevovaly nejrůznější připomenutí, že představují bratrský národ „braća Česi“, a tvoří tak alternativu k německy hovořícím turistům [*Krejčí 2009: 272–289*]. Svědčí o tom i název jednoho z hotelů na Bašce, který vlastnil J. Matejčić a příznačně jej pojmenoval „Praha“, v Crikvenici se zase nacházel hotel „Morava“ a na ostrovu Rab penzionát „Praha“ a penzion „Komenský“ [*Letica 1924: 75, 89, 149*].⁸ Mnozí místní majitelé hotelů a penzionů sázeli na přilákání českých hostů, nabízeli jim českou kuchyň, české pivo a najímali české restauratery, jako například hotel Volarič na Bašce [*Letica 1924: 75, 89, 149*]. Obchod a zisk však nakonec znamenaly víc, a proto místní vycházeli vstříc i Němcům, kteří utráceli na dovoleně mnohem více než Češi. Češi byli považováni za velice šetrivý národ, jehož příslušníci sice přijedou ve velkém počtu, ale příliš mnoho si v samotné destinaci nenakoupí [*Krejčí 2009: 272–289*]. Česká společnost si byla této pověsti samozřejmě vědoma a otevřeně to přiznávala. Snažila se však tento jev spíše marginalizovat zdůvodněním, že se jedná jen o určité procento spořivých spoluobčanů, kteří tak vrhají negativní obraz na všechny české turisty [*Yvonna 1923: 576*]. Většina českých turistů však taková

⁸ Hotel „Morava“ provozoval Čech Albín Starešina, takže název Morava by nebyl nijak zářející. Jiný český podnikatel v Crikvenici, František Koudelka, byl ale například spolumajitelem hotelu Bellevue. Český název tak nebyl ani u českých hoteliérů samozřejmostí [*Československo-jihoslovanská revue 1931: 306*].

být neměla. Také proto se zřejmě Češi považovali za výrazné hráče jihoslovanského trhu. Projevem českého kapitálu měl být zesílený český turistický ruch, přírůstek a stabilizace nových, zcela českých hotelů, které by ovládly daný prostor. V letech 1919–1920 však ještě turistický zájem Čechů nedosahoval příliš vysokých počtů. Daneš si proto v závěrečném odstavci, patrně doufaje, že se situace se vznikem nových hotelů zlepší, povzdechl: „Škoda, že letos ještě nepracuje Dubrovnická lázeňská společnost ve Srebrnu a v Kuparech!“ [Daneš 1920: 1–2]. Ta zřejmě měla v jeho očích rozšířit vliv českého kapitálu a přitáhnout ještě více českých turistů o Jugoslávii.

Již výše jsme zmínili, že velký význam pro navštěvování jihoslovanského moře měly rovněž ceny, které odpovídaly nižšímu komfortu v hotelech. Modelový rozpočet na cestu na Bašku s 28denním pobytem v roce 1922 činil 2604 Kč, přičemž do této částky se započítávala cesta vlakem i nocleh s plnou penzí [Štemberk 2009: 253]. Měsíční pobyt v hotelu Baška tedy nebyl přístupný úplně každému, na druhou stranu však představoval levnější alternativu než pobyt na francouzské Riviéře, která lákala již vskutku mondénní společnost. Výše cen byla v českém prostředí vnímána ambivalentně. Na jedné straně propagátoři jihoslovanských lázní zdůrazňovali výhodné a levné ceny [Kapesní průvodce 1921]. Na druhé straně se objevovaly rovněž názory, že taková dovolená je příliš drahá a mohou si ji dovolit jen bohatší lidé. V tomto smyslu se nesla i píseň *Mořské lázně* z roku 1925. Její autor, Karel Hašler, v ní reflektoval popularitu dovolených u moře, která však pro mnohé stále byla hodně drahá. V první sloce proto mimo jiné zpíval: „A kdo nemá na to prachy, pláče po straně / že si musí doma solit vodu ve vaně.“ V podobném tónu pokračovala celá píseň, která zdůrazňovala popularitu, ba přímo společenskou nutnost jezdit k moři, což však naráželo na rodinné rozpočty. Třetí sloku proto zakončoval veršem: „A ten, kdo se opaluje někde v Táboře / říká, když se vrátí domů, že byl u moře“ [Hašler 1925].

V tehdejším periodickém tisku se objevila i zmínka, že v roce 1922 se vlivem klesající německé měny řada Čechů odhodlala navštívit severoněmecké lázně u Baltského a Severního moře. V následujícím roce se však již vraceli opět do teplejších krajů na Jadranském pobřeží [Yvonna 1923: 576]. Z této informace bohužel nelze vyčíst, jak veliké části českých turistů se tato reakce na rostoucí inflaci v Německu týkala. Nejednalo se však o žádnou výjimku. Podobným způsobem Češi využívali poklesu kurzů měn také v jiných státech. V průběhu dvacátých let tak zaznamenala zvýšený zájem českých turistů i Vídeň (inflace na začátku dvacátých let) nebo Francie (1926 při poklesu francouzského franku) [Štemberk 2009: 243–244]. Zajímavější jsou však zdůvodnění, proč čeští turisté další rok opět směřovali k jihoslovanskému moři. V případě severního Německa první důvod v očích autorky představovalo chladné severoněmecké počasí, které Čechy od opakované návštěvy odradilo, byť se i v následujícím roce poměr marky ke koruně udržoval na příznivé úrovni. Od dalších pobytů údajně Čechy zrazovala severoněmecká strava, která jim prý také moc neseseděla. V tomto momentě již autorka plynule přešla do propagace jihoslovanských mořských lázní, kde Čechům chutná. Jednalo se však jen o zdánlivou podporu čistě jihoslovanského cestovního ruchu, protože nezdůrazňovala kvalitu jihoslovanské kuchyně, jak by se dalo v opozici vůči zmiňované severoněmecké čekat. Naopak hlavní předností jihoslovanských lázní byl právě fakt, že se zde vyskytovalo velké množství českých hotelů s českou kuchyní, českými kuchaři a s českým jídlem. Jestliže druhý argument zdůrazňoval český charakter jihoslovanské oblasti, třetí pak opět poukazoval na již zmiňovanou slovanskou vzájemnost termínem „bratrské chování“, s nímž se Češi v Jugoslávii určitě setkají, zatímco

v Německu se k nim Němci údajně chovali „nebratrsky“ [Yvonna 1923: 576]. V kontextu těchto tří argumentů, jež všechny více či méně těžily z antipatií k Němcům (včetně počasí, které jakoby souviselo s „německou chladnou povahou“), se otázka financí poněkud ztrácela. Faktem však zůstává, že rodinná finanční situace hrála jeden z rozhodujících faktorů při rozhodování lidí, jak budou trávit letní dovolenou.

Za zmínku stojí, že téhož roku (1923) založil český obchodník Šťastný v Lübecké zátocce na východním břehu Holštýnska v obci Kellenhusen české mořské lázně, kde nabízel českou kuchyň, a snažil se tak vytvořit jakousi českou kolonii na Baltu. Jeho projekt velice pravděpodobně souvisel právě s poklesem německé marky a s přílivem českých turistů v předchozím roce. Nepodložené údaje pak hovořily o více než slušné letní návštěvě okolo 700 hostů a v rámci určité propagace nesmělo chybět ani konstatování: „Zatímco mnozí čeští krajané na jihu na letošní pobyt velmi si stěžovali, byli čeští hosté na Baltu velmi spokojeni“ [Večerní České slovo 1923: 4]. Narážíme tak zde na dva protichůdné soudy o letní dovolené za hranicemi roku 1923, které nelze jednoznačně rozhodnout, protože subjektivní zkušenosti jednotlivců se mohly značně lišit. Český turista se toho roku setkal na Jadranu s nejednou obtíží, zvýšený zájem o jihoslovanské destinace způsobil problémy s ubytováním, které se v některých dříve méně navštěvovaných oblastech stalo poměrně ožehavou otázkou [Sedláček 1923: 6–9]. Navíc námořnická stávka v Kotoru na začátku července zkomplikovala dopravu do cílových letovisek. Někteří turisté zde uvízli až několik dní, museli zcela nečekaně vyložit určitou část svých ušetřených peněz a ztratili několik dní ze své dovolené [České slovo 1923: 2]. I přes tyto potíže se však domníváme, že jihoslovanské moře neztratilo u českého turistů dobrý zvuk a rok 1923 se stal v tomto smyslu jakýmsi mezníkem, a to právě proto, že přes některé nesnáze se početné návštěvy opakovaly i v následujících letech a ve veřejném mínění jazykově české společnosti převažovala popularita jihoslovanských lázní.⁹

Pobyt u moře v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců se vyznačoval levnějšími cenami, nabídka služeb a zařízení hotelů však zároveň, alespoň podle některých svědectví, nevynikaly zvláštním komfortem. Zvláště v prvních letech po 1. světové válce ještě kvalita služeb nedosahovala požadované úrovně a situaci zhoršovalo i nedostatečné zásobování. Ceny, chápané v kontextu nedostatečných služeb jako vysoké, se však se zlepšováním komfortu reálně snižovaly a v souvislosti s československou deflací v letech 1922–1923 jejich reálná hodnota poklesla na takovou míru, že se k roku 1923 odhadovala návštěva Jadranského pobřeží až na 50 000 hostů z Československa [Štemberk 2009: 256]. Přesto se ještě v srpnu 1923 píše: „Lázně jugoslávské jsou skromné, nevynikají komfortem, ale bývaly zato levné. Nyní tato dobrá vlastnost odpadla“ [Yvonna 1923: 576]. Toto tvrzení jen dokládá, že subjektivní vnímání drahoty a cen nemusí zdaleka odpovídat faktickým číslům a reálným reakcím obyvatelstva, které se roku 1923 evidentně rozhodlo navštívit Jadranské pobřeží ve velkém počtu. Tak velká četnost československých turistů jen opravňovala české představy o vlastním významu pro jihoslovanský cestovní ruch. Tehdejší zvýšený zájem o pobyt u moře dokumentovala i fotografie československých turistů, kteří se koupali v moři ještě

⁹ Na propagaci jihoslovanské riviéry ostatně měli zájem i sami Jihoslované. V roce 1923 například jihoslovanskí studenti v Praze vytvořili Balneologický odbor Jadranské stráže, který se soustředil na propagaci a zpopularizování jihoslovanského pobřeží i z hlediska prospěšnosti pro zdraví člověka. Patřil mezi ně například i student medicíny v Československu a pozdější balneolog a hoteliér na Korčule MUDr. Ljubomir Ljetica, který se na propagaci léčebných účinků mořských lázní výrazně podílel i v následujících letech [Letica 1990: 275–276].

3. listopadu téhož roku [Světazor 1924: 252]. Letní sezóna byla přitom na začátku dvacátých let inzerována, alespoň v případě Bašky, jen pro období od 15. května do 15. září [Kapesní průvodce 1921: 149–150], později od 1. května do 30. září [Kapesní průvodce 1926: 11–12]. Zmiňování otužili turisté, byť není zcela jasné, kde se přesně koupali, tak zřejmě využívali ještě výhodnějších mimosezónních cen.

Na velký zájem o pobyt v Jugoslávii v roce 1923 s předstihem reagovala také Československo-jihoslovanská liga, která celé květnové číslo svého stejnojmenného časopisu věnovala informacím o cestování a pobytech v Jugoslávii. Monotematické číslo svým zaměřením celkem jasně reflektovalo zvýšený zájem o zájezdy do Jugoslávie, byť to nikde výslovně nezdůrazňuje, a zároveň nepochybně mělo ambici řady zájemců ještě rozšířit. Není naším předmětem zkoumat, zda tento časopis měl skutečně tak reálný vliv, ale jeho zaměření a jeho duch jednoznačně vypovídá o značné poptávce po pobytu u Jadranského moře. Je přitom samozřejmě otázka, co vedlo československé občany právě v roce 1923 k tak obrovskému zájmu o pobyt u moře v Jugoslávii. Nepochybně v tomto ohledu sehrála značnou roli československá deflace, tedy finanční stránka věci. Domníváme se, že zlepšující se komfort jihoslovanských lázeňských a rekreačních zařízení v tomto ohledu nehrál tak výraznou roli, zvláště když od raných dvacátých let byla mezi „lepšími lidmi“ v kurzu především francouzská Riviéra, která nabízela mnohem kvalitnější služby a počínaje rokem 1923 se stávala na základě některých vzpomínek zřejmě ještě populárnější [Zhor 1943: 36–38]. Spíše soudíme, že nižší jihoslovanské ceny (jak pobyt, tak cesta a kurz měny) přivábily v porovnání s „francouzskou klientelou“ i méně movité rodiny, jichž bylo nesrovnatelně více, a proto poptávka po Jugoslávii tak značně vzrostla. Lidé chtěli v první řadě vidět moře a teprve potom je zajímal komfort [Sestra z Plzně 1929: 14]. S tím ostatně počítal i jugoslávský ministr průmyslu a obchodu Hinko Krizman, jenž ve své řeči v dubnu 1924 mimo jiné upozorňoval: „Naše veřejnost by měla vědět, že nyní i za delší čas budou většinou návštěvníků na Jadranu tvořit Čechoslováci. Cizincům z velkého světa ještě dlouho nebudeme moci dát to, co potřebují a chtějí.“¹⁰

Neopominutelnou roli také hrálo zdůrazňování, že v Jugoslávii se bude Čech cítit jako doma, což zřejmě lidi, kteří jeli do neznáma, muselo oslovit. České hotely v jihoslovanském prostředí však nebyly ojedinělým projektem českých podnikatelů v cestovním ruchu v zahraničí. Již jsme upozornili na hotel v německém Kellenhusen zvaný Deutsches Haus a na známý hotel Lacroma v Gradu, který provozoval český podnikatel J. Horák [Štemberk 2009: 252]. Ačkoliv se hotel nacházel v Itálii, i jeho propagace vesměs těžila z přítomnosti početného slovanského obyvatelstva ve městě, které mělo Čechům zajistit snadnější dorozumění i domáctější atmosféru. Hlavně ale nechyběl český lékař a česká kuchyně. Stejně tak ovšem existoval i český hotel Nizza v Madridu, řízený českým podnikatelem E. Školníkem. Tento český restaurátor navíc vlastnil český restaurant i ve francouzské Nice, v obou přitom sliboval českou kuchyni a českou obsluhu [Lidové noviny 1926: 14]. Českou kuchyň nabízel i hotel na Tavistock Square v Londýně provozovaný českým hoteliérem Vincencem Desenským, který ve velké míře těžil právě z návštěv Čechoslováků ve Velké Británii [Hejda 2010: 94–95]. České hotely v Jugoslávii tak musely čelit nejen lokální konkurenci,

¹⁰ „Naša javnost treba da zna, da sada i još za dugo vremena većina posjetnika naše Adrije mogu biti samo braća Čechoslovaci. Strancima iz velikog svijeta mi još dugo vremena nemožemo dati ono, što oni trebaju i žele“ [Letica 1990: 274–275].

ale rovněž konkurenci v podobě českých hotelů v jiných částech Evropy. Sluší se připomenout, že ve sledované době nad ubytováním v hotelech u Jadranského moře jasně převažovalo ubytování v soukromých vilách, mnohé vily však rovněž náležely českým majitelům [Vukonić 2005: 105].

Zdůrazňování, že na turisty v prostředí pro ně dosud neznámém čeká český hotel s českou obsluhou a českou stravou, celkem pochopitelně působilo na české hosty mnohem více než připomínání slovanské vzájemnosti, jež se již značně vyčerpala. Svědčí o tom i vývoj v městečku Baška na ostrově Krk, které v prvních letech hostilo převážně Čechy (slovo „Čech“ se zde dokonce stalo synonymem k hostu) a sázelo na slovanskou vzájemnost. Od poloviny dvacátých let se však hotely již začaly specializovat na různou klientelu, český hotel Baška A. Geistlichové dál hostil především Čechy, zatímco hotel Velebit Ante Grandiče domácí Srby, Chorvaty a Slovincy a Ivan Volarič se přeorientoval na hosty z Rakouska [Chrudina 2003: 35]. Přestože v roce 1930 nebyl český živel v Bašce už nepoččetnější (tehdy jí navštívilo 1450 hostů z ČSR a 1510 hostů z Rakouska), stále se jednalo o jednu z nejpobularnějších destinací mezi Čechy [Ivanišević 1934: 27].

Slovanská vzájemnost se již tak silně nezdůrazňovala a české hotely se zaměřovaly hlavně na propagaci na čistě české bázi. Některé české hotely navíc postupem času nabízely vedle českých jídel také české pivo (plzeňské, budějovické) a ženy si mohly zakoupit módní časopis EVA. Pro potřeby českých návštěvníků se vyhotovovaly některé vyhlášky též v češtině a na ostrově Lopud dokonce sloužili místní faráři české mše [Formánková 2007: 24–27]. V praxi se zřejmě většina československého obyvatelstva na Jadranu shluchovala v „českých koloniích“ a o místní obyvatelstvo se nijak zvlášť nezajímala. Z tohoto hlediska nehrálo žádnou roli, zda se turisté nacházejí v Jugoslávii, v Itálii nebo ve Francii, ačkoli v případě nějakého problému byla z jazykového hlediska logicky lepší dohoda s Jihoslovanem než s Francouzem, pokud člověk nijak zvlášť neovládal příslušný cizí jazyk. V očích některých propagátorů prohlubování československo-jihoslovanských vztahů se jistě nejednalo o optimální proces, a bili proto na poplach proti takovému chování: „Znepokojuje mne, že by se mohlo státi, že by Češi jezdili k Jaderskému moři a do Jugoslávie vůbec jen na zotavenou, nehledali styků s domácím obyvatelstvem, vytvářeli svoje soběstačné kolonie a uzavřené společnosti a zkrátka byli např. na Dalmatském pobřeží takovými cizinci, jakými jsou tam všichni návštěvníci jiných neslovanských národů“ [Bgr 1923: 36–37].

Vzdor snahám o zintenzivnění československo-jihoslovanských osobních vztahů a o znovuzkříšení ideje slovanského sbratření se však nadšení ze slovanské vzájemnosti rozplývalo v čistě praktické snaze československých turistů dopřát si příjemnou dovolenou a v jihoslovanském úsilí si na cestovním ruchu dobře vydělat. V rétorické a propagační rovině však zájem na slovanské vzájemnosti zdaleka nezmezil, jak jsme ukázali již výše a nevytrácel se ani ve třicátých letech. Naopak na počátku hospodářské krize se téma slovanské vzájemnosti v propagaci opět posílilo. Jugoslávii totiž značně ubylo návštěvníků, již sezóny 1927, 1928, 1929 a 1930 znamenaly kvůli poklesu návštěvnosti z Rakouska pro jugoslávský cestovní ruch ztrátu a následná hospodářská krize tento problém ještě umocnila. V reakci na tento jev Československo-jihoslovanská liga vydala prohlášení s názvem *Jedete-li k moři, tedy do Jugoslavie*, v němž se návštěva jihoslovanského Jadranu prezentovala jako „závazek slovanské solidarity“ [Jedete-li k moři..., Československo-jihoslovanská revue 1931–1932: 357]. V porovnání s významem „českých kolonií“, „českých hotelů“

a koneckonců i „českého moře“ pro navštěvování Jugoslávie představoval apel na slovanskost však jen jakousi třesničku na dortu.

Zdá se, že klíčovými léty cestování Čechoslováků k jihoslovanskému moři byly rok 1921, kdy se nově nebo znovu otevřely české jihoslovanské hotely a pak následně rok 1923, kdy se obrovským způsobem zvýšil počet československých hostů na Jadranu. Ústup ze slávy symbolické hodnoty slovanské vzájemnosti bylo možno sledovat jak na postupném přeorientování se místních hoteliérů i na ostatní cizince, tak například na zániku časopisu *Slovanský turista* na začátku třicátých let. Ani ve třicátých letech však nepoklesl zájem československých turistů o návštěvu Jugoslávie, kde i nadále patřili k nejčastějším hostům a představovali pro místní podnikatele nejstabilnější část turistů ze zahraničí [*Urlič 2008: 212*], což mimo jiné souviselo i s clearingovým platebním stykem mezi Československem a Jugoslávií.

Závěr

Ve svém textu jsme sledovali vnímání cestování Čechů do Jugoslávie v meziválečném období s důrazem na dvacátá léta 20. století. V té době Češi navazovali na své dřívější cesty k moři, jež začali praktikovat ještě v době monarchie již před rokem 1914. Válečný konflikt nejenže přerušil pravidelné pobyty českých turistů na Jadranu, ale zcela ovlivnil i strukturu obou společností. Zatímco české země se staly ekonomickým základem nového středoevropského státu s ambicemi významného politického středoevropského partnera západních mocností, jadranské pobřeží se naopak začlenilo do nábožensky, ekonomicky i nacionálně nesourodého státu, jehož politická stabilita byla jen dočasná. Přesto můžeme konstatovat, že propagace cestování k moři do jihoslovanského prostředí a jeho vnímání si udržela v české společnosti všechny tři základní předválečné pilíře – důraz na české služby, představa o významu slovanské vzájemnosti a především dostupné ceny, byť význam těchto jednotlivých pilířů se různě posouval. To do jisté míry odrážel fakt, že zájem o návštěvu (a to i opakovanou) jihoslovanského moře v českém prostředí ještě ve dvacátých letech vzrostl. Domníváme se, že v nejvyšší míře se na tom podílela výhodná cena zájezdů jdoucí ruku v ruce s nabídkou českých služeb, které zajišťovaly určitou úroveň, na niž byli návštěvníci zvyklí, ale také pocit bezpečí a domova. Idea slovanské vzájemnosti naopak ztratila svůj význam a v četných proklamacích zůstávala pouze jako tradiční ideál, který se již dávno vzdálil od skutečného vlivu na rozhodování turistů.

Literatura

- Agačić, Damir [2000]. *Hrvatsko-česki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*. Zagreb.
- Archiv České národní banky, fond Národní banka československá, sign. NBČ/1721-1 – Národohospodářské zprávy všeobecné, Jugoslávie 1919–1929. Zpráva z 8. 10. 1921 – Situace na zdejším peněžním trhu.
- Archiv České národní banky, fond Národní banka československá, sign. NBČ/1721-1 – Národohospodářské zprávy všeobecné, Jugoslávie 1919–1929. Korespondence 4. 4. 1922, Ministerstvo zahraničních věcí ČSR Bankovnímu úřadu Ministerstva financí ČSR.
- Archiv České národní banky, fond Národní banka československá, sign. NBČ/1721-1 – Národohospodářské zprávy všeobecné, Jugoslávie 1919–1929. Korespondence 16. 1. 1924, Ministerstvo financí ČSR Bankovnímu úřadu Ministerstva financí ČSR ve věci vývozu efektivních valut SHS.

- Archiv České národní banky, fond Národní banka československá, sign. NBČ/1721-1 – Národohospodářské zprávy všeobecné, Jugoslávie 1919–1929. Obchodní oddělení vyslanectví RČv v Bělehradě, řádná obchodní zpráva za měsíc květen, 25. 5. 1925.
- Archiv České národní banky, fond Národní banka československá, sign. NBČ/1721-1 – Národohospodářské zprávy všeobecné, Jugoslávie 1919–1929. Korespondence 31. 1. 1923, Československo-jihoslovenské sdružení v Praze Bankovnímu úřadu Ministerstva financí ČSR.
- Bergmanová, Lenka [2010]. *Počátky českého turistického zájmu o jihoslovenské země, zejména o pobřeží Jaderského moře*. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity.
- Beringer, Antonín [1926]. Turistika do Jugoslávie. *Československo-jihoslovenská liga* 6 (9–10): 65–68.
- Bgr[1923]. Na cestu. *Československo-jihoslovenská liga* 3 (4–5): 6–37.
- Cagaš-Dřevohostický, Josef [1926]. *Z cesty na Jadran*. Praha: Vlastním nákladem.
- České mořské lázně na Baltu [1923]. *Večerní České slovo* 5 (163): 4 (24. 8. 1923).
- Českoslovenští hosté na horním Jadranu roku 1926. *Československo-jihoslovenská liga* 7 (1–2) (15. 4. 1927).
- Daneš, J. V. [1920]. Z Dalmácie. *Venkov* 15 (168): 1–2 (18. 7. 1920).
- Do přírody! [1922]. Příloha Českého slova pro turistiku, skauting a poznávání přírody. *České slovo* (4. 7. 1922).
- Fantov, Ivo [1929]. Jihoslovenská riviéra. *Československo-jihoslovenská liga* 9 (4–6): 36.
- Formánková, Pavlína [2007]. Jak Emil Geistlich naučil Čechy jezdit na Jadran. Zakladatel „českých mořských lázní“ v Chorvatské Bašce. *Dějiny a současnost* 29 (7): 24–27.
- Hansa, Karel [1930]. *Léto pod jihoslovenským nebem*. Praha: Vlastním nákladem.
- Hašler, Karel [1925]. *Mořské lázně. Valčík z revue Všechny krásy světa*. Praha: Nakladatelství Hašlerových písniček.
- Hejda, Jiří [2010]. *Žil jsem zbytečně*. Praha: Machart.
- Charvát, Josef [2005]. *Můj labyrint světa. Vzpomínky, zápisky z deníků*. Praha: Galén.
- Chudina, Ladislav [2003]. *Historie chorvatsko-českých mořských lázní Baška na ostrově Krku*. Praha: Sdělovací technika.
- Ivanišević, Frano [1934]. *O narodnom gospodarstvu na Jugoslavenskom Primorju*. Split.
- JAS [1922]. Na cestách mezi Jihoslovany. *České slovo* 14 (147): 1 (23. 8. 1922).
- Jedete-li k moři, tedy do Jugoslávie. *Československo-jihoslovenská revue* 2 (7–8): 357.
- Kapesní průvodce po letních sídlech, lázeňských místech a mořských lázních* [1921]. roč. 13, Praha.
- Kapesní průvodce po letních sídlech, lázeňských místech a mořských lázních* [1926]. roč. 19, Praha.
- Kapesní průvodce po letních sídlech, lázeňských místech a mořských lázních* [1928]. roč. 21, Praha.
- Kapesní průvodce po letních sídlech, lázeňských místech a mořských lázních* [1929]. roč. 22, Praha.
- Kavrečić, Petra – Klabjan, Borut [2010]. „Na nejlepší moře na světě, na Jadran“. Procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Českoslovaška. *Acta Histriae* 18 (1–2): 175–206.
- Kavrečić, Petra [2009]. Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 57: 113–128.
- Klabjan, Borut [2007]. Českoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do drge svetovne vojne. *Annales*. Koper.
- Klíma, Vlastimil [1931]. Dubrovnická riviéra. *Československo-jihoslovenská revue* 1 (7): 302–305.
- Kostlán, Antonín (ed.) [2002]. *Odložilík, Otakar. Deníky z let 1924–1948*. Díl I., 1924–1939. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, společné pracoviště Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a Univerzity Karlovy v Praze.
- Krejčí, Marek [2009]. Pod žhavým sluncem Adrie. Češi v mořských jihoslovenských lázních. In. Blümlová, Dagmar – Kubát, Petr a kol. *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích. Společnost pro kulturní dějiny, s. 272–289.
- Letica, Ijubomir (ed.). *Jihoslovenská riviéra. Lázeňská klimatická místa na jihoslovenském Jadranu*. Praha: Balneologický odbor Jadranské stráže.
- Letica, Zvonko (ed.). [1990]. *Sječanja jedne generacije. Grad Korčula 1900–1946*. Korčula. *Lidové noviny*, 11. 7. 1926, roč. XXXIV., č. 344, s. 14.

- Mázel, F. [1914]. *Kapesní průvodce po letních sídlech, lázeňských místech a mořských lázních. Praktická příručka zdravých i nemocných*. Ročník XI. Praha.
- Námořní stávka na Jadranu [1923]. *České slovo* 15 (160): 2 (20. 7. 1923).
- Pravidla o úpravě platových a některých služebních poměrů zaměstnanců hlavního města Prahy a služebních platových poměrech zaměstnanců v pomocné kancelářské službě hlavního města Prahy. Stanovená usnesením ústředního zastupitelstva hlavního města Prahy dne 6. září 1926 respektive 6. prosince 1926 a schválená vnesením Zemského správního výboru v Praze ze dne 10. prosince 1926 číslo 154. 122/II. [1927] Praha: Město Praha.
- Reif, Gustav [1928]. *Mzdová hladina v hlavním městě Praze za léta 1919–1926 ve srovnání s rokem 1914*. Praha: Státní úřad statistický.
- Rychlík, Jan [2007]. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha: Ústav pro soudobou dějiny AV ČR.
- Sedláček, Josef (ed.) [1923]. *Jadran. Turistická příručka pro lázeňské hosty a turisty cestující k moři Jaderskému*. Praha.
- Sestra z Plzně [1929]. Chci vidět moře. *Jas. Rodinný obrázkový týdeník* III (17): 14 (25. 4. 1929).
- Simon, Josef [1931]. *Dvojitá cesta na Jadran a slovanský jih. Cestovní zápisky z let 1928–1929*. Prostějov.
- Sládek, Zdeněk [2000]. *Malá dohoda 1919–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*. Praha: Karolinum.
- Strakatý, J. K. [1931]. Viktor Dyk. *Československo-jihoslovanská revue* 1 (10): 461.
- Svojsík, Antonín Benjamin [1931]. Skauting. In. *Československá vlastivěda*. Svazek 10, Osvěta. Praha: Sfinx.
- Syllaba, Jiří [1992]. *Vzpomínky a úvahy lékaře*. Praha: Avicenum.
- Šale, Majka [2004]. *100 godina turizma u Baški. Baška*. Turistička zajednica općine.
- Štemberk, Jan – Jakubec, Ivan [2009]. Češi a Čechoslováci a slovanský jih. Trendy v cestovním ruchu a lázeňství v první polovině 20. století. In. Blümllová, Dagmar – Kubát, Petr a kol. *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích. Společnost pro kulturní dějiny, s. 251–271.
- Štemberk, Jan [2012]. Za vysokými horami a slunnými plážemi. Slovinsko jako destinace českých turistů v první polovině 20. století. In. Štemberk, Jan a kolektiv. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Praha: Vysoká škola obchodní, s. 83–114.
- Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze.
- Štorch, Eduard [1924]. Táboreni na jihoslovanské riviéře. In. Letica, Ljubomir (ed.). *Jihoslovanská riviéra. Lázeňská klimatická místa na jihoslovanském Jadranu*. Praha: Balneologický odbor Jadranské stráže.
- Štorch, Eduard [1926]. K Jaderskému moři. *Dělnický turista* 6: 111–112.
- Šubić, Nikola [2008]. *Dubrovački turizam od 1857. godine do 2005. godine*. Dubrovnik: Vlastním nákladem.
- Turistický a lázeňský ruch na střední Dalmácii [1931–1932]. *Československo-jihoslovanská revue* 2 (7–8): 357–358.
- Urlič, Velimir [2008]. *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940. godine*. Makarska: Gradski muzej Makarska.
- Vondráček, Vladimír [1973]. *Lékař vzpomíná (1895–1920)*. Praha: Avicenum.
- Vukonić, Boris [2005]. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej.
- Yvonna (= Olga Fasterová) [1923]. V mořských lázních. *Světobzor* 23 (23): 576 (2. 8. 1923).
- Zhor, Jiří [1943]. *Lichnický notýsek*. Praha.

Mgr. Jiří Šoukal vystudoval v letech 2007–2013 obor historie na FF UK v Praze, v současnosti působí jako doktorand Ústavu hospodářských a sociálních dějin na FF UK v Praze. Odborně se věnuje především problematice volného času ve 20. století a rovněž dějinám vědy a dějinám Akademie múzických umění (AMU).

Mgr. Silvie Vančurová vystudovala v letech 2007–2012 obor historie na FF UK v Praze, v současnosti působí jako doktorandka Ústavu českých dějin na téže fakultě. Zároveň studuje chorvatštinu na Katedře jihovýchodoevropských studií na FF UK v Praze. Odborně se věnuje zejména českému a chorvatskému středověku a okrajově česko-chorvatským vztahům.

Glosy o Velké válce

ROBERT KVAČEK*

Observations on the Great World War

Abstract: The featured observations represent selected viewpoints of World War I, highlighting background events that led to the war. They present the situation in Austro-Hungary for whom the war was a tool to solve its political problems and further demonstrate how the war actually made the aforementioned country's relations with national groups more complicated. The observations also focus on the image of the war, distorted by propaganda, and the situation on both the front line and in the hinterland. Last but not least they deal with the war from the Czech viewpoint, unique for many reasons including the fact that at this time the Czechs were escalating their attempts at creating their own state.

Keywords: First World War, Austro-Hungary, war propaganda, situation on the front and in the hinterland, Czech perception of the war, issues concerning the creation of a state

DOI: 10.14712/23363525.2014.4

Zprvu to vypadalo, že v české společnosti půjde o zapomenuté výročí, ač upomínalo na dějnotvorné události staré právě sto let. Pak přeci jen – a dokonce až nadbytečně, jak bývá v takové situaci zvykem – začal přicházet ke slovu „dějepis“ umocněný prožitky a zkušenostmi z onoho staletého úseku v životě států, národů a několika generací. Válka, seslaná v roce 1914, na tehdejší hlavní část světa dala 20. století do počátků tolik nových rysů, vlastností, neštěstí, neobvyklých výzev, nečekaných vývrátů a zrodů, změn, že byla shledána nejen časovým, ale hlavně formujícím úvodem podstatného, co pak právě započatý věk přinesl. Zvláště ti, kteří věřili v humanizující vliv kultury a vzdělání, v další modernizaci společnosti, jež pozitivně zapůsobí na myšlení, chování, vztahy, byli tím těžce zasaženi. Jejich svět jistoty a tvořivého rozumu, v němž byli vychováni, v němž vyrostli a zdomácněli, svět Rakušana Stefana Zweiga a jemu v mnoha zemích blízkých, se najednou roztříštil jako prázdná hliněná nádoba.

Zdálo se, že ji 28. června 1914 zničil atentátnický výstřel v Sarajevu, který vzal Rakousko-Uhersku následníka trůnu. Ve skutečnosti po ní vystřelili z „válečných stran“ skládaných jistou dobou politiky a vojáky, kteří mysleli na válku a chystali ji, spatřující v ní nástroj k naplnění různorodých mocenských cílů svých zemí a jejich vládnoucích reprezentací. V Evropě se několik desetiletí neválčilo, doufalo se proto v trvalost mírového stavu. Pochopitelná naděje byla ale vystavována různým nebezpečím: mezinárodní systém dělily aliance velmocí, které byly v rukách nevelkého počtu politiků. Ti připravovali systém o stabilitu, prosazovali v něm své zájmy, aniž – a to bývá v novodobé politice obvyklé – domýšleli důsledky. Kolísavé chování ve vnějších vztazích umocňovaly

* Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc., Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: ucd@ff.cuni.cz.

ještě vnitropolitické sváry, střety, tenze: pro některé se hledala jakoby snadná a úspěšná východiska a řešení i v zahraniční politice užívající zbraně. Vznikaly vojenské plány, jež chtěly „bránit“ vydefinované národní zájmy útočnými údery. Francouzi si přáli odčinit porážku od Pruska z let 1870–1871, kdy přišli o Alsasko-Lotrinsko, zaplatili reparace a zrodila se Německá říše. Ta zase pracovala na zvýšení svých sil a myslela na rychlou válku v západní Evropě, kterou by unikla francouzsko-ruskému „obklíčení“. Rakousko-Uhersko chtělo vyřídit Srbsko, jež považovalo za oporu slovanských původců neklidu na „svém“ Balkánu. Válka byla tedy pokládána za nástroj řešení politických problémů a bojová ofenzíva za řešení problémů vojenských. Plány byly vesměs koncipovány jako útočné, ofenzíva se stala pojmem nejvíce ceněným: jevila se jako jistota nedlouhé války, která bude levnější než defenzíva, a proto také přijatelnější pro politiky. Ofenzíva působila přitažlivě, měla ovlivnit smýšlení, prostě ulehčovat válku na bojištích i v zázemí. Plány se nevyhýbaly hazardům, i když si to jejich tvůrci neradi připouštěli. Rizika označovali lehkovážně za „propočtená“. Celá světová válka se stala hazardem naplněným nespočítatelnými hazardy a katastrofami dílčími. Plány a válečná realita se totiž nesetkaly, průběh bojů si naopak žádal improvizace, jichž mnozí velitelé vysocí i nižší nebyli schopni, nebo se jich neodvažovali.

Evropě zatrnulo, když došlo k politické vraždě v Sarajevu. Několik výstřelů se mohlo rozmnožit do nekontrolovatelné palby, a tak vznikla obava, zvláště když určitý tisk začali naplňovat „slovaři války“. Postupně se ale situace (navenek) zklidňovala; mýjely dny, léto se vydařilo, byly prázdniny, dovolené, začaly žně. Převládlo přesvědčení, také mezi českými politiky, že se válečně neudeří, tedy že Rakousko-Uhersko vyřídí svou žalobu na původce a inspirátory atentátu politicko-diplomaticky. Obviňované Srbsko, ač nebylo sarajevskou střelou vinno, bylo ochotné většině až ultimativních požadavků Rakousko-Uherska vyhovět. Ve Vídni se ale domluvili, že je nic neuspokojí. Stává se to, když jsou si politikové jisti rozsáhlým úspěchem. V sarajevském případě je o něm ujišťovali vojáci. Měli (a mají) ve zvyku vidět jen nedaleký obzor s vítěznou vlajkou. Námitka, že by mohl být hodně daleko a vypadat úplně jinak, je vždy překvapí. Také v létě 1914 se to stalo.

Rakousko-Uhersko si zajistilo pomoc Německa proti Rusku, které mohlo „chránit“ Srbsko. Bez německé podpory nebyla habsburská říše s to válčit. Německému císaři, vládě a vojákům nečinilo rozhodnutí vstoupit na válečnou stezku zvláštní obtíže. Sice se na ní občas zastavili, ale jen na chvíli. Německo strádalo pocitem mocenské a územní nedostatečnosti: hospodářsky a politicky vespělo za čtyři desetiletí v sílu prvního řádu, která se ale zatím podle toho nemohla v mezinárodní politice uplatňovat. Treba by se válkou podařilo dosáhnout „německé střední Evropy“, uvažovali imperiálně orientovaní němečtí nacionalisté: zahrnovala by v různých podobách německé dominance na území od Ukrajiny po Belgii. Taková úvaha formulovala pak opravdu hlavní německý válečný cíl. Prvořadým bojištěm byla pro Německo západní Evropa, nad francouzským protivníkem mělo značnou převahu v počtu obyvatel, a to i ve vojenském věku (Němci 13 milionů, Francouzi 8 milionů) a také v průmyslových odvětvích potřebných pro válku. Ruská převaha v obyvatelstvu nebyla posuzována jako znepokojivá, sblížovat ji měla úroveň Rusů tradičně považovaná za nižší, ba nízkou.

Zato od německé armády žádalo její politické a vojenské vedení až nemožné. Triumfovát měla v krátké válce, taková se ostatně čekala od všech jejích velmocenských účastníků. Neboť k ní opravdu došlo: mír pocitovaný celá desetiletí jako samozřejmost zničila

pochybná hodnocení situací a poměru sil, zadusily ho sobecké zájmy, velikášství, trestuhodná neodpovědnost.

* * *

Do války jako první mobilizovalo Rakousko-Uhersko, a to 26. července 1914 jako by chtělo „své národy“ úspěšným bojem přivést do nově uspořádané říše. Avšak tím, že je vtlačilo do války, zproblematizovalo vztah některých národních společností ke smyslu a hodnotě říše. Přestávala pro ně být mezinárodní záštitou, válečný výsledek se jevil v každé podobě sporný, neboť vítězství by znamenalo posilu německví a maďarství, porážka by přinesla citelnou zátěž.

Civilisté se tedy začali v Rakousko-Uhersku oblékat do uniforem, a dělo se tak vzápětí i v dalších státech, které v srpnu 1914 povolávaly muže do zbraně. Všude se jim sliboval brzký a vítězný návrat a podle toho vypadaly i počáteční mobilizační nástupy v posádkových městech – hudba, davy přihlížejících a oslavujících, vzletné projevy, samozřejmě i objetí a slzy příbuzných, zároveň ale s nadějí na brzké shledání. Parády a pochody zažívala města, vesnice dokončovaly žně a vyprovázely své „hospodáře“ přece jen s pocity nejistoty. Dodávaly vojskům nejvíce mužů a spolu s nimi i městské střední vrstvy. Dělníci byli zatím zapotřebí v továrnách.

Začala působit zvláštní propaganda a dokumentovala, že pravda bývá první obětí války. Vytvářela iluzivní obraz válečných střetnutí, přispívala k tomu, že válku mnozí považovali za jedinečné dobrodružství s dobrým koncem. Tam, kde nebyla ještě branná povinnost, pomáhala propagandistická hesla lákat dobrovolníky; hlásilo se jich více, než mohla armáda „upotřebit“, někteří neprošli zdravotní prohlídkou, a tak si možná zachránili život. Na bojištích braly iluze o zajímavé válce poměrně brzy za své. Projevily se tak podstatné rozdíly mezi výcvikem, pokud vůbec byl, a skutečným bojem. Už pochod na frontu býval utrpením, které se na válečných polích prohlubovalo. Vojáci si museli zvykat na mrtvé, někdy s nimi i delší dobu žili. Válka vytvořila několik front hlavních a také bojiště „doprovodná“, vše přinášelo zkázu a utrpení.

V nejdůležitější se vyvinula fronta západní, zasahující hlavně Francii. Časem se tu válka skryla v zákopech, které pohlcovaly vojáky do zničení. Jednotlivé armády měly své zákopové systémy, život vojáků v nich se však příliš nelišil. Sužovaly je dešť, bláto, chlad, ba přímo zima, vši, nejrůznější nemoci, nevydatná strava. Zákopy odlidšťovaly. Častým původcem bývala i nuda, stále se opravovaly osobní věci, jimiž bývaly kapsy přečpané. Bylo třeba si najít kamarády, vznikaly nevelké skupinky sblížených, v nichž se dalo snadněji žít a přežít. Zrod tohoto druhu kamarádství, které působilo na mužskou mentalitu, patřil k osobitým jevům vytvářeným válkou. Osazenstva zákopů se sice střídala, ale „oddech“ býval krátký a na zážitcích a pocitech vojáků nic podstatného neměnil. Také za frontovými liniemi bývalo zle, strava zůstávala problémem a stejně tak ubytování, regenerace sil byla málo patrná. Živoření v zákopech bylo podnětem i k vytváření nových forem humoru značně drsného, sentimentálního i uvolněného. Zaslouhou Charlie Chaplina a jeho „dobrého vojáka“ se takovýto humor dostal i na filmové plátno. Mravy za války vůbec zhrubly a zbavovaly se zábran; budoucnost byla nejistá, a tak se ujímala zásada „trochu si užít“.

Propaganda nevolila samozřejmě bídu zákopů za své téma. Rozvíjela se do mnoha podob, podíleli se na ní i význační umělci a publicisté. Měla své národní zvláštnosti a různé

adresáty. Nesla se všude na vítězné vlně, chtěla být úderná, optimistická, někde nechyběl sentiment jako podklad pro vyjádření cílů boje. Německá propaganda spoléhala na pochopení války, vyznívala elitářsky, mluvila hlasem pruského důstojníka nebo nacionalistického ředitele školy, zdůrazňujících německou převahu „über alles“ – nade všemi. Obecně měla propaganda udržovat morálku zázemí, civilistů, naopak zasahovat a podkopávat smýšlení nepřátel. Chtěla působit na vojáky protivníka („víte, co doma dělají vaše ženy?“) a také na obyvatelstvo v neutrálních zemích, aby je získala na svou stranu. Novináři a kněží měli tlumit pochybnosti o smyslu války. Propagandistických textů i snímků a kreseb bývaly plné noviny; redakce si upravovaly zprávy z bojišť (na základě pokynů a textů dodávaných z úředních míst), nebo o nich mlčely; v Anglii se provozovalo jakési „spiknutí ticha“. Dezinformace, které autentické zpravodajství nahrazovaly, byly určené zázemím i frontám. Pěstovaly nenávist k nepříteli, která měla ostatně prostoupit celou společnost, množily se prostředky, často zcela primitivní, jimiž se jí mělo dosahovat. Na zázemí měli v tomto směru působit také ranění, ti však vzbuzovali nezdědka opačnou nechtěnou reakci, totiž odpor k válce vůbec.

Kritický tisk zmlknul, byl zastaven nebo umlčen – výjimky na Západě byly vzácné a mžikové. O neúspěších, ztrátách a porážkách se nepsalo, zato se hledaly a vymýšlely barvotiskové historiky o hrđinech. Statečných bylo sice opravdu nemálo, jejich příběhy se však většinou svou syrovostí a reálnými hrđzami ke zveřejnění nehodily. O to větší ohlas měl román Henriho Barbusse *Oheň* zveřejněný v roce 1916, který ve fiktivním deníku jednotky zaznamenal válku na základě bezprostředních prožitků. Boje však tisk také zlehčoval, vojáci se v něm stávali bezstarostnými odvážlivci, kteří si počínají dovedně a chovají se statečně, a proto jsou úspěšní.

Válka zasáhla a proměňovala zázemí, přibližovala je frontám, stávala se tak totální. Život zešedl a podléhal monotónnosti. Zábava se povolovala, ale nebyly pro ni vždycky podmínky, u vědomí obtížné současnosti a zvláště nejisté budoucnosti se měnila až v křeč. S prodlužováním války zázemí stále citelněji strádala. Žádný zúčastněný stát nebyl na dlouhou válku připraven: zvláště pak Rakousko-Uhersko a Německo prožívaly stále hlubší krizový stav způsobený zásobovacími potížemi. Přispěla k nim neúroda z období 1916–1917, jež způsobila „tuřínovou zimu“, neboť nutila konzumovat všelijaké náhražky. Rabovalo se též na polích. Do zemí se vplížil hlad, který vyčerpával, vytvářel neklid a nervozitu, rozmnožoval nemoci. Sociální smír z počátku války se vytrácel, po delší době se objevovaly stávkové, různé revolty a protesty. Vyzvolávaly je i ženy, závisela na nich výživa, musely podstupovat nekonečné fronty na potraviny a často se jich nedočkaly. Ekonomika doznávala změny: více nebo aspoň zčásti se jí snažil určovat a řídit stát, státní kapitalismus měl nahrazovat kapitalismus volné soutěže. Měnu znehodnocoval inflační vývoj. Široké vrstvy chudly, byly přímo ožebračovány, jednotlivci však bohatli, někteří až nadměrně. Dařilo se „kefasům“, kteří vytvářeli vlastní trh s bezohlednými cenami.

Válka zasahovala a proměňovala nejen život mužů, ale i postavení žen. Ty se staraly plně o rodinu, a když muž padnul, zůstávala jim tato nezbytnost nadlouho. Nastupovaly do průmyslových závodů vyrábějících pro válku. Ztrácely partnery a byly tak ochuzovány o manželství a mateřství. Také mužům v uniformách se perspektiva normálního života vzdalovala, mnozí ji vůbec ztratily. Mladší generaci brala válka možnost připravit se kvalifikovaně na zaměstnání, přicházeli o vzdělání, o učení v různých oborech. Někteří z nich

zůstávali i po válce u „vojáckého řemesla“: přilákaly je bojové organizace, jež pomáhaly různým politickým hnutím, aby se prodrala k moci.

* * *

Válka přinášela nezměrné utrpení, zkázu, bolest, smrt, dlouho zůstávala bez výsledku, nekonečnou ničivou marností. Měla tedy vůbec smysl? Dodávala ho samozřejmě propaganda, skutečné válečné cíle bojujících zemí upravovala a většinou zakrývala. Voják se po smyslu boje málokdy ptal, nanejvýš jen ve zvláštní chvíli. Soustřeďoval se na přežití, za různých bojových i dalších situací. Byly ale výjimky, nikoliv ojedinělé. Vznikaly i ze smýšlení a chování Čechů v rakouských stejnokrojích. Rakousko-uherská válka nebyla jejich bojem, zvláště když mířila proti „slovanským bratrům“ – Srbům a Rusům. Češi většinou zůstávali i tak loajálními vojáky habsburské říše, „širší vlasti“. Někteří se však časem oblékli do jiných uniforem, uvolňovali se tím ze zajateckých táborů, stávali se z nich „dobrovolci“ bojující za zrod státu nepatřícího už do Rakousko-Uherska. Našli pro tento svůj postoj smysl, ztotožnili se s odbojem proti habsburské monarchii a s jeho záměrem prosadit samostatný československý stát. Představovali hlavní sílu tohoto odboje, který navazoval na dosavadní české státoprávní úsilí a zároveň mu dal nový program a cíl. Velká válka se tak stala obdobím, v němž zcela nově vrcholila snaha po novodobé české státoprávnosti. Pro českou společnost měla tak válka zvláštní ráz a smysl, ovlivňovala – zvláště v závěru a pak po jejím ukončení – oním státoprávním úsilím její prožívání a převládající zážitek z ní.

Česká národní společnost se koncem 19. století stala už rozvinutým sociálním společenstvím, vnitřně vrstevnatým a dynamickým. Dobově měřeno představovala středně vyspělou industriální společnost. Byla výsledkem sociálního, hospodářského a duchovního pochybu, který se vzhledem ke „startu“ před sto lety jevil tvůrcům a následovníkům jako „malý zázrak“. V rakouském sousedství se však odehrával „zázrak velký“, tam se za několik desetiletí císařské Německo posunulo mezi evropské mocnosti.

Vývoj české společnosti umožňovalo liberální prostředí Rakouska po polovině 19. století. Prospívalo faktorům a aktérům nesoucím, prosazujícím a utvářejícím českou národní společnost. Politicko-ideologicky se tato společnost definovala státoprávním programem založeném na historickém státním právu. Nebylo to jen z její vůle, ale způsobil to také politický vývoj poté, co si monarchie vybrala směr a řešení ze státoprávní křižovatky v podobě konfedačního dualismu. Vůle je i v novodobé státoprávní problematice činitel důležitý. Jako projev širšího společenského (národního) vědomí se formuje samozřejmě především politikou, ale také dalšími činiteli, širšími souvislostmi a jejich vnímáním. Češství vůbec nevyulčovalo rakouské státní citění. Závažné pro ně však bylo, že česká politika nebyla ve státoprávně zakladatelské době pozvána k rozhodování. Důvodů k tomu měli „mocní“ více, také vlastní stav české politiky a společnosti, či spíše to, jak je viděli a hodnotili.

„Odmítnutí“ a náraz z dualistického státoprávního řešení v šedesátých letech způsobily odezvu, která se uchovala v historické paměti. Prospojovala se pak s novými odbornými zkušenostmi a pocity a napomohla ke státoprávní negaci Rakousko-Uherska za světové války. Hlavní v tomto případě bylo, že politicky byla česká společnost málo úspěšná, což kontrastovalo – určitě v jejím vědomí a pocitech – s její úrovní. Státoprávní program nebyl ani po desetiletích blíže naplnění, než když se prvotně črtal.

Vlastním vývojem a národnostními vztahy v Rakousku se tento program vyhraňoval nacionálně, ale neměl a nechtěl být jen nacionálním vyhraněním. Jeho prostřednictvím a také aktivní „každodenní“ politikou se mělo dospět do postavení „státního národa“ respektovaného vládní politikou na ní zúčastněného, a to nejen okrajově. Vytváření multinacionálního „politického národa“ v Rakousku naráželo právě na multinacionalitu, politicky snad nejvíce na „němectví“. A to jak kvůli jeho vyspělosti a síle a z ní plynoucích pozic, z nichž se nemělo slevovat, tak kvůli příkladné přitažlivosti sousední Německé říše, která dodávala rakousko-německým nacionalistům další sebevědomí a z níž přicházela pro ně zajímavá ideologie. Střežila také, aby se v Rakousku vliv němectví nezmenšoval.

Česká společnost a politika byly tak ještě vystaveny specifickému zápasu s němectvím, který napomáhal vtěsnat politiku do užšího prostoru a zakrýval jí celorakouský rozhled, zájem i aktivity. Odehrával se přímo v českých zemích, především v Čechách, byl střetáním o jejich celistvost. Ohledy, které na tento zápas musely brát rakouské vlády, neposunuly českou politiku ke „státotvornosti“.

Samostatný český stát mimo Rakousko nebyl ale považován za záruku národního rozvoje, za nepochybnou „spásu“. Uvažovala o něm jen nevelká strana radikálně nacionálních státoprávníků. Soustavná práce „drobná“ byla, uvnitř národní společnosti též v celorakouském prostředí, shledávána jako užitečnější a přínosnější než prudká gesta a přelomové činy, i když byla politicky pojmenovávána různě. Důvěru si získal rozvoj rakouského parlamentarismu, s nímž byly spojovány i demokratizační posuny ve společenském a politickém životě. Rozpaky a kritiku naopak vyvolávalo, že modernizace společnosti téměř nepronikala do nejvyšší správní říše.

Česko-německé „smiřovačky“ byly trvale neúspěšné. Vypadaly jako vyhraněný národnostní konflikt, měly ale ještě vlivnější důvod geopolitický. Od roku 1848 se hledala podoba sjednoceného Německa: jeho ambice na široce pojatý středoevropský rozsah zněly zajímavě i pro nacionalistické sudetské Němce. „Německá“ světová válka je měla naplnit. Ve skutečnosti politický sen o tom roztránila – ba více, způsobila pád Německého císařství a zničila Rakousko-Uhersko. Uvolnil se tak politický prostor pro zcela nový český státotvorný program, jenž mířil k samostatnému československému státu. České rakušanství, více záležitost rozumu a daných poměrů než srdce (to patřilo národu) ztrácelo za války na důvodech. Už kvůli ní, již Rakousko-Uhersko spolurozpoutalo, zpochybnula se funkce říše jako ochrany menších národů. Velká válka poslala Rakousko-Uhersko do dějin.

*Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (*1932) vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, kde působil jako profesor českých dějin se zaměřením na období 19. a 20. století. Je autorem velkého množství publikací, z nichž jmenujme například Osudná mise (1958), Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933–1937 (1966), Historie jednoho roku (1977), Předehra k tragédii (1979), Diplomaté a ti druzí (1988), Obtížné spojenectví (1989), České dějiny 1790–1992 (2002), z těch z posledních let například První světová válka a česká otázka (2003), Dva diktátorovy pády (2008) či Poslední dech. Mnichov–Praha, konec září 1938 (2011).*

Češi a „válečné nadšení“ na prahu Velké války

JAN GALANDAUER*

The Czechs and “War Enthusiasm” on the Doorstep of the Great War

Abstract: The outbreak of the First World War in 1914 was accompanied by mass enthusiasm. This wave of enthusiasm (Kriegsbegeisterung) was particularly high in Austro-Hungary. In the regions where the German population was significantly large crowds thronged the streets singing patriotic songs such as “Wacht am Rhein”, “Heil Dir im Siegeskranz”, “The Radecky Marsch”, “Prince Eugene Marsch”. They also arranged tributes in front of monuments, state buildings and military headquarters. Despite the fact that the operation to mobilise the Czech military went smoothly the German public noticed the lack of enthusiasm amidst the Czech soldiers and consequently the Czechs were seen as indifferent and even hostile. There was an attempt to promote demonstrations in Prague as an expression of Czech-German reconciliation. However as these were organised by the German minority in Prague the Czechs continued in their lack of fervour and viewed the war as a German one rather than Czech.

Keywords: war enthusiasm, Great War, Czechs opinion on war, Austro-Hungary

DOI: 10.14712/23363525.2014.5

Vypuknutí světové války, která se zapsala do historické paměti jako katastrofa bez mezí a hranic nebo dokonce jako počátek toho, co anglický historik Eric Hobsbawm nazývá „věk katastrofy“ [1998: 19], jímž míní období od roku 1914 do roku 1945, provázal také jev, pro nějž se vžil termín „válečné nadšení“. To, že vypuknutí války¹ v červenci a srpnu 1914 provázal jásot a nadšení, jako by se jednalo o nějakou slavnost, zajímá historiografii po desetiletí. To, čemu se dostalo názvu „válečné nadšení“, zasáhlo široké spektrum evropské společnosti – studenty, profesory, umělce, spisovatele či básníky [Roland 1982]. Válkou byly fascinovány (aspoň po nějakou dobu na jejím počátku) i takové osobnosti jako Henri Bergson, Martin Buber, Sigmund Freud, Thomas Mann, Romain Rolland, Stefan Zweig či Max Weber, přičemž výčet by mohl pokračovat téměř bez omezení. Velký německý liberální historik Friedrich Meinecke napsal, že „pro všechny, kdo to zažili, patří euforie srpnových dnů roku 1914 k naprosto nezapomenutelným vzpomínkám“ [Meinecke 1946: 3]. Různí autoři analyzovali (a dodnes analyzují) sociálně psychologické příčiny toho, že vypuknutí Velké války mohlo být, byť třeba jen několik týdnů nebo měsíců, než přišlo prozření, chápáno jako „osvobozující čin“.² Poukazovalo se na životní pocit generace bez

* Doc. PhDr. Jan Galandauer, DrSc. E-mail: jangalandauer@gmail.com.

¹ Píšeme-li, že první světová válka (nebo u nás moderněji Velká válka) „vypukla“, zaujímáme tím bezděky již stanovisko ve sporu, který je jen zdánlivě sémantický – zdali světová válka byla „rozpoutána“, nebo „vypukla“. Představovala světová válka logické (zákonité) vyústění krizového vývoje dějin anebo byla důsledkem řady selhání, náhod a iracionality?

² Rakouský historik Manfred Rauchensteiner nadepsal jednu kapitolu své knihy *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918* věnované první světové válce, „Vysvobození válkou“ (*Erlösung durch den Krieg*).

zkušenosti s válkou, nudu, touhu po dobrodružství a touhu po činu, ve slovníku vídeňské psychiatrické školy jako vzpouru proti „banalitě občanského světa“ a „kompenzaci touhy po revoltě“ [Hughes 1958: 338–364].

Válečné nadšení nezůstalo omezeno pracovními učenci a opusy literátů. Ulicemi Berlína, Paříže, Petrohradu, Londýna a mnoha dalších měst táhly davy, provolávaly slávu vlastní vládě a armádě, hanbu nepříteli. Vypadalo to tak, že Evropané byli nadšeni, že mohou táhnout do války. Různí autoři se s odstupem snažili vysvětlit ono „válečné nadšení“, s jakým se nesetkáváme při vypuknutí druhé světové války ani v hitlerovském Německu, a poukazovali na životní pocit generace bez válečných zkušeností (poslední velká válka v Evropě, tedy německo-francouzská, se odehrála v letech 1870–1871) – nudu, touhu po dobrodružství a vzpouru proti „banalitě občanského světa“.

V evropské historické literatuře převládl v posledních desetiletích názor, opírající se o výzkumy veřejného mínění, že „válečné nadšení“ nebylo tak všeobecné a jednoznačné, jak vypadalo [Becker 1977], že bylo také dílem válečné propagandy a že zde byly jak slzy opuštěných, tak i strach z budoucnosti. Analýza fotografií demonstrací nesoucích se v duchu „válečného nadšení“ z července a srpna 1914 ukazuje, že v nich převládali příslušníci střední třídy. Demonstranti tam mají na hlavách většinou slamáky a klobouky panama, naopak dělnické čepice stejně jako selské oblečení chybí; německý historik W. J. Mommsen ukazuje, že vlna „válečného nadšení“ se projevila především u buržoazních středních vrstev a intelektuálů, že ji nelze zaznamenat u průmyslových dělníků a že u zemědělského obyvatelstva převládaly obavy, protože uprostřed žní museli spěchat do zbraní nejzdatnější pracovníci [Mommsen 2000: 125–138]. Válečné nadšení nebylo všeobecné, ale sociálně, teritoriálně a národnostně strukturované.

V Rakousku-Uhersku se vlna „válečného nadšení“ zvedla snad výše než v ostatních zemích. Říše se přinejmenším od roku 1897 nacházela v nestabilitě. V kritickém stavu se nacházel poměr obou polovin říše, Předlitavska a Uher, česko-německý konflikt ochromoval ústavnost v korunní zemi Čechy, ochromen byl jak vídeňský parlament, tak i český zemský sněm, těžké národnostní konflikty se odehrávaly také v balkánských državách habsburské monarchie i v korunní zemi Halič. V důsledku toho vládl silný pocit, že „takhle to dál už nejde“ a válka byla mnohdy vítána jako východisko ze slepé uličky [Galandauer 2007: 257–259].

Vídeňský deník evropského formátu *Neue Freie Presse* přinesl na první stránce nápis „Nastal den veliké prožitku“.³ Ve Vídni táhly davy a pořádaly ovace před pomníky, (Schwarzenbergův pomník, pomník vídeňského domácího pluku „dojčmajstrů“), radnicí, Hofburgem, budovami státních úřadů, velitelství armádních sborů, brigád a pluků. Dav pořádal ovace před německým a italským velvyslanectvím (v mylné domněnce, že Itálie, člen Trojspolku, potáhne do války po boku Německa a Rakouska-Uherska), ovací se dostalo též konzulátům německé říše. Před redakcemi novin, jež vycházely až třikrát denně, čekaly davy lidí na nejnovější zprávy. „Nadšení“ (někdy přecházející i v hysterii nebo paranoii) zavládlo na mnoha místech habsburské monarchie. Nadšení dobrovolníci (většinou veteráni) se ozbrojili a kontrolovali provoz na cestách. Zastavovali a prohlíželi auta, protože se rozšířila nesmyslná zpráva, že francouzské automobily vezou do Francie (přes území habsburské monarchie) zlato. V několika případech zahájili nesmyslnou palbu, jež si

³ *Neue Freie Presse*. [25. 6. 1914].

vyžádala oběti [Rauchensteiner 2013: 152]. V Karlových Varech došlo k útokům na lázeňské hosty z ciziny. Nezapomenutelné líčení telefonisty Chodounského z Haškova Švejka o tom, jak „nadšení“ Maďaři bombardovali vojáky jedoucí na srbské bojiště husami, zajíci, kýtami apod., není jen spisovatelskou nadsázkou. Podobné scény líčí i řada dalších autorů. Například profesor Josef Redlich zaznamenal ve svém rozsáhlém deníku dojmy z cesty Uhrami na bojiště 15. srpna.⁴ Egon Ervin Kisch píše o jízdě svého pochodového praporu Uhrami jako o „via triumphalis“, jeho však, jakožto přesvědčeného pacifistu, projevy tohoto válečného nadšení deprimovaly.

Projevy „válečného nadšení“ najdeme také v Čechách. Čechy však byly korunní zemi „dvou národů“ a polem česko-německého národnostního zápasu a oba „zemské národy“ přijímaly válku různě. Pražský německý deník Bohemia vedl zvláštní rubriku s nadpisem „Válečné nadšení v Čechách“, jež často přinášela zprávy podobného znění jako například tato:

Na všech místech Krušnohoří vládne velké uspokojení nad rozhodným vystoupením Rakouska proti Srbsku a všude se ukazuje nadšení pro válku. Městské zastupitelstvo, veteránské spolky, hasiči a velký dav v čele s kapelou spolku Lyra provázeli zmobilizované na nádraží, kde starosta Stöher pronesl vlasteneckou řeč. Za volání hurá se dal vlak do pohybu.

Podobné zprávy najdeme v tisku „německých Čech“, ale třeba i „německé Moravy“, tedy oblastí s německým obyvatelstvem. „Válečné nadšení“ mělo německý nacionální ráz. Bylo zřejmé, že Němci v Rakousku jsou rádi, že Rakousko-Uhersko vede válku po boku mocné (a historicky vždy vítězné) Německé říše, neboť chápali začínající válku jako válku „německou“. Vedle rakouské „*Volkshymne*“ a Pochodu prince Evžena zaznívaly písně říšskoněmecké, velkoněmecké, historicky pruské, například *Wacht am Rhein*, *Ich hatte einen Kameraden*, *Heil Dier im Siegerkranz*, *Deutschlandslied*. Českoněmecký tisk (Bohemia, Prager Tagblatt, Reichenberger Zeitung a mnohé další) a regionální časopisy psaly více a s větším nadšením o vítězstvích vojsk Německé říše než rakousko-uherské armády (což však souviselo s tím, že říšskoněmecká armáda se od počátku války mohla vykázat výraznými úspěchy, a to o c. a k. armádě říci nelze).

Složitější to bylo s „válečným nadšením“ u českého obyvatelstva. Čeští vojáci byli považováni za „rizikový faktor“, při dílčích mobilizacích v roce 1908 a 1912 došlo u některých pluků s českým mužstvem k projevům neposlušnosti a odporu. Nicméně mobilizace v červenci a srpnu 1914 proběhla v celé korunní zemi Čechy (ostatně jako v celé říši) hladce. Český místodržitel kníže František Thun psal 24. září 1914 ministerskému předsedovi Stürghovi:

(...) Jak je Vaší Excelenci známo, mobilizace proběhla v celé zemi způsobem hodným uznání, což mne nepřekvapilo, nálada všeho obyvatelstva byla bezvadná, a jenom v jednotlivých

⁴ Schicksahlsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs. I. Band Graz, Köln 1953, s. 247. „Alles staunt über die Begeisterung in Ungarn! (...) Damen erscheinen, bringen der Mannschaft Tabak, Zigaretten usw. Uns werden allerhand Leckerbissen und Blumen gebracht (...) Überall begeisterter Empfang und Libesgaben für die Offiziere und Mannschaft (...) Empfang in Vámos Györk, wo gerade bildhübsche Mädeln uns mit Zigeunermusi empfangen und mit Blumen geradezu überschütten (...) Die Mannschaft wird überfüttert (...)“

případech došlo k antipatriotickým projevům, které byly potrestány. Odcházející vojáci nadšeně uposlechli výzvy...⁵

František Thun ještě v roce 1916 při své výpovědi před soudem v procesu s Karlem Kramářem a dalšími opakoval své tvrzení, že „v Čechách proběhla mobilizace hladce“ a že se od prvního mobilizačního dne ukázalo, „že lidé z Čech – Němci i Češi – masově spěchají ke svým jednotkám. (...) Všechno proběhlo hladce, což mně nemohlo ani v nejmenším překvapit, neboť znám zemi přesně, a proto jsem byl zcela přesvědčen, že když císař volá, každý se bude snažit, aby splnil své povinnosti...“⁶ Vojenský právník, plukovník rakousko-uherské armády (a po válce autor publikací o Čechách ve válce), Jaroslav Kunz napsal:

Mobilizační výzvy uposlechly bez rozdílu všechny národnosti rakousko-uherské takovým způsobem, že to vzbudilo podiv. Možno tvrditi, že přes 90 % k mobilizaci povinných se závčas dostavilo. Uvažujeme-li dnes o tomto jevu (Kunzova kniha vyšla v roce 1921) zdá se býti nepochopitelným, že se čeští vojáci tak impozantním počtem dostavili a nastoupili toto válečné tažení, podniknuté za cílem, jenž národnímu, slovanskému jich citění byl tak odporný.

Při zkoumání důvodů, proč čeští vojáci ukázněně a rychle spěchali pod prapory, poukazují analytici na to, že v mužích bylo zakotveno vědomí vojenské povinnosti, že válka se zpočátku jevila jako „trestná expedice“ proti Srbsku odpovědnému za sarajevské vraždy, které byly i Čechy převážně odsuzovány. Přeměna války z „trestné expedice“ ve válku proti velkému „slovanskému Rusku“ (a ve válku světovou) následovala, až když už vojáci byli u svých pluků. Historik David Pazdera upozornil na to, že Češi se ocitli tváří v tvář válce bez politické orientace:

Česká společnost byla úderem války roztržena na jedince; náhle zde nebyl nikdo, kdo by představoval vůdce a proklamoval vzor jednání. Jednotlivci se cítí zranitelně, neodvážejí se projevu nesouhlasu, ale ani nadšení. Plní svou povinnost a doufá, že vše bude rychle za ním... [Pazdera 1998: 44]

Hladký průběh mobilizace neznamenal ovšem „válečné nadšení“. Rozdíl v atmosféře českých a německých oblastí Čech a Moravy byl zřetelný. Německá nacionální politika považovala český nedostatek „válečného nadšení“ za projev neloyalita ke státu a armádě vedoucí válku. V hlášení vojenských velitelství, v německém tisku a v interpelacích německých nacionálních poslanců je vykreslován obraz neúčastného (a ve skrytu nepřátelského) Čecha, kterého nechává vlna rakouského patriotismu chladným. Například hlášení c. a k. vojenského velitelství v Praze (srpen 1914) uvádí: „Denní porovnávání podávají obraz v nejlepším případě neúčastného, částečně přímo nepřátelského chování českého obyvatelstva...“⁷

⁵ Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za I. světové války 1914–1918, svazek I., rok 1914, dokument č. 33, Praha 1993, s. 87–88.

⁶ Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Děčín; Rodinný archiv Thun-Hohensteinů A 3 XXIII. C II/I, Nr. 1155, s. 651.

⁷ Das Verhalten der Tschechen im Weltkriege. Die Anfrage der Abg. Dr. Schürff, Goll, Hardt, Dr. v. Langehan und K. H. Wolf im österreichischen Abgeordnetenhaus. Wien: 1918, s. 45–46, dále Das Verhalten der Tschechen.

Stížnosti ve smyslu, že čeští vojáci nejdou do války „nadšeně“, obsahuje také zpráva generála ze sborového velitelství v Litoměřicích, jenž prováděl inspekci u 94. pěšího pluku v Trutnově. Generál si pochvaluje, že němečtí rekruti jsou po několika týdnech výborně připraveni, naproti tomu české rekruty posuzoval vysoce nepříznivě. Nepozoroval na nich žádné nadšení pro věc monarchie, soudil, že poslouchají jen, „protože poslouchat musí“.⁸

Na situaci u téhož 94. pěšího pluku existuje i český pohled. Český historik Josef Pekař, konzervativní a prorakouský, psal rovněž konzervativnímu a prorakouskému historikovi Jaroslavu Gollovi:

Pluk 94 je velkou většinou německý (Liberec atd.), Čechů je asi čtvrtina. Ale vše bylo německé. V tzv. Lucerně (tj. Schwamme), zdejší restauraci, bylo vojáků ovšem plno. Ve středu sem vstoupil důstojník, přečetl telegram o prohlášení války, pronesl vlasteneckou Ansprache, Hoch na císaře atd. a zazněla hymna, při všem tom Češi – vojáci u svého stolu zůstali sedět a mlčeli. Nikdo si toho nevšiml. Soudím, že je to jen následek té umělé jednojazyčnosti. Češi zpola nerozumí, oč jde, zpola dělají, jakoby nerozuměli. Jeden voják Čech si mi stěžoval, že jsou u toho pluku jako prodaní, ale že se jich užívá k nejdopovědnějším službám, jiný mi řekl: Kdybychom chtěli, musili by nám to říci taky česky, ale my o to nestojíme. [Čechura – Šetřilová 1995: 43]

Německá nacionalistická politika a publicistika kreslila obraz nelояálního, lhotejného Čecha, který nechává stát v jeho existenčním zápase na holičkách („im Stich“). Český poslanec říšské rady E. Körner se k výtkám, že Češi neuvítali válku s nadšením, vrátil v projevu proneseném v poslanecké sněmovně na podzim 1917:

Já se ale ptám, velectění pánové, odkud se objevila takováto nálada? A musím odpovědět: jak lze v Čechách všechno redukovat na národnostní jmenovatel, vznikla i tato nálada především na národnostní základně. (...) Je nám předhazováno, že nadšení jsme neprojevili? (...) Naši povinnost jsme však vykonali.

A historik Josef Pekař v řeči připravené pro nového císaře Karla dodává:

V bolestném otřesu, který za těchto okolností způsobilo v citění našem propuknutí války, nerozpakoval se přeče národ náš ani na chvíli odpovědět na otázku, kde bude jeho místo, jak náleželo: potlačující hlas srdce, pamětliv byl pouze příkazu zděděné věrnosti a mravní povinnosti – a české pluky vrhly se v podivuhodné úplnosti a duševní pohotovosti do boje proti těm, s nimiž se nedávno předtím bratřily. (...) Tak stalo se, že jedněm národům byla válka nejvyšší manifestací tohoto citění, jiným nejbezhlednějším popřením. Mravní oběť, jež se za takových okolností zejména od národa našeho žádala, byla nesmírná. Naše pluky přinesly jí měrou, již se nenadál přítel ani nepřítel...⁹

Český politik a český historik vyjádřili myšlenku, že německý a český poměr k válce je rozdílný: Němci považovali válku za válku německou, kde se bojuje za německé národní cíle, a za válku německou v tom smyslu, že Rakousko-Uhersko vede válku po boku Německé říše a že se Němci mohou identifikovat s velkým, silným a historicky úspěšným

⁸ Das Verhalten der Tschechen, s. 101–102.

⁹ Pekař, Josef. *K českému boji státoprávnímu za války*. Zvláštní vydání ČsČH XXX. VI., s. 2–9.

spojencem. Při německých projevech válečného nadšení zaznívaly především písně říšskoněmecké, historicky pruské (*Wacht am Rhein*, *Ich hatte einen Kameraden* a *Heil Dir im Siegerkranz*). V projevech měst s německou samosprávou vždy zazněly také nadšení určené Německé říši a německému panovníku. Například brněnský starosta dr. August Ritter von Wiesner (Brno mělo až do konce monarchie německou samosprávu) prohlásil: „(...) chceme především vzpomenout kmenově příbuzných Němců v Říši, která je připravena ve skvoucí zbroji krýti nám záda.“¹⁰ V Praze 3. srpna asi tisícíhlavý dav pražských Němců táhl k budově říšskoněmeckého konzulátu na Senovážném náměstí. Zde provolával slávu Německé říši a zástupce *Pražského německého tělovýchovného spolku* (*Prager Deutscher Turnverein*) Josef Miller prohlásil: „Přišli jsme, abychom vyjádřili naše nadšení pro císaře Viléma a německou armádu! Heil císaři Vilémovi!“¹¹ Projevy nadšení v Praze pořádala především pražská německá menšina. Vlastenecké průvody projevující „válečné nadšení“ ve dnech 6.–9. srpna začínaly v Panské ulici před redakcí *Prager Tagblattu*, tedy před redakcí německých novin a v té části Prahy, jež platila za převážně německou (Panská ulice, Příkopy či dolní část Václavského náměstí).

Nicméně 7. a 8. srpna 1914 došlo k události, která se jevila současníkům jako „historická“. V zemi dokonale národnostně rozdělené a polarizované se konal průvod, kde spolu šli Němci a Češi, kde výkřiky „válečného nadšení“ zaznívaly německy i česky, kde zazníval zpěv německý i český.¹² Přitom se odehrávaly, jak to charakterizoval soudobý tisk, „sbratřovací scény mezi Němci a Čechy“. Před německým Kasinem na Příkopech (před válkou Čechy nenáviděným sídlem německého nacionalismu) zazněla vedle „*Wacht am Rhein*“ i „*Kde domov můj*“. Demonstranti se odebrali před Staroměstskou radnici, kde k nim z okna prezidiální kanceláře promluvil starosta královského hlavního města Prahy Karel Groš.

Průvod pozdravil „vlasteneckou řečí“ a pravil, že všichni „bez rozdílu národnosti a stran“ přejí armádě vítězství. Projev zakončil zvoláním „Ať žije náš milovaný císař!“ – „*Unser geliebter Kaiser lebe hoch!*“ Tisková kancelář však dodala novinám zprávu, že pražský starosta provolal slávu nejen rakouskému císaři, ale zvolal i „Ať žije císař Vilém!“ [*Paulová 1937: 105–106*].

Ve skutečnosti pražský starosta slávu německému císaři neprovolal, bylo však těžké v atmosféře „válečného nadšení“ neseného v německo-nacionálním duchu se veřejně proti falzifikaci ohradit. Provolání slávy německému císaři, pruskému králi, bylo zcela proti české politické tradici. A před válkou bylo nepřijatelné provolávat slávu kterémukoliv cizímu suverénu. Zpráva o tom, že primátor Prahy provolal slávu německému císaři, rozhořčila české politiky. Karel Kramář a Alois Rašín poslali pražskému primátorovi dopisy, ve kterých mu vytýkali, že provolal slávu německému císaři. Josef Pekař 13. srpna 1914 rozrušeně psal i J. Gollovi: „Příliš mnoho hrozně nového dopadá na českou hlavu. V Praze *Wacht am Rhein* na ulici v alianci *Kde domov můj*, na radnici slova purkmistrova *Es lebe Kaiser Wilhelm...*“ [*Čechura – Šetřilová 1995: 43–44*]. A v dalším dopise témuž adresátovi z 23. srpna 1914 konzervativní a rakousky smýšlející historik psal:

¹⁰ Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích 1914–1918, sv. I., rok 1914, Státní ústřední archiv v Praze 1993, s.40–41.

¹¹ Bohemia 4. srpna 1914, č. 212. „!“ – Nationalpatriotische Kundgebungen vor dem reichsdeutschen Konsulate

¹² Prager Tagblatt, Bohemia, Národní politika, Národní listy ve dnech 6.–9. srpna.

Pozoruj, že u nás v Čechách namnoze přeje se velmi upřímně zduar zbraní rakouských, a to také ze slovanskonárodních, nebo lépe českonárodních zřetelů, ale Německu by se přálo, by vypínavost jeho byla od Francouzů poněkud zchlazena. Bylo by to snad i v zájmu Vídně. Je tuším nepochybně, že Německo tuto válku vyvolalo. (...) A bylo by tragické, kdybychom my to měli odnést a Německo vyjít ze zápasu, jež způsobilo, zdrávo nebo i posíleno. [tamtéž: 45]

O tom, kdo byli ti Češi, kteří se zúčastnili na německých projevech „válečného nadšení“ v Praze, existuje několik dobových svědectví. Hrabě Jindřich Clam-Martinic naznačoval v rozhovoru s profesorem Josefem Redlichem, že tento projev „česko-německé jednoty“ na prahu světové války zorganizovala česká konzervativní šlechta.¹³ (Doložit lze, že se jich zúčastnil a na nich česky promluvil princ Václav Lobkowitz).¹⁴ Naproti tomu svědectví Franze Kafky ukazuje jiným směrem. Velký literát napsal:

Tyto průvody jsou nejprotivnějším projevem, doprovodným jevem války. Jejich původci jsou židovští obchodníci, kteří jsou někdy Němci někdy Čechy, vždy se k tomu hlásili, ale nikdy to nesměli vykřikovat tak hlasitě jako teď. Přirozeně tu a tam někoho strhnou. Zorganizováno to bylo dobře. Má se to opakovat každý večer, zítra v neděli dvakrát. [Kafka 1986: 263]

Není úplně jasné, jak byly průvody, kterým se říkalo „česko-německé“, zorganizovány a kdo v nich obstarával český zpěv a české projevy. Mohlo jít třeba o několik desítek lidí schopných česky křičet, česky zazpívat a několik jednotlivců schopných česky promluvit. V zásadě však šlo o demonstrace německé a těžko měly nějaký reprezentativní význam pro české obyvatelstvo. Místodržitel František Thun o těchto průvodech psal ve zprávě ministru vnitra Heinoldovi 12. listopadu 1914:

Na začátku války byly speciálně v Praze inscenovány bez jakéhokoliv popudu z oficiální strany a zcela samostatně od Němců a Čechů známé pouliční průvody. Když se však počaly denně opakovat, a když jsem poznal, že se jich účastní pouliční živly pochybné ceny, jež z nich mají švandu, byl jsem to já sám, kdo adresoval obyvatelstvu Prahy v tisku prosbu, ve zvláštní vyhlášce, aby od manifestací upustilo. [Paulová 1937: 106–107]

9. srpna 1914 Thun nechal publikovat apel nadepsaný „Mým milým pražským spoluobčanům českého i německého jazyka!“, který vyzýval k zastavení průvodů pro válečné demonstrace, a tak v Praze v zásadě 9. srpna 1914 skončily. Období vlastního „válečného nadšení“, tj. emocionálního vítání a oslavování války, nacionalistického vytržení v zásadě končí, a to nejen v Praze. Nadšení nahradila drsná realita války. Do vnitrozemí přijížděly vlaky s tisíci těžce zraněných, do domácností pak úmrtní oznámení o těch, kteří položili životy někde na frontách Velké války. Místo „válečného nadšení“ nastala smrtelná každodennost Velké války.

¹³ Josef Redlich. Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs, I. Band 1908–1914, hrsg. V. Fritz Fellner, Graz – Köln: 1953, s. 25.

¹⁴ Bohemia, 7. srpen 1914.

Literatura

- Becker, Jean-Jaques [1917]. *Komment les Francois sond entrée dans la guerre. Contribution à la étude de la opinion publique printemps-ete 1914*. Paris.
- Čechura, Jaroslav – Šetřilová, Jana [1955]. Co v listech úcty a přátelství nebylo. *Dějiny a současnost* 4.
- Galandauer, Jan [2007]. *František kníže Thun místodržící Českého království*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Galandauer, Jan [1966]. Wacht am Rhein a Kde domov můj. Válečné nadšení v Čechách v létě 1914. *Historie a vojenství* 5.
- Haupt, G. [1971]. Krieg oder Revolution. In. *Internationale Tagung der Historikern der Arbeiterbewegung, V. Linzer Konferenz 1961*. Sien.
- Hobsbawm, Eric [1998]. *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914–1991*. Praha: Argo.
- Hughes, Start H. [1958]. Consiousness and Society. In. *The Reorientation of European Social Thought 1890–1930*. New York.
- Kafka, Franz [1986]. *Tagebücher 1910–1923*. Frankfurt am Main.
- Kisch, Egon E. [1930]. *Schreib das auf, Kisch! Das Kriegstagebuch von Egon Erwin Kisch*. Berlin.
- Kisch, Egon E. [1965]. *Vojákem pražského sboru*. Praha: SNPL.
- Kriegsbegeristerung und mentale Kriegsvorbereitung. Interdisziplinäre Studien. Hg. Marcel van den Linden und Gotfried Mergner. In. *Beiträge zur politischen Wissenschaft, Bd. 61*, Berlin, 1991.
- Kruse, Wolfgang [1991]. Die Kriegsbegeisterung im Deutschen Reich zu Begin des Ersten Weltkrieges. Entstehungszusammenhänge, Grenzen und Ideologische Strukturen. *Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung*. Berlin.
- Pazdera, David [1998]. Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války. Pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko- uherské armády. *Historie a vojenství* 3.
- Pekař, Josef [1930]. K českému boji státoprávnímu za války. *Zvláštní vydání ČsČH XXXV*.
- Rauchensteiner Manfred [2013]. *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien, Köln, Weimar.
- Šedivý, Ivan [2001]. *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha: Nakl. Lidové noviny.

Doc. PhDr. Jan Galandauer, DrSc. (nar. 1936, Brno). V letech 1955–1960 vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy. Specializuje se na české dějiny, dějiny českého dělnického hnutí a dějiny habsburské říše od poloviny 19. století. Dále na problematiku vzniku československého státu, konečně pak na komemoraci a funebrální symboliku. Mezi nejvýznamnější práce náleží např. Bohumír Šmeral 1880–1914 (1981); Bohumír Šmeral 1914–1941 (1986), Vznik Československé republiky 1918 (1988), František Ferdinand d'Este – následník trůnu (1993), Karel I. – poslední český král (1998; 2004), Bitva u Zborova – česká legenda (2002), František kníže Thun – místodržící českého království (2007; německy 2014), 6. 7. 1915 Pomník mistra Jana Husa. Český symbol ze žuly a bronzu (2008) a Chrám bez Boha nad Prahou. Vítkov, 1860–2010 (2014).

Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí

ZDENĚK JINDRA*

The Main Problem facing Austria-Hungary during the Great War 1914–1918: Manpower on the Battlefield and in the Hinterland

Abstract: According to the 1867 constitution the Habsburg Monarchy's armed forces consisted of the common army, the navy, the Austrian Landwehr and the Landsturm. The armed forces had authority over three ministries and were themselves subject to the rule of three parliamentary institutions. From the beginning the growth of the armed forces had not kept pace with that of the population as a whole. There was a low volume of conscripts and poor training of reservists. This resulted in a relatively small army both in peace time and during war and meant that by the spring of 1918 Austria-Hungary had practically exhausted its available human resources. This was exacerbated by the high number of losses, both through death and capture. On the battlefield the number of deaths is thought to have been between 905,000 and 1,200,000 with 1.8 million injured. At the same time the number of deaths and illness in the hinterland increased while the rate of fertility dropped. In order to resolve this the government applied a number of measures: the upper age limit of conscription increased, the necessary standards for recruitment were lowered, training period was shortened, more use of weapons, factory workers were replaced with women, prisoners of war and workers from the occupied territories. However at this time the importance of the "war economy" was also growing which resulted in an increase in firms requesting the release of their employees from military service. In 1918 the Habsburg Monarchy had not only exhausted its human resources but was also on the brink of economic collapse.

Keywords: World War I, Austria-Hungary, manpower on the battlefield and in the hinterland

DOI: 10.14712/23363525.2014.6

Úvod

Platila-li habsburská monarchie po skončení napoleonských válek na mírovém kongresu ve Vídni ještě za jednoho z vůdčích evropských mírotvorců, mohlo se Rakousko-Uhersku po sto letech, při vypuknutí první světové války, o rozhodující velmocenské roli už jen zdát. Od nástupu císaře Františka Josefa I. na trůn (1848) stíhal monarchii jeden vnitropolitický a zahraniční nezdár za druhým: porážka v italském tažení roku 1859, vytlačení z Německého spolku po katastrofě u Hradce Králové 1866, nezbytné rozpolcení státu v rakousko-uherskou dvojmonarchii 1867, oslabení výsostné panovnické moci volebním parlamentem a rostoucí mocenskopolitické ambice Čechů, uzavření ambivalentního spolenectví s Německem a Itálií 1879–1882, problematický přírůstek slovanské populace,

* Prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc., Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: zdenek@proxima.net.

způsobený okupací a anexí Bosny-Hercegoviny 1878 a 1908, zmar pokusu o česko-německé vyrovnání v Čechách 1910–1913 a posléze tragická smrt dvou následníků trůnu, Rudolfa 1889 a Františka Ferdinanda 1914. Pro tyto nesnáze a nezdary byla vnímána habsburská monarchie už od devadesátých let 19. století jako „monarchie na výpověď“ (narážka na každých deset let se opakující boje o vyrovnání s Maďary) nebo jako „druhý nemocný muž“ Evropy (myšleno po upadající Osmanské či Turecké říši). Přesto bylo možné stěžít pominout, že svou rozlohou to byl po Rusku druhý největší stát Evropy, který se počtem 51,5 mil. obyvatel řadil hned za Rusko a Německo a vyznačoval se rovněž poměrně výkonným zemědělstvím a vyspělým průmyslem [srov. *Jakubec – Jindra 2006*]. V jaké situaci se nalézala tato říše při vypuknutí první světové války, především po stránce populační? Soustředme se přitom na otázku, jaký lidský potenciál měla k dispozici pro tento osudný konflikt rakousko-uherská branná moc.

Ústavní postavení branné moci Rakousko-Uherska

Jak je obecně známo, udržování branné moci (pěšího vojska a námořnictva) vyžaduje od každého státu jisté oběti, nevyhnutelně se projevující ve zkrácení osobní svobody a ve vynaložení potřebných finančních a též jiných hospodářských prostředků na výstroj a výzbroj branných sil. Personální oběti spočívají ve splnění všeobecné branné povinnosti, jež byla zavedena v monarchii od roku 1868 v souladu s ústavní rovností všech občanů před zákonem, s jejich volebním právem a rovněž s daňovou povinností. Ekonomické oběti byly patrně jednak v daňové zátěži, nutné k vydržování, popřípadě k posilování personálních a materiálních potřeb branných sil (armády a loďstva) a dále v tom, že aktivní vojenská služba rok co rok i v době míru ubírala národnímu hospodářství početné pracovní síly a kladla na ně též další břemena, například při ubytování vojska, při zaopatření koňské příprže či jiné dopravy nebo při záboru a poškození vojskem užitých soukromých pozemků. O kompetence nad brannou mocí se dělili podle prosincové ústavy z roku 1867 císař s parlamentem. Parlamentnímu schválení a kontrole podléhaly zejména délka a způsob vykonávání branné povinnosti, početnost každoročně odváděného mužstva, všeobecná ustanovení o přípřezích, o stravování a ubytování armády, jakož i vojenský rozpočet. Panovník-císař jako vrchní velitel rozhodoval o organizaci a mírové i válečné formaci branné moci, o její dislokaci, válečné přípravě a mobilizaci, o výzbroji a výstroji, o inspekci a disciplíně, o jmenování, přesazování a penzionování důstojníků. Na základě dualistické podoby monarchie tvořily její brannou pozemní moc tři složky: 1. c. a k. společně stálé vojsko a námořnictvo, doplňované z obou polovin říše, dotované ze společného rozpočtu a řízené společným ministerstvem války; 2. rakouská a uherská zeměbrana (*Landwehr*, *Honvéd*), tvořená buď rakouskými nebo uherskými občany a doplňovaná zčásti příslušníky stálé armády po splnění vojenské služby, zčásti též bezprostředním zařazením odvedenců, a to vše pod vedením speciálních ministerstev zemské obrany; 3. oddíly domobrany (*Landsturm*) jako doplněk stálé armády, organizovaný v obou částech říše rovněž odděleně a sdružující vojáky po skončení dvanáctileté služební povinnosti [*Rauchberg 1912: 167 ff.*].

V přebyrokratizovaném Rakousko-Uhersku k tomu přistupoval další obširný, mnohastupňový řídicí aparát v rozsahu, jaký (v takové mnohotvárnosti) nenalzáme v žádné jiné zemi:

Tři ministři, c. a k. společný ministr války, c. k. rakouský ministr pro zemskou obranu, královský uherský ministr honvédů měli na starosti vojenské záležitosti, zaopatření nutných peněžních prostředků bylo závislé na třech ministrech financí a na třech komorách lidového zastoupení, na delegacích, na rakouském parlamentu a na uherském říšském sněmu. Dále působili generální inspektor ozbrojené moci, šéf generálního štábu, velitel námořnictva a dvě (...) vojenské kanceláře (tj. císařova a následníka trůnu Františka Ferdinanda – pozn. Z. J.). [*Handbuch 1939: 65*]

V tomto složitém a často nejednotně jednajícím ústrojí nebylo pro ministra války žádnou jednoduchou záležitostí ani schvalování vojenského rozpočtu, jež probíhalo rovněž po třech kolejích: pro obě zeměbrany v parlamentech ve Vídni a Budapešti a v tzv. delegacích pro společné vojsko a námořnictvo. K tomu vyvolávali Maďaři často potíže vlekoucí se léta, neboť při své neutuchající tužbě mít vlastní armádu rozpočtové, popřípadě reformní požadavky armády buď zcela odmítali, anebo je povolovali jen za cenu nacionálně politických ústupků. Navíc bylo další stinnou stránkou branných článků říšské ústavy ustanovení, které určovalo nikoli mírový stav branných sil, nýbrž jen kontingent rekrutů platný na deset let, nicméně vázaný na každoroční schválení oběma parlamenty. „Tímto způsobem byla silně omezena nejen svoboda jednání vojenské správy, nýbrž též jedna z nejdůležitějších státních nutností se stala hříčkou nacionálních vášní a objektem parlamentního vyjednávání“ [*Wittich 1932: 863*].

Dlouhodobý problém branců – mírový a válečný stav armády

Na samém začátku dualistické monarchie se to sice ještě příliš neprojevovalo, ale postupem času bylo pro mezinárodní postavení habsburské říše čím dál ožehavějším problémem to, že výstavba branné moci vůbec nedržela krok s růstem obyvatelstva. Tak se nakonec stalo, že „Rakousko-Uhersko vstoupilo roku 1914 do světové války s armádou, jež nebyla o mnoho významnější než ta, kterou disponovalo roku 1866“ [*Handbuch 1939: 65–66*]. Kontingenty branců byly počátkem sedmdesátých let 19. století velmi nízké, jenže tehdy to ještě nemuselo vzbuzovat žádné obavy o bezpečnost státu. Habsburská říše se nejenže střežila jakkoli zasáhnout do německo-francouzské války 1870/71, nýbrž měla v té době skoro stejně silnou brannou moc jako Francie; měla sice slabší armádu nežli Německo a Rusko, ale na druhé straně silnější nežli Itálie. Bohužel se však tento poměr v příštích dekádách až do světové války ve stále větší míře přesouval v neprospěch monarchie, což se nakonec nevyhnutelně projevilo v oslabení vojenské akceschopnosti státu a ve snížení jeho reputace mezi velmocemi.

V roce 1868 činil roční počet rekrutů pro společnou armádu 95 500 mužů a válečná síla státu byla na deset let stanovena na 800 000 vojáků. Tento stav se poté zachoval až do vydání nového branného zákona roku 1889, který zvýšil roční kontingent branců na 103 000 mužů, k nimž přistupoval roční kontingent 10 000 mužů pro rakouskou zeměbranu a 12 500 mužů pro uherské honvédy. Avšak i když ani tento zvýšený stav neodpovídal vojenským potřebám státu a stále zaostával za přirozeným přírůstkem obyvatel, nepodařilo se jej ani po deseti letech (1898) vinou vnitropolitických bojů prodloužit. Proto byla předložena parlamentu roku 1902 nová branná předloha, jež předvíдалa zvýšení ročního počtu rekrutů na 155 000 mužů, což sice schválila rakouská říšská rada, ale uherský sněm to opět zamítl. Tak se stalo, že v době anekční krize roku 1908 disponovala c. a k. armáda

jen o 9400 mužů vyšším počtem branců nežli před dvěma desetiletími [Wittich 1932: 864]. Mezitím zrálo k přijetí také zkrácení vojenské služby na dva roky, ovšem i toto opatření bylo ustavičně odkládáno, čímž došlo k tomu, že habsburská říše získala teprve za balkánských válek díky Tiszovu energickému nátlaku v uherském parlamentu nový branný zákon ze 4. června 1912, jenž předvídal zvýšení počtu branců ze 181 300 (1912) na 206 000 (1913) a 216 700 (1914). V podstatě však bylo také toto opatření nejen nedostačující, nýbrž především opožděné, neboť se do vypuknutí světové války ve své hlavní části už sotva dokázalo účinně projevit. Pohyb a přesuny v obyvatelstvu, jaký pak vyvolalo vypuknutí světové války, neměl obdoby. „Válečné události uvedly ve všech válčících zemích do pohybu masy lidí, vůči nimž se jeví pohyby (v době) stěhování národů jako nepatrné“ [Winkler 1930: 17].

V habsburské říši byly tyto přesuny zvláště markantní. Mezi velikostí populace, počtem rekrutů a stavem branných sil se už v době míru postupem času vyvinuly následující, dosti neutěšené vztahy:

Relace mezi počtem obyvatel, branců a mírovým stavem branných sil 1870–1914 [Wittich 1932: 865]

	1870	1906	1914
Obyvatelstvo (v mil.)	36	ca. 49	ca. 53,5
Rekruti – počet / ‰	95 500 / 2,7	133 600 / 2,7	216 700 / 4,0
Mírový stav – počet / ‰	274 000 / 7,6	396 300 / 8,1	463 700 / 8,7

Od uzákonění dualismu se počet obyvatel habsburské monarchie zvedl o 48,6 %, bezmála o polovinu, ale počet každoročně k povinné vojenské službě odvedených se podařilo až teprve v posledních letech před světovou válkou zvýšit na více než dvojnásobek výchozího počtu. Za této situace nedosáhl ani mírový stav c. a k. armády v roce 1914 zdaleka takového počtu, který by mohl vojenské představitele monarchie jakkoli povzbuzovat k vojenskému měření sil s carským Ruskem a Srbskem, popřípadě navíc též s Italským královstvím. Kupodivu však vojenští a političtí představitelé monarchie tento hazard přesto podstoupili.

Avšak daleko důležitější nežli shora uvedené počty byla velikost branných sil, kterou měla monarchie k dispozici v případě vyhlášení války. Důležitosti početní síly armády připisovali ve všech dobách vojevůdci a státníci velký význam a nejenak tomu bylo také při vypuknutí první světové války. Pro úspěch v tomto velkém tažení bylo podstatné, jak velký byl v tom okamžiku úhrnný počet mužů, kteří byli k boji plně vojensky vycvičení. Byl-li stanoven v roce 1868 válečný stav rakousko-uherských branných sil na 800 000 plně vycvičených mužů, počítal F. Conrad von Hötzendorf (1852–1925), od roku 1906 náčelník generálního štábu, že monarchie bude s to postavit do válečného pole následující branné síly [von Hötzendorf 1921: 288, 659, 865]:

Armáda a obě zeměbrany	1,2 mil. plně vycvičených 22–32letých mužů
Náhradní rezerva	0,5 mil. zčásti vycvičených 22–32letých mužů
Domobrana	2 mil. mužů – nevycvičení 19–20letí a nouzově či plně vycvičení 33–42letí muži
Úhrnem	ca. 3,7 mil., tj. ca. 8 % obyvatel

Na první pohled vypadají tyto údaje dost impozantně, nicméně mohou tak působit jen do chvíle, než je porovnáme se stavem dosaženým před válkou v jiných armádách, zejména v relaci s počtem obyvatel, jímž dotyčná země disponovala. Teprve pak se ukáže, že v roce 1913 připadalo na jednoho aktivně sloužícího vojáka ve Francii 65, v Německu 98, kdežto v habsburské říši až 128 obyvatel [Schubert 1932: 148]. Několik let před válkou se dosáhlo následujícího stavu:

Počet ročních branců a pro válku vycvičeného mužstva v roce 1910 [Veltzé *Internationaler Armeemanach 1910/11*, cit. dle Rauchberg 1912: 173]

	Kontingent branců v tisících / % obyvatelstva	Pro případ války vycvičení muži v tisících / % obyvatelstva
Rakousko-Uhersko	135 / 0,30	3700 / 8
Německá říše	280 / 0,47	6500 / 10
Itálie	90 / 0,26	3300 / 10
Francie	289 / 0,73	5500 / 14
Rusko	456,5 / 0,32	4000 / 3
Velká Británie	150 / 0,33	700 / 1,5

Z tohoto mezinárodního srovnání nevychází branná moc Rakousko-Uherska nikterak dobře. V počtu každoročně odváděných branců vykazovalo mezi státy Trojspolku po Itálii nejnižší stav a v ještě horším světle se ocitala monarchie ve srovnání s armádami Dohody. Francie měla v předvečer války o více než 10 milionů osob menší obyvatelstvo, přesto však dokázala vydržovat v míru armádu skoro dvojnásobně větší nežli habsburská monarchie a pro případ války vycvičila 5,5 mil. mužů ve srovnání s 3,7 mil., jimiž mohla disponovat dvojmonarchie. Pro případ války prošlo v habsburské říši do roku 1910 vojenským výcvikem jen 3,7 mil. mužů, což představovalo nejmenší podíl na veškerém obyvatelstvu ze států Trojspolku. Zvláště kontrastní se jeví tyto poměry ve srovnání se Srbskem, jemuž habsburská říše jako první v řadě vyhlásila roku 1914 válku, velmi podceňující jeho vojenské schopnosti. Srbsko mohlo hned na počátku války postavit do pole 270 000 mužů, to znamená 10 % svého obyvatelstva, čili o 2 % více nežli Rakousko-Uhersko. Budí vůbec podiv, že si habsburská říše troufla pustit se do války s Ruskem, které při svých 160 mil. obyvatelích vykazovalo v posledním mírovém roce 1914 armádu o síle 1 320 000 mužů a mělo možnost, byť jen s částečným povoláním rezervistů, zvýšit válečný stav své armády na vícero milionů mužů. Podle ruských údajů dosáhl počet vojenských vycvičených mužů v okamžiku vypuknutí světové války následujících veličin (v tisících): v Rusku 5650, ve Francii 5067, v Anglii 1203, v Německu 4900 lidí [Rostunov 1975: 98]. Pro samotné Rakousko-Uhersko můžeme přijmout za bernou minci údaje, které po válce shromáždil rakouský generál E. Klose pro mnohasvazkovou ediční řadu k hospodářským a sociálním dějinám světové války, kterou v meziválečném období finančně připravovala k vydání Carnegieho nadace. Kloseho práce nakonec zůstala ve vídeňském *Kriegsarchivu* jen ve strojopisu. Podle údajů tohoto generála se po mobilizaci koncem srpna 1914 pozvedl mírový stav rakousko-uherské branné moci z počtu 36 000 důstojníků a jiných gážistů a 414 000 vojáků na 90 000 gážistů a 3 260 000 mužů, tj. na celkový válečný stav 3 450 000 mužů [Allgemeines Verwaltungsarchiv: 3]. Ve skutečnosti byl však

plnohodnotný bojový stav rakousko-uherské armády a obou zeměbran v té době daleko nižší – odhaduje se nejvýše na přibližně 950 000 mužů, dalších přibližně 450 000 mužů zůstalo totiž v rezervních formacích, v pevnostech, v administrativě, ve strážní službě aj. [Wittich 1932: 866]. To ovšem úhrnem představovalo poměrně malou bojovou sílu tvář v tvář holé skutečnosti, že habsburské monarchii bylo souzeno vzdorovat nepříteli na dvou frontách současně – proti Srbsku a Rusku, ba dokonce unést v prvních týdnech velkou část ruského náporu dokud (podle plánů německého generálního štábu) Německo výrazně nezdeptá Francii. Při vyhlášení lokální války proti Srbsku 28. července 1914 byli vojenští a političtí představitelé ve Vídni ještě plni optimismu, ale jakmile c. a k. vláda rozšířila 31. července 1914 částečnou mobilizaci na všeobecnou, musela se c. a k. vojenská správa vypořádat s náhlým nástupem statisíců mužů do kasáren. Došlo k nepředvídaným obtížím.

Nedostávalo se ubytovacích prostor, uniforem, pušek, ba dokonce potravin. Všechny kasárenské dvory, ulice, náměstí byly doslova nacpané. Všude tábořili lidé, mezi stovkami koní a povozů, nespočetní povolanci pod širým nebem. Teprve sešikování polních pluků tak vytvořilo kýžené místo. [Österreich-Ungarns 1930: 26]

Branná moc habsburské monarchie se tudíž hned na začátku velkého válečného konfliktu, v němž se měly srazit mnohamilionové armády, vyznačovala tím, že byla s to postavit do pole nepřilíš velký počet vycvičených vojáků, a to navzdory celkovému počtu 52 milionů obyvatel. To znamená, že i když k branné moci habsburské říše přibere o dost větší vojenskou sílu Německa, musely obě ústřední mocnosti, tj. Německo a Rakousko-Uhersko, v roce 1914 čelit pětadesátiprocentní převaze Ruska a Francie v počtu pěších divizí a více než stoprocentní převaze v počtu jejich jezdeckých divizí; se započtením pěších divizí Anglie a Belgie se vojenská síla Dohody dokonce ještě zvyšovala a dosáhla až pětasedmdesátiprocentní převahy [Kerchnawe 1932: 168]. A to se v této studii nemůžeme blíže zabývat jiným problémem, že kromě nedostatečné kvantity musela c. a k. armáda čelit řadě nedostatků též ve kvalitě mobilizovaných jednotek. To se velmi záhy a v silné míře projeвило zejména v její slabší výzbroji (chyběly pušky, mnohá děla byla ještě z bronzu a bez moderního brzdovratného zařízení, bylo také málo kulometů, minometů, aut a letadel a zvláště panoval velký nedostatek munice pro pušky a ještě více pro děla). Nebyla patrná rovněž tak snaha kompenzovat uvedené slabosti silnějším dělostřelectvem, a to přesto, že bojové zkušenosti z búrské a rusko-japonské války jasně prokazovaly stále větší důležitost dělostřelectva. Rakousko-uherská pěší divize byla v roce 1914 vybavena jen 42, výjimečně 48 lehkými a 2²/₃ těžkými děly, naproti tomu působilo v německé divizi 72 lehkých a 8 těžkých děl, v ruské divizi 48, výjimečně 56 lehkých a asi 6–7 těžkých a ve francouzské divizi 60–72 lehkých a necelá 4 těžká děla [Kerchnawe 1932: 169]. Když chtěl ministr války generál Auffenberg v roce 1911 posílit těžké útočné dělostřelectvo, nezbylo mu kvůli odporu parlamentu nic jiného, než jej obejít a bez jeho povolení objednat ve Škodových závodech a zaplatit jim za zhotovení čtyřiaadvaceti kusů mobilních 30,5 cm mořďírů; k velké slávě c. a k. armády byly tyto mořďíře na počátku světové války pomocně nasazeny i v německé armádě při boření belgických pevností [Kiszling 1934: 744]. A to se zde blíže nevyjadřujeme k dalším překážkám, jež stály v cestě zdárnému rozvoji branné moci Rakousko-Uherska, jako bylo mnohonárodnostní složení

c. a k. armády [srov. Jindra 1984: 99], jakož i vysoký podíl analfabetů, popřípadě mužů s nejnižším vzděláním, pocházejících z periferijních oblastí státu.¹ Stejně tak se monarchii vymstilo, že před válkou zameškala patřičně rozvinout železniční spoje k hranicím Srbska a Ruska, aby se mohla alespoň rychlejší mobilizací a pohotovou přípravou svého daleko slabšího vojska k útoku vyrovnat početnější síle ruské armády.

Doplňování armád, bojové ztráty a přesuny vojáků do hospodářství

Ke shora jmenovaným negativním jevům přistoupilo po prvních bojových zkušenostech reálné prozření, že válka bude trvat ne měsíce, nýbrž mnohem déle, než jak před rokem 1914 mylně předvíдалa valná část vojáků a politiků. S ustavičným protahováním války a také s ohledem na zprvu silně stoupající ztráty v počtu padlých, zraněných a zajatých bylo c. a k. ministerstvo války přinuceno vymáhat na obyvatelstvu monarchie stále větší bezprostřední vojenskou účast. Tato „personální daň“ či „oběť“ nemohla být ve své celkové potenciální sumě nekonečná; byla omezena počtem mužů teoreticky způsobilých vojenské službě, to znamená ve věku od 18 do 53 let, jichž bylo například jen v Předlitavsku k 31. prosinci 1910 napočteno mezi 28 259 695 obyvateli úhrnem 6 532 115 (tj. 23,11 %) osob. Po dalších šesti letech, do konce roku 1917 stoupl počet takových mužů v celé monarchii na 11,8 mil., z nichž bylo zprvu uschopněno k vojenské službě 9,12 mil. mužů, ale nakonec jich narukovalo pouze 8,42 mil., neboť 0,70 mil. mužů bylo ještě před nástupem z různých důvodů vojenské službě zproštěno. Jak nakonec v roce 1918 dopadla pro monarchii celková bilance přísunu a ztrát lidských sil na frontě a v zázemí?

Z výše uvedeného celkového počtu 8,42 mil. mužů, kteří nastoupili vojenskou službu, přibližně 0,78 mil. zaplatilo monarchii nejvyšší krevní daň, tj. padlo a zemřelo (bez zemřelých v zajetí), dalších 1,60 mil. mužů upadlo do zajetí, 0,50 mil. mužů bylo natrvalo vyřazeno z armády jako invalidé, 0,13 mil. bylo z armády propuštěno jako nejstarší ročníky, 0,40 mil. vojnů bylo nakomandováno do zbrojní výroby a 0,60 mil. mužů bylo nutné po jejich odvodu zprostit vojenské službě. Tímto způsobem byla branná moc Rakousko-Uherska ochuzena celkem o 4,01 mil. mužů. To prakticky znamená, že k 1. lednu 1918 se nalézalo ve stavu branných sil dvojmonarchie 4,41 mil. mužů, z nichž bylo 2,85 mil. nasazeno přímo v poli a 1,56 mil. jich působilo v rezervě nebo sloužilo ve vojenských úřadech a institucích v zázemí [*Österreich-Ungarns* 1938: 41]. V důsledku toho chybělo armádě v roce 1918 nejméně 600 000 vojáků. Vojenské instance, v prvé řadě k tomu účelu zřízený speciální úřad pro doplňování, se je snažily nahradit různými výměnnými akcemi, zmenšením stavu praporů o sto mužů, jakož i nasazením zneschopněných mužů a zejména žen na práci v zápolí a zázemí, avšak výsledek zdaleka nesplnil očekávání. Když přihlédneme také k tomu, že k vojenskému odvodu bylo nutné povolávat stále mladší i starší ročníky,² zjistíme, že od dubna 1918 se v monarchii další odvody již nekonaly, dospějeme nezbytně k závěru, že Rakousko-Uhersko dospělo na jaře 1918 až na pokraj vyčerpání svých lidských zdrojů. To prakticky znamená, že kdyby nedošlo k ukončení války na podzim 1918, mohla monarchie vydržet další válečné

¹ Srovnání počtu analfabetů mezi vojenskými rekruty (z tisíce lidí) řadí Rakousko-Uhersko mezi evropskými státy okolo r. 1914 na vcelku podřadné místo: Německo 0,1, Švédsko 2,3, Velká Británie 10, Francie 33, R-U 220, Itálie 366, Srbsko 436, Rusko 617 [*Pistor* 1915: 42].

² V r. 1914 ročníky 1873/96, r. 1915 ročníky 1865/72, 1897, 1898, r. 1916 ročník 1899 a r. 1917 ročník 1900.

zápolení po personální stránce odhadem nejvýše do poloviny roku 1919 (bez přihlédnutí k současnému, stejně překérnému vyčerpání státu na poli hospodářském a k jeho zhroucení politickému).

Podíl samotného Předlitavska na takovémto personálním vyčerpání je možné rekonstruovat z následujících údajů, podle nichž přispěli rakouští státní příslušníci:

Ke stavu branné moci po mobilizaci	2 044 000
Počtem do konce března 1918 nově odvedených	2 528 000
Počtem dobrovolníků	272 000
Celkem bylo v Předlitavsku zařazeno do armády	4 844 000

Vzhledem k tomu, že u nově odvedených docházelo někdy k dvojímu započítání, nezbyvá než redukovat konečné číslo vojenského personálního vyčerpání Předlitavska na 4,36 mil. mužů, což ovšem i tak představovalo okolo 60 % všeho mužského obyvatelstva Předlitavska ve věku od 18–53 let. Z úředních výkazů si můžeme udělat i názornou představu, po jaké časové ose toto vyčerpání postupem války konkrétně probíhalo a jak se hlavní masa příslušníků armády v půldruhém roce 1914/15 nejprve zvyšovala, aby pak v následujících třech letech neúprosně klesala. Bohužel nemáme k dispozici žádné výkazy o těchto změnách dle jednotlivých zemí, z nichž Předlitavsko sestávalo. Jako přibližné vodítko pro rychle ubývající počet mužů ve zralém pracovním věku nám mohou posloužit jediné dílčí čísla o počtu mužských členů nemocenských pokladen (osmnácti až padesátiletých), například v Brně se jejich počet snížil do konce roku 1915 o 29 % a v Liberci dokonce o 42 % [Winkler 1930: 17 ff].

K tomu navíc zapůsobilý hned v prvních měsících válečného tažení proti Srbsku a ještě více na východní frontě proti Rusku vysoké ztráty v počtu padlých a zajatých. Podle oficiální rakouské publikace utrpěl tehdy citelné ztráty zejména důstojnický sbor: padlo asi 3200 důstojníků, 7800 jich bylo zraněno, stejný počet onemocněl a asi 2800 jich padlo do zajetí, popřípadě se pohřešovalo. Dohromady to představovalo 22 000 osob, tj. přibližně 44 % z celkového stavu důstojnického sboru. U mužstva dosahoval úbytek skoro stejné výše, tj. 43 % [Österreich-Ungarns 1931: 10]. O vysokou „spotřebu lidí“ se postarala armáda i v následujícím válečném roce 1915. Celkem bylo za prvních sedmáct měsíců války vyřazeno z bojového nasazení 2 118 000 mužů, tj. více než kolik jich v srpnu 1914 narukovalo. Aby v této situaci armáda zůstala bojeschopná, muselo jí ministerstvo války v průběhu oněch 17 měsíců přisunout dalších 220–280 000 bojovníků, celkem 2 953 000 mužů [Österreich-Ungarns 1931: 87]. Počet padlých za celou válku se uvádí číslem 905 299 mužů, z nichž bylo 495 169 předlitavských příslušníků, 380 774 příslušníků Uher a 29 356 Bosháků. Na každých tisíc obyvatel monarchie tak připadlo 17,99 padlých, konkrétně v Předlitavsku dosahoval tento počet padlých hodnoty 17,73 mužů. V literatuře k této otázce se však můžeme setkat i s vyššími údaji o počtu padlých a zemřelých, například rakouský generál Kerchnawe dospěl k číslu 1 096 300 mrtvých, z nichž 60 % padlo a 40 % zemřelo na různé nemoci. Rakouský statistik Winkler dospěl dokonce až k počtu 1 200 000 mrtvých mužů, čímž podle něho připadlo na každých tisíc obyvatel monarchie až 23,9 mrtvých. Winkler šel navíc ve svých poválečných zkoumáních do větší

hloubky a při tom zjistil, že v ryze českých oblastech byl počet padlých na tisíc obyvatel pod celkovým rakousko-uherským průměrem, tj. činil 22,5 % [Gratz – Schüller 1930: 161–162], z čehož nepřímo vyplývalo, jako by čeští vojáci bojovali s menším nasazením nežli vojáci rakouskoněmečtí.

Vedle vysokého počtu padlých a jinak zemřelých byly bojová výkonnost c. a k. armády a její početní stav ustavičně narušovány také dosti citelným počtem raněných. Byl to nezbytný důsledek používání stále většího počtu střelných zbraní a současně zvětšování jejich dostřelu a účinnosti. Údaje o počtu ve válce raněných se však liší od jednoho pramenu k druhému. S nejvyššími početními odhady vystoupil rakouský generál Kerchnawe. Podle jeho údajů bylo v rakousko-uherských léčebných zařízeních ošetřeno celkem 4 150 000 případů, z nichž byli zranění v 85 % případů opět schopni nastoupit vojenskou službu, v 10 % případů zůstali způsobilí k práci v civilním životě a jen v 5 % případů byli natrvalo invalidní. Protože však třetina zraněných utrpěla zranění vícekrát, lze podle Kerchnaweho konečnou sumu zraněných poněkud snížit asi na tři miliony; ale i tak jde o poměrně vysoké číslo, jež asi trojnásobně převyšuje počet padlých. Oficiální soupis, pořízený společným ministerstvem války ve Vídni k 6. listopadu 1918, uvádí značně nižší počet zraněných za války, a to ve výši 1 838 450 vojáků, z nichž bylo 1 029 716 Rakušanů (56 %), 643 359 příslušníků z Uher (40,4 %) a 65 375 Bosňáků (3,5 %). V poměrných číslech to lze vyjádřit tak, že na každých tisíc obyvatel připadalo v Rakousku 36,87, v Uhrách 36,07 a v Bosně 36,65 zraněných, to představovalo v celé monarchii 36,53 zraněných na tisíc obyvatel [Gratz – Schüller 1930: 163].

Takto vyčíslené přímé ztráty, jež utrpěla populace Rakousko-Uherska za světové války, by však nebyly úplné, kdybychom aspoň krátce nepoukázali na to, že prožitě válečné útrapy se zhoubně projeví i v jiných populačních jevech, jako byly: 1) obecný pokles porodnosti, způsobený nedobrovolným rozloučením statisíců manželských svazků; 2) zvýšená nemocnost a úmrtnost civilního obyvatelstva v zázemí, zaviněné nedostatečnou a méně výživnou stravou, někdy až hladem. Zatímco ztráty na padlých se objevily ve výkazech úřadů hned po prvních bitvách, byl úbytek natality patrný teprve od desátého měsíce války, tedy asi od května 1915, a stoupal poté v přímém poměru k podílu mobilizovaných ženatých mužů. Pravda je, že porodní úbytek můžeme v Rakousku pozorovat už od poslední čtvrtiny 19. století jako průvodní jev postupující industrializace a urbanizace, ale klesla-li tehdy porodní čísla z původních čtyřiceti na tisíc obyvatel v několika desetiletích do roku 1913 na 30, pak byla v pouhých čtyřech válečných letech sražena v Dolním Rakousku a v Čechách na pouhých zhruba čtrnáct promile. Konkrétně v oblasti Velké Prahy poklesla porodnost hned v roce 1915 na polovinu, tj. z 11 000 v mírových poměrech narozených živých dětí na 6050. Kdežto normálně se rodilo ve Velké Praze týdně 150–200 dětí, čehož se v prvním čtvrtletí 1915 ještě dosáhlo, snížil se hned v desátém měsíci po začátku války počet týdenních porodů po prvé pod stovku a od října se s výjimkou jednoho týdne nad tento počet už nepovzněl [Gruber 1928: 172, 194, 199]. V nemalé míře doplatily na takový depresivní populační vývoj za války samotné české země. Přirozený přírůstek, resp. úbytek obyvatel (tj. rozdíl mezi živě narozenými a zemřelými) vysvítá konkrétně z následujícího srovnání (+ přebytky obyvatel, – úbytky) [Netušil 1923: 54]:

	Čechy	Morava
1915	-16 085	+1 938
1916	-35 172	-10 021
1917	-49 491	-11 822
1918	-86 641	-24 678

Z těchto propočtů vidíme, že za každý rok protahující se války platily české země stále většími ztrátami v počtu padlých na válečném poli, zvýšenou úmrtností civilních obyvatel v zázemí (v roce 1918 násobené epidemií chřipky) a také zmenšeným počtem porodů. Dotyčný autor nakonec spočítal, že celkově utrpěly česká a moravská země do konce roku 1918 následující ztráty v počtu obyvatel [*Netušil 1923: 54*]:

	osob celkem	z nich zahynulo v poli
Čechy (bez Vitorazska)	539 362	134 327
Morava (bez Valčicka)	138 554	28 399

Co z této situace vyvodily vládnoucí kruhy? K jakým mimořádným opatřením je to vedlo? Jako první byly konfrontovány s poměrně vysokými ztrátami v počtu padlých a raněných vojáků v Haliči a Srbsku. To je přimělo k tomu, aby revidovaly dosavadní zákony a nařízení a postupně prodloužily odvodní věk směrem dolů (k věku 18 let) a směrem nahoru (do věku 50 let). Současně byly odvodní komise instruovány tak, aby upustily od příliš striktních norem, uplatňovaných při posuzování způsobilosti mužů pro vojenskou službu v mírové době. Tak byly v průběhu války prohlíženy (mustrovány) ročníky 1894–97 celkem pětkrát, ročníky 1898 a 1873–93 čtyřikrát, ročníky 1899 a 1867–72 třikrát, ročník 1866 dvakrát, ročníky 1865 a 1900 jednou. Jen tímto způsobem se podařilo k vojenské službě postupně povolát 7,7 mil. mužů, což při odhadovaném počtu více než 51 mil. obyvatel činilo 14,3 %. Včetně mírového stavu branných sil uvedla tak nakonec monarchie do zbraně celkem 8,15 mil. vojáků, tj. 15,1 % obyvatel [*Klose b.r.: 4*]. O plné a vysoké vojenské způsobilosti tohoto mužstva lze však pochybovat, neboť jejich výcvik byl zkrácen na nejnižší únosnou míru. Soudě podle až do roku 1917 se zvyšující zbrojní výroby [*srov. Wegs 1979*], se zlepšila a rozmnožila se do jisté míry jen výzbroj těchto vojáků; projevovala se snaha nahradit upadající počet bojovníků jednak rozmnožením bojových prostředků (zvláště děl všech ráží) a jednak zaváděním nových zbraní (minometů, plamenometů, letadel a nakonec v malé míře i tanků).

Problém pracovních sil ve válečné ekonomice

Neutuchající poptávka, přímo až žízeň branné moci Rakousko-Uherska po nových a nových mužích v uniformě a ve zbraní, nebyla však jediným problémem válčící monarchie. Nemenší a dlouhodobé potíže způsobila válka monarchii od samého začátku též na hospodářském poli. Její téměř nepředvídané protahování a zároveň její nesmírná náročnost po stránce materiální přiměly vládu, aby radikálně přehodnotila dosavadní rozložení a využití pracovních sil, a to doslovně ve všech odvětvích národního hospodářství, ve

výrobě i spotřebě. Na základě toho muselo ministerstvo války upustit od příliš úzkého vymezení zbrojního průmyslu, jak se praktikovalo před válkou, a hned v průběhu prvního válečného roku zapojit do zbrojní výroby stovky dalších průmyslových podniků a dále pak transformovat pro potřeby války a branných sil veškeré hospodářství.

Přesto nemělo vypuknutí války v hospodářských kruzích monarchie okamžitě za následek zbrojní konjunkturu, jak bychom snad očekávali. Nástup rozsáhlé a mnohostranné války byl pro podnikatele tak nečekaný a ve svých bezprostředních následcích v mnoha směrech natolik zdrcující, že jej můžeme přímo označit jako nevidaný a neobyčejně prudký hospodářský a finanční otřes, následovaný několikaměsíčním propadem výroby a obchodu a radikálním omezením dopravních cest (zvláště železnice) pro civilní potřeby a pro přepravu surovin průmyslovým závodům. Současně vyvolala všeobecná mobilizace velké potíže na burze a v bankovníctví (uzavření burz s cennými papíry, jakož i plodinových burz, masové vybírání vkladů) a zasadila velký úder zemědělství, jež vyhlášení války zastihlo uprostřed žňových prací. Tak se stalo, že v prvních válečných měsících bylo celé rakouské hospodářství postiženo rozsáhlou krizí a nezaměstnaností, a to bez ohledu na statisíce pracovníků, kteří byli mobilizačním příkazem povoláni k nástupu do armády.³

Sotva se však hospodářství vzpamatovalo z prvního válečného otřesu a vojenská správa začala zahrnovat výrobní podniky zvýšenými objednávkami válečného materiálu, vyvstal na pracovním trhu jiný nebetyčný problém personálního charakteru – jak zpětně vyreklamovat z vojenské služby tisíce narukovaných pracovníků a zařadit tyto kvalifikované „profesionály“ znovu do výrobního či obslužného procesu. O celkovém počtu osob, zproštěných vojenské služby a zařazených k práci ve válečném hospodářství, máme poměrně exaktní informace na podkladě evidence, kterou průběžně sestavovalo c. a k. ministerstvo války: k 10. říjnu 1915 bylo zaregistrováno 184 986 takových osob, k 20. srpnu 1917 se tento počet více než zčtyřnásobil (na 720 338 osob) a k 1. květnu 1918 se dále zvýšil až na 856 800 osob. Z tohoto postupem války se stále zvyšujícího počtu můžeme zaprvé obecně soudit, že se vazby mezi ekonomikou a válkou stále více prohlubovaly, a zadruhé z toho konkrétně vyvodit, že se hospodářská situace monarchie s přibývajícími válečnými roky čím dále více zhoršovala. Z povrchního pohledu by se mohlo zdát, že v celkovém výčtu osob nezbytně zproštěných vojenské služby najdeme na prvním místě pracovníky válečného průmyslu, ale statistika ministerstva války ze srpna 1917 vykazuje naprosto jiné řazení vyreklamovaných vojáků [Winkler 1930: 26–27]:

1. železnice, paroplavba, pošta-telegraf (179 202 + 1 183 + 23 832): 204 217 osob
2. erární a civilní podniky pracující pro voj. správu (14 299 + 131 969): 146 268 osob
3. zemědělství a lesnictví (116 418 + 10 221): 126 639 osob
4. centrální, zemské a místní úřady, justice, finanční správa, OŽK, policie, hasiči, zdravotnictví, učitelé, duchovní, kominíci: 74 746 osob
5. firmy pracující pro veřejné a jiné účely: 41 021 osob
6. hornictví: 36 658 osob
7. banky a spořitelny: 5 361 osob
8. divadla: 986 osob

³ Pro podrobnější popis viz [Jindra 2006: 406 ff].

Pozoruhodné je, že první a čtvrté místo v celkovém počtu více než čtvrt milionu mužů (278 963) obsadili ve shora uvedené statistice zaměstnanci veřejných služeb, obsluhující klíčové spoje, státní administrativní aparát a jeho pomocné sbory. Tomu se můžeme těžko divit, šlo o řídicí a spojovací články formujícího se válečného hospodářství. Zato se hned na následných místech v seznamu nejvíce žádaných, protežovaných pracovníků prosadily hlavní ekonomické složky, které zaopatřovaly armádě její základní životní nástroje – zbraně, výstroj a stravu. Z toho je patrné, jak se nesmírně rozšířila a zvýšila role zbrojního průmyslu. Ten se už před válkou dělil podle majetkoprávního principu na erární a soukromovlastnický s tendencí stále rostoucí váhy druhého; zvýšené válečné potřeby tuto tendenci ještě více posílily, což je jasně patrné v tom, že počet vojáků reklamovaných do léta 1917 ve prospěch soukromovlastnických zbrojních podniků vzrostl až na devítinásobek počtu osob, které byly vyreklamovány pro zbrojovky erární. Zároveň se ukázalo, že rostoucí význam zbrojního průmyslu byl zhora nemožný bez průvodní těžby nezbytných surovin, v prvé řadě uhlí, železné rudy a dalších přídatných rud – proto se musela vojenská správa smířit s tím, že z válečného pole bylo třeba ve velkém počtu uvolňovat také horníky (36 658 osob). A co vedoucí vojenské činitele rovněž poněkud zaskočilo, byla nutnost poskytnout do roku 1917 trvale, popřípadě dočasně k práci v zemědělství (k jarní setbě a k letním žnám) celkem 116 418 vojáků, neboť bez toho nebylo možné zajistit dostatek potravin pro vojsko a civilní obyvatele. Množství vojáků, vyreklamovaných pro potřeby průmyslu a zemědělství (položka 2, 3, 5, 6), jež činilo dohromady 350 587 lidí, přesahovalo nakonec vše, čeho si za války vyžádaly spoje (položka 1), jakož i obsluha nezbytných veřejných služeb (položka 4), kam bylo z vojenské služby přesunuto celkem 278 963 vojáků. Vojenské velení se nakonec nevyhnulo ani uvolnění 5361 vojáků pro obsluhu základních funkcí bankovní sféry, ať už přitom máme na mysli centrální postavení Rakousko-uherské banky nebo důležitou úlohu, jakou sehrály banky a spořitelny při financování válečného průmyslu a při sběru válečných půjček.

Šetřením o celkových personálních potřebách rakousko-uherských branných sil se po válce zevrubně zabýval rakouský generál Eugen Klose. Opíral se přitom jednak o vlastní materiály, jednak o akta uložená ve vídeňském Válečném archivu (*Kriegsarchiv*), jde tedy o dílo faktograficky dosti cenné, jakkoli nepříliš obsáhlé (78 stran). Bylo proponováno ke zveřejnění jako druhá kapitola širšího zamyšleného díla *Militärische Kriegswirtschaft Österreich-Ungarns*, a to jako jeden z dílů rakousko-uherské řady mnohasvazkového mezinárodního projektu *Hospodářských a sociálních dějin světové války*. Kloseva práce se nám zachovala pouze ve strojopisné podobě v pozůstalosti jiného významného politického a hospodářského činitele staré monarchie, Richarda Riedla [*Allgemeines Verwaltungsarchiv*]. Podle Kloseho údajů dosáhl počet všech osob, zproštěných za války vojenské služby, dosti značných met.

Možnost zprostit vojáky vojenské služby se opírala o branný zákon o válečných úkonech z roku 1912,⁴ jehož § 57 obecně dovoloval osvobodit z nástupu do armády, k námořnictvu a do zeměbrany všechny osoby, jež byly nepostradatelné buď s ohledem na důležité zájmy branné moci, nebo vzhledem k jejich občanskému povolání pro veřejnou službu. Císařské a královské výnosy z 23. dubna a 16. srpna 1913 to dále konkretizovaly a stanovily,

⁴ Rozbor tohoto zákona poskytuje Plaschka – Haselsteiner – Suppan [1974: 183 ff].

že kromě zaměstnanců dvorských, státních a zemských úřadů, učitelských a zdravotnických institucí a bezpečnostních sborů mohou být zprošťováni vojenské služby příslušníci následujících hospodářských odvětví: železniční a lodní doprava, pošta a telegraf, státní továrny, soukromé podniky pracující pro vojenské potřeby, těžba uhlí a nafty, státní důlní a hutní závody, technický personál elektráren a vodáren a nakonec též Rakousko-uherská banka a vedoucí pracovníci obchodních bank.

Na základě toho bylo hned na začátku mobilizace v létě 1914 osvobozeno z nástupu do branných sil celkem 203 472 mužů, z nichž velká část obsluhovala dopravní sféru. Vojáci zřetelně pochopili hladký a rychlý chod všech komunikací jako zásadně důležitý předpoklad pro úspěšný průběh všeobecné mobilizace. Od začátku se však chtěli vyhnout příliš širokému zprošťování, a proto zavedli časově odstupňovanou míru uvolňování z armády. Do 40. mobilizačního dne zprostili služby 62 675 železničářů a lodníků a jen o něco více 78 087 mužů z uvedených branží uvolnili z vojenské služby natrvalo pro celou válku. Dohromady se to týkalo 140 762 zaměstnanců železniční a lodní dopravy, k nimž je ovšem třeba ještě připočíst 9184 trvale osvobozených mužů, kteří obsluhovali poštovní a telegrafní spoje. Prakticky to znamená, že přibližně tři čtvrtiny všech mužů zproštěných vojenské služby na prahu světové války již v době mobilizace, tvořili zaměstnanci různých druhů komunikace. Ostatní povolání byla tehdy vyňata ze služby v armádě v daleko menším počtu; dočasně, tj. do 26. nebo do 40. mobilizačního dne, jich bylo uvolněno 10 658, natrvalo 42 868. Stav, zachycený o tři čtvrtě roku později, tedy k 31. květnu 1915, nepřímou vypovídá o tom, že po deseti měsících války si vojáci začali naplno uvědomovat, že dobře fungující ekonomika má pro zdar válečného úsilí daleko širší význam, než jak si zprvu mysleli. Vypovídá o tom počet mužů uvolněných pro práci v zázemí, který se k uvedenému datu více než zdvojnásobil na 437 920 mužů, z nichž bylo 23 966 zproštěno vojenské služby dočasně a 413 954 mužů na neurčitou dobu. Do podzimu 1915 (k 1. říjnu) stoupl počet zproštěných na 463 312 případů a o rok později (k 1. říjnu 1916) přesáhl už jeden milion, konkrétně bylo do té doby z 1 012 268 vojáků dočasně osvobozeno 230 867 mužů a na dobu neurčitou 781 401 mužů. Nejvyššího stavu bylo dosaženo 1. října 1917 sumou 1 704 000 mužů, kterou se vojenské správě podařilo do 1. října 1918 snížit na 1 582 000 mužů, a to tím, že od února posledního roku války generálně vyňala ze zprošťování vojáky šesti nejmladších ročníků. Na základě těchto souhrnných počtů dospěl generál Klose k závěru, že se počet povolaných za války zvýšil 2,6krát, zatímco počet zproštěných stoupl 7,6krát [Klose b.r.: 53]. To znamená, že úměrně s tím, jak se lidský potenciál v zázemí čím dál více vyčerpával jak po stránce svého absolutního počtu, tak i fyzicky (v důsledku delší pracovní doby a horší stravy), bylo nutné zprošťovat vojenské služby stále více pracovních sil. Vojáci začali žehrat na nedostatek vojínů, manažeri válečného hospodářství na stále nízký příděl pracovních sil v porovnání s tím, jaké zvýšené výrobní úkoly jim ukládal tzv. Hindenburgův zbrojní program praktikovaný v monarchii od roku 1917. Vídeňská vláda se tím očividně zaplétala do bludného kruhu, z něhož stěžní bylo možné uniknout jinak než včasným ukončením války. Nový císař Karel nebyl takovému myšlení příliš vzdálen, ale k jeho uvedení ve skutek mu nakonec chybělo svobodné rozhodnutí. Jak ukázala na jaře 1918 jeho „cesta do Canossy“, do německého hlavního stanu, bylo vojenskopolitické, jakož i hospodářské pouto, které vázalo Rakousko-Uhersko k Německu, tehdy možné už těžko rozetnout.

Jak probíhalo uvolňování vojáků z armády pro potřeby zázemí konkrétně?

Přesun pracovních sil do jednotlivých hospodářských odvětví

V prvních měsících války nepředstavovaly hospodářské potřeby zázemí pro vrchní velení (AOK) ještě žádný zásadní a tíživý problém. Pracovní síly, jež armáda potřebovala pro opevňovací práce, údržbu silnic, stavbu železnic a polních drah, nových telegrafních linek, pro práci v erárním arzenálu, pro sanitní službu apod., bylo v té době ještě možné opatřit zčásti z řad dobrovolníků, kteří nebyli vázáni vojenskou službou (13 500 pracovníků), zčásti z řad do armády zatím nepovolaných příslušníků domobrany (52 390 pracovníků), kteří byli nyní vzati do přísahy a sloužili v hospodářské sféře na rozkaz vojáků jako domobranečtí vojáci [*Klose b.r.: 3–4*]. V souvislosti s tím byla horní hranice domobranečké povinnosti posunuta na pětapadesátý rok života a ministerstvo války sáhlo, opírajíc se o zákon o vojenských úkonech z roku 1912, také po mladistvých nad sedmnáct let.

Po půlročním trvání války však měl enormní nárůst materiálních potřeb milionové armády za následek, že začaly přibývat žádosti průmyslových podniků o reklamaci jejich pracovníků z vojenské služby. Ministerstvo války zprvu nepovažovalo za vhodné tyto žádosti paušálně akceptovat, a to hlavně z morálních důvodů, obávajíc se narušení a oslabení obecného válečného nadšení. Nepomohlo ani oznámení v novinách, že vojenské orgány povolují zprošťování služby pouze v nejnaléhavějších případech a jen v podnicích pracujících pro vojenské účely. Do 1. srpna došly žádosti o propuštění z 294 závodů, do konce srpna se počet těchto závodů rozmnožil na 605, do 14. září vzrostl na 679 a do poloviny října na 759 závodů. Souběžně s růstem poptávky po zbraních pokračovalo rozmnožování podniků pracujících na válečných zakázkách i po celý následující rok 1915: 1. února bylo takových závodů 995, do 1. září vzrostl na 2110 a 1. prosince až na 2936 firem. Předním podnikům válečného průmyslu, například Škodovým závodům, železárnám ve Vítkovicích, ocelářskému podniku bíří Böhlerů a loebersdorfské strojárně, byla tehdy navracena dokonce i část jejich v poli se nalézajících kvalifikovaných dělníků; od března do července 1915 jim to přivedlo nazpět celkem 1147 dělníků [*Klose b.r.: 11–12*]. Projevoval se v tom rostoucí zájem vojenského velení o všemožný růst výroby zbrojního, muničního, leteckého a pohonného průmyslu. Za těchto okolností stoupl počet firem pracujících pro armádu k 1. říjnu 1916 na 3325 a o rok později dokonce na 4654, což byl nejvyšší stav dosažený za války. Na konci války se tento počet snížil na 4203 firem [*Klose b.r.: 13–14*].

V prvních měsících války bylo nutné akutně řešit zejména úbytek pracovních sil, kterým byla v důsledku mobilizace postižena jmenovitě těžba uhlí, základního paliva pro chod železnic a průmyslu. Jen od července do 15. srpna 1914 se zmenšil počet pracovníků v uhelném průmyslu ze 140 913 dělníků na 112 407, celkem byla od srpna do prosince 1914 povolána do armády asi čtvrtina všech horníků: moravsko-ostrovský uhelný revír hlásil úbytek důlního osazenstva ve výši 24,6 % a krakovský revír ve výši 25,9 % [*Wegs 1979: 84*]. Když se však vojenské úřady pokusily napravit vbrzku tuto chybu a vyreklamovat zkažené horníky zpět do dolů, zjistily, že mnozí z nich mezitím padli za obět velkým ztrátám armády v počtu padlých a zraněných. Citelnému poklesu těžby uhlí, dobývanému z více než dvou třetin v Čechách a na Moravě, bylo tak možné stěží zabránit, jednak proto, že Rakousko bylo už před válkou silně závislé na dovozu cizího, jmenovitě kamenného uhlí, jednak proto, že zapracované horníky bylo možné jen zčásti plnohodnotně nahradit službou povinnými příslušníky domobrany nejstarších a nejmladších ročníků, mladistvými a válečnými zajatci, popřípadě ženami. Když se i tak zásobování uhlím dále zhoršovalo,

muselo AOK v dubnu 1916 uvolnit z polní armády všechny horníky, narozené před rokem 1884; vyňalo z této akce pouze ty, kteří nemohli být postrádáni v první linii nebo působili ve speciálních útvech. Ale žádosti o pracovní síly z vládou chráněných dolů, mezi něž byly od února 1916 zařazeny též solné a grafitové doly, jakož i koncernové doly velkých hutních podniků, neustaly ani poté, což přimělo rakouské ministerstvo práce k tomu, aby požadovalo na AOK uvolnit další horníky. Ministerstvo války se k takovému kroku uvolilo teprve v květnu 1917. Tímto opatřením se mohlo do konce října 1917 vrátit do dolů 32 655 vojáků z pole a 24 177 vojáků sloužících v zázemí. Pro AOK to bylo tak silné oslabení aktivního mužstva, že se rozhodlo už počátkem listopadu 1917 tuto akci zastavit. Ale protože těžba uhlí navzdory tomu neúprosně dále klesala [Jakubec – Jindra 2006: 416], muselo AOK od srpna 1918 uvolnit ze služby na frontě a v zázemí dalších 2325 školených důlních dělníků a k tomu navíc z 6000 zdatných vojáků zformovat a dát dolům k dispozici jako zvláštní „hornické roty“. Jistým dílem přispěli k těmto personálním přesunům též navrátilci z ruského zajetí, znovu zařazení do armády po podepsání brest-litevského míru s bolševickým Ruskem [Klose b.r.: 15–17].

Pokud máme blíže popsat personální potřeby železnic a spojů, nutno zdůraznit, že proti očekávání neutuchlo volání tohoto sektoru po pracovnících ani po skončení mobilizace. Začátkem roku 1915 se nalézal personální stav železnic daleko za jeho stavem před válkou, jen rakouským železnicím chybělo tehdy 34 000 osob. Železničním ředitelstvím nepomohlo ani nasazení penzistů a žen a omezení civilní dopravy, neboť mezitím vystoupily s požadavky na pracovní síly také k železnicím přidružené podniky, jako byly opravářské dílny, vagonky a lokomotivky nebo výrobci pražců. Byl to přirozený důsledek toho, že všeobecné válečné úsilí, prováděné též různými úspornými opatřeními (jako nahrazení měděných topenišť lokomotiv železnými rošty), vedlo nevyhnutelně k rychlejšímu opotřebení dopravních prostředků. To znamená, že tak jak se válka protahovala a kladla na komunikace zvýšené nároky, muselo AOK chtít nechtě uvolňovat z armády též pracovníky velkých dopravně obslužných podniků. Bez zřetele nemohly nakonec zůstat ani elektrické uliční dráhy ve velkoměstech, jež za války nesloužily jen osobní dopravě, nýbrž často byly využívány též k lokální přepravě raněných, potravin, uhlí a dalších materiálů.

Obzvláštní pozornost musely vojenské a správní úřady monarchie věnovat zabezpečení nerušeného chodu a prosperity dvou pro zdar války nepostradatelných ekonomických sektorů, a to byly válečný průmysl a všechny provozy, jež obstarávaly aprovizaci vojáků a civilních obyvatel, tj. dodavatelé základních živin (zemědělci) a jejich zpracovatelé (potravinářský průmysl). Jak jsme již výše uvedli, výrobci válečného materiálu doznali pod tlakem náročnosti velké a dlouhé války neobyčejně velkému rozšíření co do počtu i výrobní kapacity a vládni i vojenské instituce přisoudily těmto výrobcům v každém ohledu naprostou prioritu jak při přidělování surovin, tak i pracovních sil. To byl zcela nový přístup. V předválečném období i v době rozbíhajícího se zbrojního soutěžení velmocí, vystupovali erární a soukromí výrobci zbraní a vojenské výstroje sice jako nezbytná, ale přece jen spíše okrajová součást národního hospodářství; aby se ve zbrojní branži vůbec udrželi, museli v mnoha případech kombinovat nestálou výrobu a nárazový odbyt zbraní s konjunkturální výrobou a prodejem zboží pro civilní účely. Velká válka si záhy po svém vzniku vynutila zásadní revizi normálního, mírového rozložení výrobních sil: došlo k jejich razantnímu a masivnímu posunu ve prospěch vojáků a na úkor konzumních potřeb civilistů. Tak se podobně jako v jiných válčících zemích ustavila též v Rakousko-Uhersku již v průběhu

prvního válečného roku specifická „válečná ekonomika“, jev v dřívějších válečných konfliktech zcela neznámý, podružný. Vojáci si teprve v konfrontaci s holými fakty a potřebami uvědomili, že nastalá válka je jiná, než jakou čekali. To, co zanedbali v době míru (nedostatek vycvičených vojáků, nedostatky ve výzbroji), muselo být za války dohnáno jinými prostředky, především úzkým sepětím ekonomiky s mocenským aparátem státu v co nejdokonaleji fungující „organizovaný kapitalismus“. Vládní a vojenské instance habsburské monarchie direktivně zasáhly jak do sféry distribuce výrobků a zásobování (zavedení „vázaného či přidělového hospodářství“), tak především do samotné sféry výroby, přivlastňující si právo rozhodovat o výrobních prioritách a množinách, o hlavních investicích, o rozdělování surovin a rozmístění i kontrole pracovních sil. Státní správa nyní neomezeně financovala zvýšené zbrojní výdaje, byla též generálním zadavatelem většiny prací a dodávek a převzala též centrální řízení ekonomiky, to vše s cílem dosáhnout co nejvyšší a intenzivní tovární výroby válečného materiálu.

Náhradní zdroje pracovních sil

Vojenské a civilní resorty vlády vyvíjely po celou dobu války nezměrné úsilí, zaprvé proto, aby proud pracovních sil, posilující válečný průmysl, nikdy neutuchl a udržoval se na patřičné výši, a zadruhé proto, aby tyto přiděly pracovníků co nejméně postihovaly bojeschopnost armády. Za tím účelem byli rekrutováni dělníci zbrojovek zprvu co možná nejvíce nahrazováni uprchlíky (z válečných zón), nezaměstnanými z řad řemeslníků nebo válkou vyrazených výrobců konzumního zboží, zvýšeným nábořem žen a mladistvých a v neposlední řadě též nakomandováním válečných zajatců a internovaných osob. Podobná opatření platila také pro zajištění nezbytných úkonů v zemědělství, i když šlo v tomto případě k nemalé úlevě vojáků především o práce sezónní, naléhavé zejména v době jarního orání a setí a v létě při žňových pracích. V tomto případě byla k vydatné pomoci kromě výše uvedených zdrojů pracovních sil mobilizována rovněž školní mládež a učitelé, a pokud už bylo nutné uvolnit k tomu vojáky v poli, pro vojenskou správu bylo výhodné, že mohla vojákům z venkova poskytovat jen krátkodobou dovolenou. Na druhé straně musíme jako po celou válku platnou újmu rakouského a uherského zemědělství zaznamenat, že mu citelně chybělo kolem 200 000 pracovníků, kteří už od doby předválečné jezdili na sezónní zemědělské práce do Německa a byli tu na celou dobu války německými úřady zadrženi, a to navzdory všem snahám vídeňské vlády repatriovat je a dalším zájemcům nevydávat hraniční pasy [*Klose b.r.: 32–33*].

Když začal od prahu roku 1915 válečný průmysl nabývat stále větších dimenzí a současně klíčového národohospodářského významu, bylo pro vojenskou správu stále obtížnější sehnat pro tento průmysl dostatek pracovníků z civilních zdrojů. Vojákům nezbyvalo nic jiného, než navzdory svým vžitým a naučeným zásadám a názorům přiklonit moderním, vysoce účinným válečným nástrojům takřka stejný význam v boji jako samotným vojínům. V praxi je to vedlo k tomu, že se uvolili poskytnout válečnému průmyslu potřebné profesionální dělníky z řad samotných vojáků, jmenovitě soustružníky, zámečníky, nástrojáře a mechaniky, hutní kováře, slévače a valcáře aj. Za tím účelem byly od března 1915 nejprve „pročesány“ v zázemí se nacházející vojenské útvary a profesionálové zde hledání zprvu mezi vojensky méně schopnými lidmi, teprve od července též mezi služebně plně schopnými vojáky. Už v lednu 1916 bylo však zřejmé, že rezervoár profesionálních sil,

působících v armádě, se blíží vyčerpání, zvláště když samotné c. a k. ministerstvo války potřebovalo pokrýt profesionálními silami potřebu nově vytvářených technických oddílů (letectva a autodopravy). To dalo AOK podnět, aby za tím účelem vytvořilo v květnu 1916 v každém z šestnácti vojenských teritoriálních obvodů nový byrokratický orgán, „Útvary pro sběr dělníků“ (*Arbeitersammelkader*), jejichž úkolem bylo evidovat v armádě působící profesionály a nabízet je podnikům válečného průmyslu [*Klose b.r.*: 35]; v podstatě se z nich staly válečným podmínkám přizpůsobené zprostředkovatelné práce, řízené vojáky. A když ani to nestačilo vyrovnat velkou poptávku válečného průmyslu po kvalifikovaných pracovních silách, hledalo ministerstvo války jiné cesty: jalo se naléhat na ministerstvo vnitra, aby na dobu války zrušilo v továrnách všechna sociální omezení o délce pracovní doby a pracovních výkonech. Dělníci měli pracovat déle, být méně chráněni před úrazem a podávat racionálnější výkony (například obsluhovat dva až tři soustruhy nebo stroje). Ale sotva tyto otázky dozrály k nějakému řešení, vyvstaly ministerstvu války jiné neodkladné problémy; jedním z nich byla nutnost urychleně postavit nové továrny na střelný prach a zaopatřit k tomu 25 000 stavebních dělníků; polní armáda uvolnila k tomu účelu 4200 zedníků a 700 tesařů, zbývající síly opatřily „útvary pro sběr dělníků“ (*Arbeitersammelkader*) a něco málo stavebních dělníků bylo k tomu naverbováno v obsazeném ruském Polsku [*Klose b.r.*: 36–37]. Od února 1917 k tomu přistoupil další problém: stále častější zastavování provozu válečně pracujících podniků kvůli nedostatku uhlí či jiných surovin a také vlivem množících se stávek. Aby udrželo pohromadě těžce shromážděné osazenstvo, ministerstvo války zakázalo těmto podnikům propouštět v těchto případech pracovní síly a raději hradilo dělníkům část mzdy. Jen v případě, že se provozní poruchy protáhly a mzdové úhrady příliš narostly, byli zahářející dělníci predisponováni do jiných, plně zaměstnaných podniků, popřípadě použiti v zemědělství. V tomto ohledu přinesl počátek roku 1918 podnikům i ministerstvu války jistou úlevu, když mohly znovu zařadit do armády a do výrobního procesu řadu vojensky a profesně zdatných lidí, kteří se vrátili z ruského zajetí [*Klose b.r.*: 37–38].

Úměrně s tím, jak se válka prodlužovala a současně se utužovala též vnější blokáda ústředních mocností, stoupal i význam aprovizace vojska a obyvatelstva, což silně pozvedlo zásadní roli zemědělské výroby pro chod války. Přes veškerou snahu vlády se stala agrární produkce nejslabším článkem válečné ekonomiky Rakousko-Uherska. Hlavní příčinou citelné redukce sklizených obilovin, brambor a jiných plodin, snižování hektarových výnosů a rovněž tak i stavu dobytka bylo podstatně horší obdělávání půdy. Na tom se přirozeně podepsala celá řada mimořádných válečných faktorů (zmenšená výměra orné půdy, zvláště v důsledku válečného zpusťování Haliče a Sedmíhradska, zvětšení úhoru, rekvizice tažných zvířat vojskem, vybižení skotu pro nedostatek krmiv, pokles hektarových výnosů pro úbytek stájového a strojového hnojiva, menší využívání zemědělských strojů aj.), ale prapůvodní a největší vinu na tom měl hned od srpnové mobilizace povinný nástup desetitisíce rolníků do armády [*srov. Jindra 2006: 426*]. Obdělávání půdy a péče o dobytek musely převzít ženy, staří lidé, invalidé a děti, mimoto též váleční zajatci. Ministerstvo války a AOK uvolňovaly venkovské muže z vojenské služby (přednostně vojáky činné v zázemí) pouze na 3–4 měsíce v roce, zpravidla na žňové práce mezi červnem a zářím; termíny této dovolené, určované ministerstvem orby, se lišily podle regionů a dovolenci se nacházeli pod trvalou kontrolou místních úřadů. Mimoto formovala armáda při naléhavé potřebě, například k mlácení obilí nebo ke sklizni brambor, z frontových bojovníků

speciální vojenská komanda; třeba při žních v roce 1918 jich bylo nasazeno v Rakousku 468, v Uhrách 582. Avšak stát přesto neměl sílu jak zabránit, aby se výkony agrární výroby každým rokem války nezhoršovaly, což bylo na jedné straně někdy ovlivněno též nepříznivými povětrnostními podmínkami, jednou tuhou zimou, po druhé deštivým létem či podzimem, ale na druhé straně na tom měly vinu též ubývající fyzické síly nasazených pracovníků. To se v praxi promítlo do stále vyšších požadavků na počet armádou a úřady mimořádně přidělovaných zemědělských dělníků. Tak byla armáda nucena v roce 1917 poslat jen ke žnám v Uhrách na 800 000 mužů, a v dalším roce vzrostla tato potřeba již na 1,1 milion, nemluvě o dalších 802 000 mužích, kteří byli v téže roce nasazeni k práci v rakouském zemědělství [Klose b.r.: 39–41].

Ale ani tím vším nebyly nároky agrární sféry na pracovní síly zdaleka vyčerpány. Už od roku 1915 byli vojáci nuceni přidělovat pracovní síly ze svých řad rovněž potravinářským závodům, jež sice bezprostředně nepracovaly na válečných zakázkách, nicméně měly pro zásobování vojáků v poli a obyvatel v zázemí nepostradatelný význam. Týkalo se to jmenovitě desítek středně velkých mlýnů, široce rozsetých v úrodných nížinách českých zemí, a ještě více parních velkomlýnů v Uhrách, navíc i četných cukrovarů a rafinerií cukru, z velké části rovněž situovaných v českých zemích, jejichž provozní kampaně zajišťovala armáda od září do poloviny dubna vysíláním vojenských pracovních čet pod velením poddůstojníků. Stranou nezůstal jako vydatný doplněk stravy také rybolov, saturovaný z menší části výlovem českých rybníků, z větší části námořními rybáři na Jadranu. Ve všech uvedených případech nebyly však počty vojenské služby zproštěných vojáků nikdy nadměrně vysoké, šlo nejvýše o stovky pracovníků [Klose b.r.: 42–43].

Nakonec nemůžeme pominout ještě dva mimořádně početné zdroje pracovních sil, bez jejichž zapojení do válečné ekonomiky se mohli vojáci těžko obejít, jestliže chtěli tuto ekonomiku po celou dobu války udržet v plném chodu. V první řadě se jednalo o nahrazení mužů, kteří byli nuceným narukováním do armády odňati hospodářství, ženskou pracovní silou. To byl až do roku 1914 v řadě hospodářských odvětví, v průmyslu, dopravě, obchodu i administrativě silně podceňovaný a málo využívaný, i když dosti rozsáhlý rezervoár pracovních sil. Ženám bylo před velkou válkou přisuzováno především postavení matky, vychovatelky dětí a správkyně rodinné domácnosti, jejich emancipace byla po dlouhá desetiletí jen na mírném vzestupu. Válečné nasazení mužů nutně vedlo k úplnému převrácení dosud vžitého genderového řádu. Bohužel nám chybí podrobnější statistické údaje k zevrubnému podchycení této hluboké společenské proměny, bylo by k tomu zapotřebí sčítání obyvatelstva podle povolání, které nebylo možné ve válečných podmínkách provést. Nezbyvá nám než se spokojit s dílčími údaji o některých profesích. Z nich byly svou povahou pro ženy snadněji přístupné například péče o nemocné nebo práce v textilním a tabákovém průmyslu, ženy se také v řadě případů postavily namísto odvedeného muže za obchodní pult či převzaly řízení některých živností. Velmi často pak válečné poměry přivedly ženy do povolání, v nichž se zárodečně začaly uplatňovat už před válkou, což platí v první řadě o kancelářské službě a obsluze veřejných dopravních prostředků (tramvaje, železnice, městské drožky); např. ve Vídni vzrostl počet žen zaměstnaných na městské pouliční dráze z 287 (30. června 1914) na 7490 (30. června 1918), což představovalo nebyvalé zvětšení jejich podílu na celkovém počtu zde zaměstnaných osob z 2,3 na 54,1 % [Winkler 1930: 31]. Obdobná feminizace profese průvodčích proběhla v téže době rovněž tak v pražském dopravním podniku [Kučera 2013: 107]. Za své vzala

dokonce kdysi výlučně mužská profese vojáka: v roce 1917 si obléklo vojenskou uniformu jako příslušnice tzv. pomocných sborů rakousko-uherské armády (*Hilfskräfte im Felde*) tisíce žen, sloužících při obsluze telefonů, telegrafů nebo jako písařky na velitelstvích [Kučera 2013: 109]. V srpnu 1917 jich armáda registrovala již 60 000 v zázemí a 27 000 v poli u armády, do října 1918 stoupl jejich počet na 107 000 v zázemí a na 33 000 v poli [Österreich-Ungarns 1938: 39]. Podle přibližných odhadů rakouského statistika Winklera stoupl celkový počet za války zaměstnaných žen v celém Rakousku nejméně o milion navíc k původnímu počtu 6,3 milionům žen, jež zde byly zaměstnány v různých povoláních už před válkou [Winkler 1930: 31–32].

Ve srovnání s milionovým doplňkem, jaký představovaly pro válečné hospodářství monarchie ženské pracovní síly, se počet pracovně nasazených mladistvých osob do sedmácti let a starších dělníků nad padesát let dal vyjádřit pouze v desítkách tisíc [Winkler 1930: 32–33]. Nepochybně se tím poněkud změnila věková skladba pracujících ve válečném průmyslu, ale k posílení překérního stavu pracovních sil v rakousko-uherské válečné ekonomice to v podstatě přispělo dost nepatrně.

V tomto ohledu sehrál daleko důležitější úlohu početnější rezervoár pracovních sil, jaký poskytli armádě zajatí vojáci nepřátelských vojsk. Jestliže jich bylo napočítáno po prvních bojích koncem září 1914 jen něco přes 100 000, vzrostl jejich stav k 1. listopadu 1916 už na více než 1¼ mil. mužů a na samém konci války až na 2 miliony. Vojenským místům působilo velké potíže nejen jejich ubytování a stravování, nýbrž i jejich účelné pracovní nasazení, zejména v oborech, jež si nekladly nárok na zvláštní kvalifikaci pracovníků a kde bylo možné nasadit a snadno střezit větší oddíly zajatců (v počtu asi 200 mužů) jako byly stavba silnic a železnic, meliorace a rekultivace, zalesňování a žňové práce, naproti tomu celkem méně v průmyslu, zde konkrétně při kampaních cukerního průmyslu a v dolech, celkem vzato především na veřejných zařízeních a na velkostatkách [Winkler 1930: 33–35]. Podle statistiky k 1. lednu 1918 se v monarchii nalézalo celkem 1 309 000 nepřátelských válečných zajatců (z toho 908 000 Rusů), z nichž byla menší část ještě umístěna v poli u armády (362 000), ale větší část (947 000) byla již odsunuta do zázemí. Z posledně jmenovaných byla jen malá část internována v táborových ubikacích (219 000), daleko více (728 000) jich bylo nasazeno na práci ve prospěch rakousko-uherské válečné ekonomiky: 451 000 v zemědělství a lesnictví a 277 000 v průmyslové výrobě [Österreich-Ungarns 1938: 45].

Závěr

Závěrem nám zbývá už jen shrnout celkovou situaci habsburské monarchie, jak se jevila v roce 1918, po prožitku čtyř materiálově velmi náročných a lidsky nesmírně vyčerpávajících roků světové války. Skoro musíme až žasnout a považovat téměř za zázrak, že Rakousko-Uhersko dokázalo tak dlouho a bez větší pohromy odolávat ohromnému náporu početné i materiálově lépe vybavených branných a ekonomických sil Dohody, a to současně na třech bojových frontách, na severovýchodě proti Rusku, na Balkáně a na jihozápadě proti Itálii. Avšak prognóza rezerv, provedená vojáky na prahu roku 1918, už nevěstila vůbec nic dobrého.

(Lidské – pozn. Z. J.) rezervy monarchie byly nyní vskutku vyčerpány až na doraz. Ke zbraňi bylo už povoláno více než 70 procent všech mužů v branném věku. To znamená, že kromě

mužů zproštěných služby z hospodářských důvodů a kromě invalidů se nacházelo doma už jen asi 2,7 mil. osmnácti až padesátiletých, již víckrát zneschopněných mužů, a k tomu 471 000 právě službou povinných mladíků z ročníku 1900. V nejlepším případě bylo možné doufat, že z prvně jmenovaných se získá 140 000 vojáků a z oněch druhých ještě jednou 100 000 vojáků. Protože i rezervní tělesa disponovala jen velice nepatrnými náhradami v mužích schopných služby v poli, byla pokryta pouze asi polovina náhradních potřeb (armády – *pozn. Z. J.*), a to včetně 500 000 těch, kteří se uzdravili. [Österreich-Ungarns 1938: 41]

V této situaci se nacházelo k 1. lednu 1918 ve stavu branných sil monarchie na první pohled ještě úctyhodné množství 4,41 mil. mužů, jenže z toho jich v bojových pozicích přímo na frontě působilo jen 2,85 mil., zatímco jich bylo 1,56 mil. nasazeno v zázemí – v rezervních formacích a v různých vojenských útvech a velitelstvích [Österreich-Ungarns 1938: 41].

Můžeme po uvedení všech výše uvedených číselných údajů a faktů exaktně odpovědět na otázku, co v posledním roce světové války ohrožovalo habsburskou říši více – zda byla blíže hospodářskému zhroucení, nebo zda byly daleko více vyčerpány její lidské zdroje? Obojí, jak průmysl, zemědělství a doprava, tak dostupný lidský potenciál se v roce 1918 nepochybně ocitly na krajní mezi své využitelnosti, přesto se přikláním více k druhé variantě. Lidský faktor měl pro průběžný chod a konečný výsledek války nesporně větší a zásadnější význam, pro což mluví po mém soudu vícero důvodů. 1) I když vezmeme v úvahu, že se armádě nasazením většího počtu účinnějších zbraní podařilo ušetřit část vojáků v poli, vyžádaly si rozsáhlé organizační změny a nebývalé nabobtnání obslužného aparátu armády ohromného množství vojáků při službě v zázemí. 2) I když se v průběhu války snižoval počet padlých a mnoho raněných a nemocných se podařilo vrátit zpátky do služby, armádě působilo velké nesnáze nahrazovat úbytek aktivních vojáků odvodem nejmladších a nejstarších ročníků, nebo opakovaně pročešávat ročníky dříve zneschopněných mužů a přetahovat se s hospodářskými podniky a institucemi o dělníky, předtím zproštěné vojenské služby. 3) Zvyšující se fyzická a psychická náročnost vojenské služby byly násobeny nejen protahováním války, nýbrž také nesmírnou zátěží vojáků v době materiálových bitev, nedostačující a nepravdělnou stravou a přirozeně též nevyhovujícím odpočinkem. Přesto dokázala rakousko-uherská armáda až do října 1918 držet své pozice na všech frontách. 4) Armáda začala od prvního roku války oceňovat význam ekonomického faktoru pro její zdárné vedení, proto považovala za nezbytné zajišťovat co nejvyšší výrobu a přepravu zbraní a proviantu patřičným počtem pracovních sil, ať už přímým uvolněním vojensky schopných mužů ze služby v armádě (načas či nastálo) nebo nasazením náhradních sil (žen, válečných zajatců). Armáda si podržela po celou dobu války kontrolu jak nad personálním doplňováním svých branných sil tak i nad rozmístěním pracovních sil v hospodářství. 5) Mimoto byl velký vliv vojáků na personální situaci a výkonnost válečného průmyslu umocněn tím, že na základě zákona o válečných úkonech a dalších nařízení podle mimořádného § 14 dozírali vojenští velitelé také nad chodem a personálem všech podobně důležitých továren. 6) Celkem vzato byl význam lidských zdrojů pro chod a výsledek války rozhodující, teprve jejich téměř krajní vyčerpání fyzické a morální na závěr čtvrtého válečného roku 1917/18 negativně ovlivnilo hospodářskou sféru; hospodářské vyčerpání habsburské monarchie bylo v podstatě odvozeno od téměř úplného vyčerpání lidských sil.

Literatura

- Allgemeines Verwaltungsarchiv Sien, Nachlaß Richard Riedl, Karton 46: General E. Klose, Deckung des personellen Bedarfes.
- Gratz, G. – Schüller, R. [1930]. *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien.
- Gruber, J. [1918]. Účinky světové války na populaci a nové návrhy populacionistické. *Obzor národohospodářský*, roč. XXIII.
- Handbuch der Geschichte Österreichs u. seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn, bearb. M. Uhlirz, Bd. III. [1939]. Graz, Wien, Leipzig.
- Hötzendorf, Conrad von. F. [1921]. *Aus meiner Dienstzeit*. Bd. I. Wien, Berlin, Leipzig, München.
- Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk [2006]. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum.
- Jindra, Zdeněk [1984]. *První světová válka*. Praha: SPN.
- Jindra, Zdeněk [2006]. České země ve válečném hospodářství. In: Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk [2006]. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum.
- Kerchnawe, H. [1932]. Die unzureichende Kriegsrüstung der Mittelmächte. *Militärwissensch Mitteilungen*. Bd. 63. Wien.
- Kiszling, R. [1934]. Die Entwicklung der österrung. Wehrmacht seit der Annexionskrise 1908. *Berliner Monatshefte*, Jg. XII.
- Klose, E. [b.r.]. Deckung des personellen Bedarfes, AVA Wien, Nachlaß R. Riedl, Karton 46.
- Kučera, R. [2013]. *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*. Praha: NLN.
- Netušil, F. J. [1923]. Vývoj obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech válečných. *Antropologie. Časopis věnovaný fyzické antropologii, nauce o plemenech, demografii*. Roč. I.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, bd. I., Bd. VII. [1930; 1938]. Wien.
- Pistor, E. [1915]. *Die Volkswirtschaft Österreich-Ungarns und die Verständigung mit Deutschland*. Berlin.
- Plaschka, R. G. – Haselsteiner, H. – Suppna, A. [1974]. *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand u. Umsturz 1918*, Bd. I. Wien.
- Rauchberg, H. [1912]. *Österreichische Bürgerkunde*. 2. Aufl. Wien.
- Rostunov, I. I. (ed.) [1975]. *Istorija pervoj mirovoj vojny*. Moskva.
- Schubert, F. [1932]. Haben Rüstungen den Weltkrieg verursacht? *Militärwissensch. Mitteilungen*, Jg. 63. Wien.
- Wegs, R. J. [1979]. *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918*. Wien.
- Winkler, W. [1930]. *Die Einkommensverschiebungen in Österreich während des Weltkrieges*. Wien.
- Wittich, A. von [1932]. Die Rüstungen Österreich-Ungarns 1866–1914. *Berliner Monatshefte*, Jg. 10, Berlin.

Prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc. (nar. 1931) vyučoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obecné dějiny novověku. V roce 1990 inicioval založení katedry, nyní Ústavu hospodářských a sociálních dějin. Specializuje se na hospodářský vývoj střední Evropy ve 2. polovině 19. století, zejména na problematiku zbrojních koncernů a dějin bankovníctví, a na první světovou válku. K jeho stěžejním pracím patří První světová válka (1984), Když Krupp byl „dělovým králem“ (2009), Der Bahnbrecher des Stahl- u. Eisenbahnzeitalters. Fa Krupp 1811–90er Jahre des 19. Jh. (2013). Významný je jeho podíl na kolektivních monografiích, například na Dějinách bankovníctví v českých zemích (1999), nejnověji na Dějinách hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie (2006, 2. vyd. 2014) s Ivanem Jakubcem.

První světová válka a obyvatelstvo českých zemí

LUDMILA FIALOVÁ*

The First World War and the Population of the Czech Lands

Abstract: Approximately 100 thousand men of Czech origin died during the wartime operations in the years 1914 to 1918. The majority were aged between 23 and 35. The reproductive losses have been estimated at another 610 thousand (550 thousand children that were never born due to the absence of a man in the household and another 60 thousand civilian dead). In 1914 the population in the Czech territories numbered 10 million 283 thousand, in 1919 this number decreased to 9 million 921 thousand. The ratio of men to women decreased (in 1920 there were 92.5 men to every 100 women). This imbalance in age frequency, a result of the low birth rate, had a long term effect firstly on the number of marriages, then on the birth rate and eventually on the mortality rate. These long term effects were evidently still present at the close of the 20th Century.

Keywords: First World War, war losses, population of Czech lands

DOI: 10.14712/23363525.2014.7

Úvod

Důsledky válek na obyvatelstvo lze rozdělit do několika skupin. Jednak jsou to přímé ztráty na životech vojáků a civilistů během bojů (případně bombardování), jednak ztráty nepřímé, mezi něž se řadí například zhoršení zdravotního stavu vojáků i civilistů v důsledku strádání způsobeného válkou. Dále to mohou být výraznější změny v úrovni přirozené reprodukce, které ve svých důsledcích změni věkovou skladbu obyvatelstva. V souvislosti s válečnými akcemi se obvykle zvyšují migrace obyvatelstva; během válek civilisté opouštějí místa, kde se bojuje; po ukončení válečných operací se ale ne vždy vrátí zpět, někdy naopak následují další migrace, kdy se lidé přizpůsobují novým pořádkům. Do nepřímých důsledků válek se někdy řadí také případné změny hodnoty či životního stylu, jež se mohou v delší časové perspektivě odrazit v charakteru lidské reprodukce.

První světová válka patří mezi ty události, které ovlivnily velmi významně obyvatelstvo v podstatě všech zemí, které se konfliktu zúčastnily. Byla to po delší době v Evropě válka velká, pro většinu zúčastněných zemí trvala déle než čtyři roky. Předložený příspěvek si neklade za cíl souhrnné vyčíslení ztrát či důsledků válečných akcí na obyvatelstvo, to již mnohokrát zpracovali jiní. Pokud jde o vyčíslení obětí v Evropě asi nejlépe Boris Uralnis [1963], přehledně naposledy pak Jacques Dupâquier [1999]. V předloženém příspěvku je pouze naznačeno, jak velké byly ztráty na životech a jak se válečné události let 1914–1918 odrazily ve skladbě obyvatelstva dnešní České republiky, a tak ovlivnily jeho další vývoj.

* Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Albertov 6, 128 43 Praha 2. E-mail: ludmila.fialova@natur.cuni.cz.

Datové zdroje

První světová válka se uskutečnila v době, když se na území českých zemích sbírala již 140 let data o přirozeném pohybu obyvatelstva a jen tři roky po uskutečnění v pořadí již pátém moderním sčítání lidu. Obdobně tomu bylo v řadě dalších evropských zemí. Přesto jsou ztráty na životech touto válkou způsobené do určité míry výsledkem odhadů. V podmínkách českých zemí je tomu tak proto, že statisticky se podchycovaly události spojené s reprodukci obyvatelstva podle místa události; boje první světové války se odehrávaly daleko od území českých zemí a padlí či zemřelí vojáci proto nebyly demografickou statistikou zachyceni. Padlí v rakousko-uherské armádě se podle místa bydliště nerozlišovali. V té době se také nesledovalo stěhování obyvatelstva, nebylo možné tedy zjistit, kolik osob se odstěhovalo či přistěhovalo mimo jejich území (nejen do zahraničí, ale i do ostatních zemí monarchie).

Ztráty způsobené válkou se proto odhadly bilanční metodou, tj. zjistil se rozdíl mezi počtem obyvatel zjištěných při sčítání lidu v roce 1921 a 1910. Část tohoto rozdílu jde však na vrub emigraci (především pro období 1. 1. 1911 až červenec 1914); v letech 1919–1921 je naopak zapotřebí uvažovat určitou reemigraci související s vyhlášením samostatného Československa. Demografové pak odhadli, jak velký podíl z tohoto rozdílu připadal na válečné ztráty. Takto byla data publikována spolu s prvními výsledky sčítání lidu z roku 1921 [Sčítání 1924: 37]; nyní se běžně používá odhadů Vladimíra Srba [Demografická příručka 1982: 301; resp. Srb 2004: 206]. V mezinárodních odhadech data za české země nefigurují, protože ty byly v té době součástí Rakousko-Uherska; některých dat za jiné země je ale možno použít k dokreslení charakteru válečných ztrát obecně (například informace o skladbě zemřelých vojáků dle věku).

Datová základna dostupná pro ostatní evropské státy se potýká se stejnými problémy. Proto je možné, že se v literatuře čtenář setká s různými údaji. Zde uvádím data publikovaná v rozsáhlé práci Borise Uralnise [1963], která vyšla v českém překladu pod názvem *Války a evropské obyvatelstvo. Lidské ztráty ozbrojených sil evropských zemí ve válkách XVII.–XX. století*, respektive v příslušných kapitolách druhého a třetího svazku *Dějiny evropských populací*, které jsou dílem rozsáhlého kolektivu badatelů; oba svazky editovali Jean-Pierre Bardet a Jacques Dupâquier [1998; 1999].

Data rakouského sčítání lidu 1910 a československého 1921 jsou do značné míry srovnatelná, obojí byla zpracována na bázi přítomného obyvatelstva. Z doby jejich konání ale vyplývá, že proběhla buď téměř tři roky před počátkem války (31. 12. 1910) nebo dva a půl roku po jejím ukončení (15. 2. 1921), takže bezprostřední stav před válkou či po ní vlastně nezachycují. Ze statistiky přirozené měny je známo, že se například úroveň sňatečnosti zvýšila výrazně hned v letech 1919 a 1920, takže komparace skladby obyvatelstva dle rodinného stavu již o bezprostředních důsledcích války neinformuje, respektive její výpovědní hodnota je dost omezena.

Pak jde ještě o problém pojmů. Co se vlastně označuje pojmem válečné ztráty? Podle Uralnise se obvykle ztráty způsobené vojenskými operacemi rozdělují na padlé, raněné, postižené kontuzí, zajaté a nezvěstné (tj. padlí, jejichž smrt nebyla zjištěna, anebo ti, kteří za nezjištěných okolností padli do zajetí), tj. do ztrát jsou zahrnuti nejen zemřelí, což jsou ztráty z pohledu demografického, ale všichni, kteří jsou „ztrátou“ z vojensko-operačního pohledu. Vojáci dále rozlišují bojové a nebojové ztráty; bojové ztráty jsou *padlí a zemřelí*:

padlí zabiti v boji (včetně utonulých na lodích), včetně zemřelých ještě na bojišti, vojáci, kteří zemřeli několik hodin po zranění, například vykrvácením, protože se jim nedostalo včas lékařské péče; *zemřelí na zranění* – všichni, co jsou podchyceni statistikou v péči zdravotnické služby (přitom se může lišit čas, jak dlouho po zranění jde o padlého v bitvě či zemřelého na zranění [Urlanis 1963: 19–20]).¹

Demografie uvažuje pouze zemřelé, tedy celkové počty padlých a zemřelých. Jenže se navíc zabývá i dalšími demografickými důsledky války, tj. dopady na úroveň reprodukce (například snížení intenzity sňatečnosti a porodnosti civilního obyvatelstva válčícího státu, zvýšení úrovně úmrtnosti civilního obyvatelstva), a pak důsledky na věkově pohlavní skladbu obyvatelstva, z níž také vyplývají určité následky (například nepoměr pohlaví v určitém věku apod.). Snaží se tak vyčíslit tzv. reprodukční ztráty.

Evropský kontext

K Velké válce v letech 1914–1918 došlo v době, kdy se reprodukční režim obyvatelstva většiny evropských zemí již několik desetiletí měnil. Ve velké části Evropy již probíhala první demografická revoluce, která se vyznačovala snižováním počtu dětí narozených v rodinách a také zlepšováním úmrtnostních poměrů, na počátku 20. století zejména zlepšováním úrovně úmrtnosti kojenců a malých dětí. Což ale stále ještě generovalo poměrně vysoké přirozené přírůstky obyvatelstva [Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová 1986: 506 ff]. V zemích, kde tyto změny probíhaly již delší dobu, se začaly také projevat první symptomy demografického stárnutí (snižování podílu dětí v populaci). Pro téměř celou Evropu byla také charakteristická značná emigrace. V letech 1850–1930 opustilo Evropu přibližně 52 milionů osob [Poussou 1998: 246]. Tato emigrace vypuknutím války téměř ustala.

Druhá okolnost, kterou je třeba mít na paměti, souvisí s tím, že ve střední a západní Evropě se po roce 1815 po ukončení válek s Napoleonem příliš neválčilo. Válečné konflikty, jež sice zcela neustaly, byly poměrně krátké (poslední větší byly prusko-rakouská válka v roce 1866 a prusko-francouzská v letech 1870–1871). Války na Balkáně sice pokračovaly, jak se postupně jednotlivá území osvobozovala z tureckého područí, ale ty, na nichž participovalo Rakousko-Uhersko, nebyly příliš krvavé. Urlanis odhadl, že od ukončení válek s Francií a Napoleonem v roce 1815 až do července roku 1914 padlo v Evropě ve všech zemích dohromady asi 846 tisíc vojáků, z toho ale Rakousko-Uhersko ztratilo jen asi 43 tisíce vojáků [Urlanis 1963: 147].

Válka vyhlášená Rakousko-Uherskem Srbsku v červenci 1914 však přerostla v rozsáhlý konflikt. Díky specifické politické situaci, kdy některé státy chtěly vyvolat konflikt za každou cenu, se stal atentát na následníka habsburského trůnu záminkou k započetí válečných operací, nejprve na Balkáně proti Srbsku, ale rychle se otevřely fronty na hranicích italsko-rakouských a německo-francouzských, a pak i na hranicích s Ruskem. Válka se posléze rozšířila i na další kontinenty a ukončena byla až v roce 1918. Evropské země do ní mobilizovaly více než 62 miliony mužů, což znamená, že se bojů účastnila zhruba čtvrtina mužské populace. Ztráty na obyvatelstvu se později statistici pokusili vyčíslit. Nešlo

¹ Situaci komplikuje problematika nezvěstných, protože nezvěstní jsou zařazováni mezi zemřelé či padlé někdy až po dlouhé době po ukončení operací, když je osud jednotlivých mužů dodatečně ověřen.

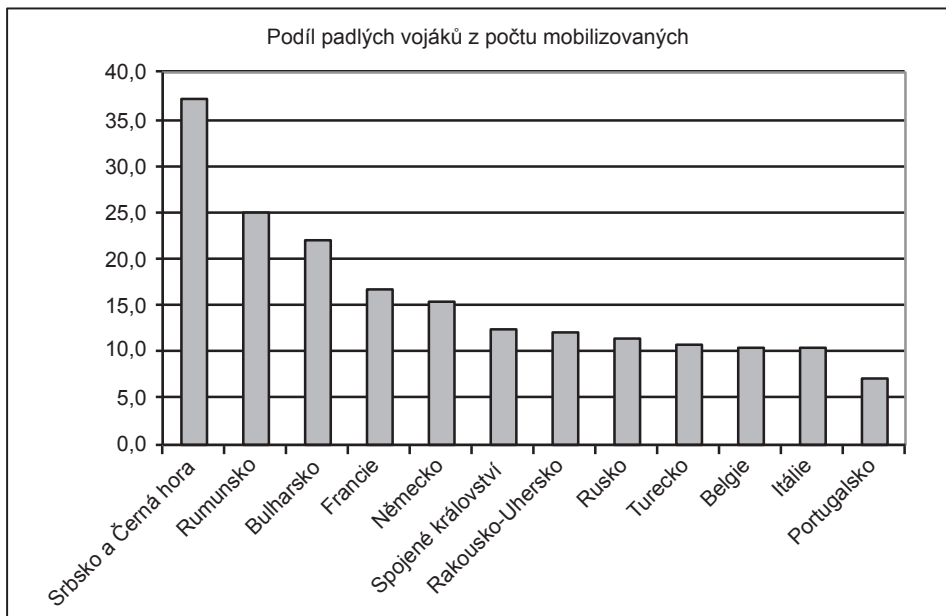
to snadno, separátní smlouvy s Ruskem a mírové smlouvy ve Versailles a v Saint Germain totiž překreslily politickou mapu střední a východní Evropy včetně Balkánu. Značná území ztratilo Německo, Rusko, Turecko, z mapy zmizelo Rakousko-Uhersko, samostatnosti se dočkaly Estonsko, Finsko, Litva a Lotyšsko, Polsko, nově se konstituovaly Československo a Jugoslávie, ale také Albánie, nedlouho po válce získaly samostatnost Irsko a Island, k Řecku byla připojena část Thrákie a ostrovy v Egejském moři. V nových hranicích se ocitly nejen Rakousko a Maďarsko, ale i Bulharsko a Rumunsko. Hranice Ruska byla posunuta k východu. Nové státní hranice byly vymezovány zpravidla bez ohledu na hranice předchozích administrativních celků. Již tato okolnost znamenala, že se ztráty na obyvatelstvu daly jen obtížně zjistit, zpravidla zůstalo jen na úrovni odhadů.

Boris Uralnis odhadl válečné ztráty evropských zemí za první světové války na 8,5 milionu osob. Pokud se připočtou i 2 miliony obětí chřipky z let 1918–1920, kterých by zdaleka nebylo tolik, kdyby obyvatelstvo před tím tolik nestrádalo, počet přesáhne 10 milionů, ztráty na nenarozených se odhadují asi na 15 milionů [Dupâquier 1999: 9]. A tak ani v roce 1920 nedosahoval počet obyvatel Evropy stavu v polovině roku 1914. Odhad počtu obyvatel Evropy včetně asijské části Ruska pro předvečer první světové války je zhruba 450 milionů osob, pro rok 1920 je asi o 5 milionů nižší [tamtéž]. Početně nejvíce doplatily na válku země největší: více než 2 miliony padlo na frontách Němců, Rusů zahynulo 1,8 milionu, Francouzů 1,3 milionu; při přepočtu na stav obyvatelstva v roce 1910 respektive 1914 to bylo u Německa 3,0 %, u Francie 3,2 % a Spojeného království 2 %. Jestliže se počty zemřelých vojáků dají do poměru s počty mobilizovaných, jsou údaje zcela jiné (tab. 1) a dokládají nestejnou technickou úroveň válčících zemí [Bardet – Dupâquier 1999: 80].

Tabulka 1: Počty mobilizovaných a zemřelých vojáků ve vybraných evropských zemích za první světové války (v tisících)

Země	Mobilizovaní	Zemřelí
Belgie	365	38
Bulharsko	400	87,5
Francie	7 891	1 327
Itálie	5 615	578
Německo	13 200	2 037
Portugalsko	100	7
Rakousko-Uhersko	9 000	1 100
Rumunsko	1 000	250
Rusko	15 798	1 811
Spojené království	5 704	715
Srbsko a Černá hora	750	278
Turecko	2 998	325
Celkem	62 821	8 553,5

Zdroj: [Bardet – Dupâquier 1999: 80]

Graf 1: Padlí

Zdroj: [Bardet – Dupaquier 1999: 80]

Největší část obětí války tvořili mladí muži. Do války byli mobilizováni muži zhruba ve věku 15–50 let. Ze skladby padlých v rakousko-uherské armádě (tab. 2) lze vyčíst, že 53 % byli muži narození v letech 1886–1895, kterým by tedy bylo na konci války 23–32 let. Také armády Francie nebo Německa vykazovaly obdobnou věkovou skladbu zemřelých vojáků [Urlanis 1963: 521–522].

Tabulka 2: Skladba padlých a zemřelých vojáků v rakousko-uherské armádě v letech 1914–1918 podle roku narození

Generace narozených	Počet padlých	
	v tisících	v %
1865–1870	11	0,9
1871–1875	58	4,8
1876–1880	107	8,9
1881–1885	189	15,8
1886–1890	271	22,6
1891–1895	367	30,7
1896–1900	196	16,3
Celkem	1 199	100

Zdroj: [Urlanis 1963: 522]

V zemích, jejichž armády nejvíce zasáhly do bojů, se významně změnil poměr pohlaví v neprospěch mužů ve věku zhruba 20–50 let: například ve Francii a v Německu v roce 1920 připadalo na 100 žen pouze 91 mužů [Dupâquier 1999: 9]. Obraz by byl ještě pochmurnější, kdyby se připočetli i invalidé a další lidé, jejichž zdraví bylo podlomeno důsledky strádání. Zásah první světové války do demografického obrazu byl ve věkových pyramidách zemí, které se jí účastnily, patrný ještě ve druhé polovině 20. století a v řadě z nich ve spojení s poválečnou kompenzační vlnou (které by nebylo nebýt války) stojí v pozadí dalších deformací věkové struktury, jimiž se řada evropských zemí, účastnicích se Velké války, vyznačovala v podstatě až do konce 20. století.

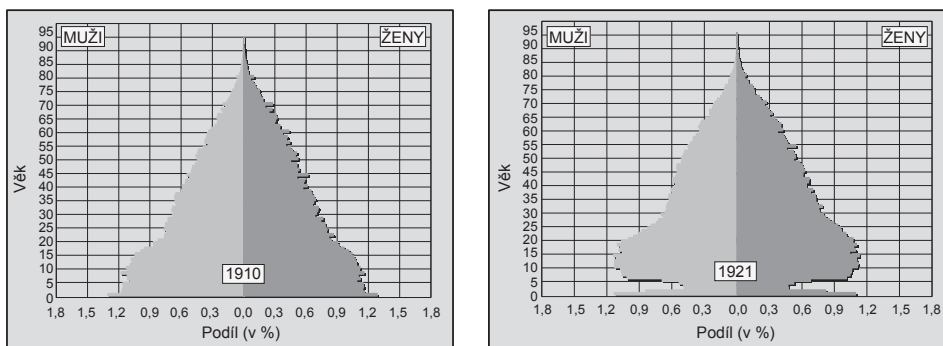
České země

Také v případě českých zemí zůstáváme při vyčíslení demografických důsledků Velké války na úrovni kvalifikovaných odhadů. Již v pramenném díle vydaném po sčítání 1921 je uvedeno při srovnání výsledků s daty sčítání 1910, že zjištěný rozdíl mezi výsledky bilance a přirozené měny zahrnuje kromě válečných ztrát i migrační saldo. Za úhrn českých zemí činil tento rozdíl 236 tisíc, což bylo ale bez části Těšínska [Sčítání 1924: 37]. Vladimír Srb později odhadoval skladbu válečných ztrát tak, že předpokládal 300 tisíc padlých ve válce (což asi zahrnuje i zemřelé na zranění), 550 tisíc jako ztráty na živě narozených a 60 tisíc v důsledku vyšší úmrtnosti civilního obyvatelstva [Srb 2004: 206; srov. též graf 5]. I když se někteří legionáři vraceli domů až na podzim 1921, takže při sčítání konaném v únoru ještě zachyceni být nemohli, jejich počty byly v relaci k celkovým ztrátám tak nízké, že tato okolnost celkovou bilanci či další strukturální data příliš neovlivnila. Více je ovlivnila prodleva sčítání od ukončení války.

Vzhledem k tomu, že válečné ztráty byly soustředěny do rozmezí čtyř let, se významně promítly ve věkově pohlavní skladbě obyvatelstva. Jak bylo zmíněno, poslední předchozí větší konflikt, v němž se zapojilo více mužů na území českých zemí, byla prusko-rakouská válka v roce 1866 (tedy padesát let před rozpoutáním první světové války). Poměrně nízké počty padlých v této válce ale nijak věkově-pohlavní strukturu celých českých zemí neovlivnily. Věková struktura zůstávala pravidelná až do roku 1910. Byla v ní pouze patrná vyšší emigrace, spíše mužů než žen ve středním věku, případně nastupující snižování počtu narozených dětí v nejmladším věku [srov. graf 2].

Po válce se snížilo zastoupení mužů ve věku 20–50 let a celkově se zhoršil poměr mužů a žen v populaci. V roce 1910 bylo při sčítání zjištěno, že na 100 žen připadlo 95,1 mužů, v roce 1920 činil tento poměr 92,5. Nepoměr byl ale velmi nerovnoměrný a týkal se především osob ve věku 20 až 50 let [srov. graf 6].

Zajímavě se úbytek mužů promítl do skladby obyvatel podle rodinného stavu. Na obrázcích 3 a 4 je zachyceno srovnání skladby mužů a žen podle rodinného stavu v letech sčítání 1910 a 1921. Bohužel v důsledku dvou a půl roku zpoždění po demobilizaci se již stihla uzavřít většina pro válku odložených sňatků, navázaly se nové známosti, které skončily sňatkem, a také se jistě opětovně provdala i část ovdovělých žen. Přesto je vidět, že v mladším věku bylo relativně více mladších mužů i žen ještě svobodných, než tomu bylo v roce 1910 a že se také snížily podíly osob žijících v manželství v mladších věkových skupinách. Vzestup zastoupení ovdovělých je také patrný, podíly vdov se zvýšily mezi ženami od pětadvaceti až do padesáti let věku.

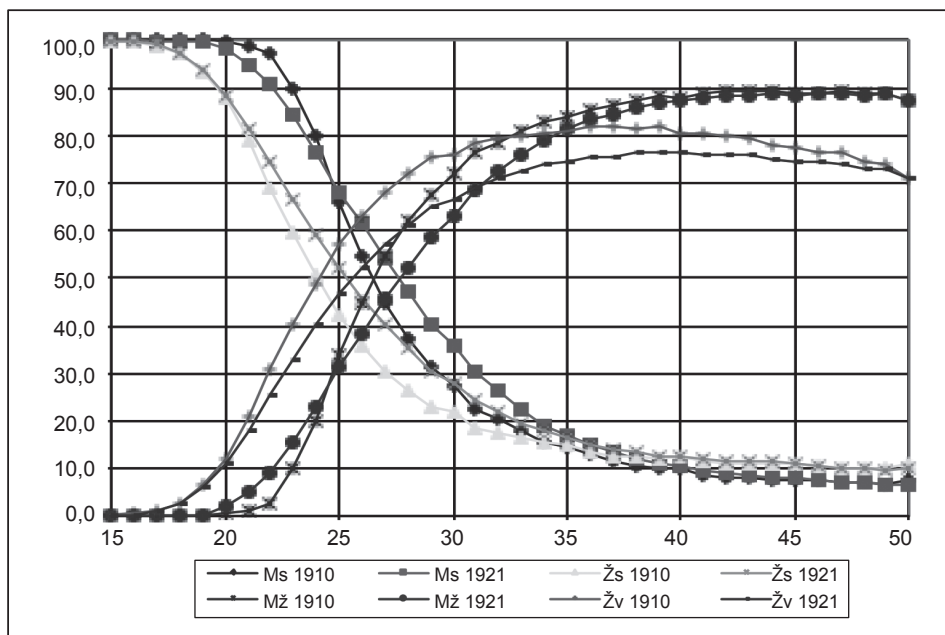
Graf 2: Věková skladba obyvatelstva českých zemí dle dat sčítání lidu 1910 a 1921

Zdroj: [Ergebnisse 1917; Sčítání 1924]

Za předpokladu, že by pro muže padlé ve válce platily v příslušném věku stejné rodinné poměry, jaké byly zjištěné v roce 1910, tak by se dalo odhadnout, že zahynulo asi 140 tisíc svobodných mužů, 157 tisíc ženatých mužů a asi 3 tisíce vdovců. To lze konfrontovat s realitou: v českých zemích byly v roce 1910 sečteny 482 tisíce vdov, v roce 1921 jich bylo 567 tisíc, vdov tedy přibýlo 85 tisíc, což znamená o 18 % více než v roce 1910. Vzestup je ale menší než dle teoretického propočtu skladby zemřelých mužů. Vdov přibýlo v absolutních i relativních číslech nejvíce v mladších věkových skupinách zhruba do 35–40 let, což ale zcela odpovídá ztrátám mužské populace.

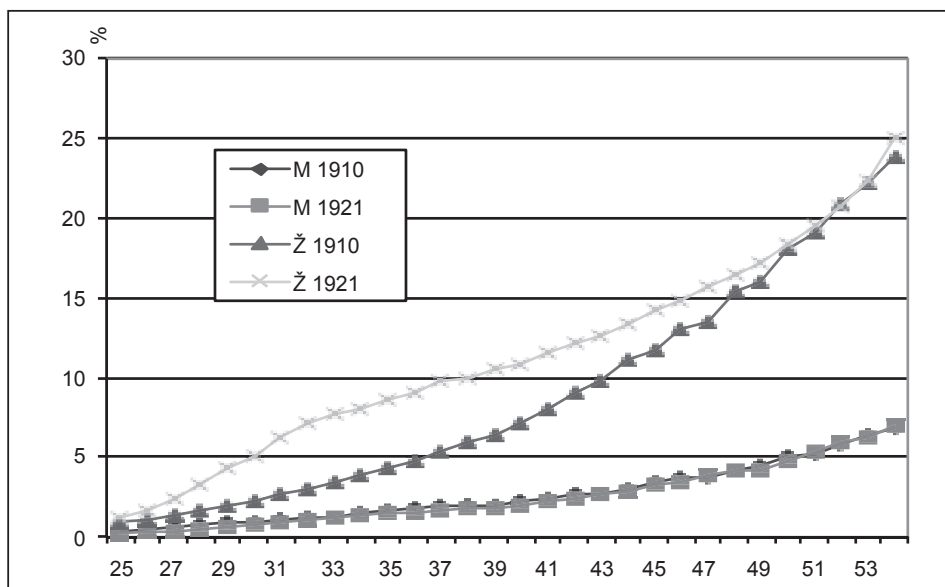
V důsledku válečných střetů ztratila řada dětí otce – počet osiřelých ale z dat statistiky dohledat nelze. Kdybychom předpokládali, že na jednu ovdovělou ženu připadly v průměru dvě až tři děti (šlo většinou o mladší ženy a pokles plodnosti teprve probíhal), pak by šlo asi o 120 až 170 tisíc dětí (budeme-li uvažovat jen přírůstek vdov ve věku 25–50 let, kterých přibýlo asi o 57 tisíc).

Dále je možné sledovat, zda se válečné události promítly ve skladbě zaměstnanosti obyvatel. Po odchodu mužů do války v roce 1914 zaujaly místo mnoha z nich ženy; nejpaprtnější to bylo na venkově, kde v zemědělství pracovali vlastně jen ženy, děti a staří lidé. Ale i provoz v průmyslových podnicích, ve službách, v úřadech byl zajišťován ženami v mnohem větší míře než před tím. Po návratu mužů z války se ale mnohé zase změnilo. Data sčítání 1921 nevykazují větší rozdíl v zaměstnanosti žen oproti roku 1910. Krom toho jsou v rámci kategorie samostatných mimo např. držitelů zemědělských usedlostí nebo majitelů provozoven uvedeni i osoby žijící z rent a podpor apod. Když porovnáme jen zastoupení žen pracujících jako úřednice, dělnice nebo služebné, to jest v námezdném poměru, mnoho se nedozvíme (tab. 3). Zaměstnanost dle těchto dat skupla pouze u dvacetiletých žen. Data tak poněkud odporují rozšířené tezi, že se v důsledku první světové války zvýšila zaměstnanost žen. Šlo zřejmě spíše o strukturální změny v zaměstnanosti žen, nikoli v její intenzitě, jež se po návratu mužů vrátila na zhruba předchozí úroveň (ale jde o velmi složitou a širokou problematiku, že jí na tomto místě nelze řešit). Pokusila jsem se data doplnit o výsledky šetření v Berouně: tam se mezi roky 1910 a 1921 zvýšily podíly ekonomicky aktivních vdov ze 7,6 % na 12,7 %, zároveň se zvýšily počty a podíly domácností osamělých žen s dětmi z 2,0 % na 4,7 % z úhrnu domácností [Divišová 2006: 55].

Graf 3: Podíly svobodných a žijících v manželství podle věku a pohlaví v letech 1910 a 1921 v českých zemích

Zdroj: [Ergebnisse 1917; Sčítání 1924]

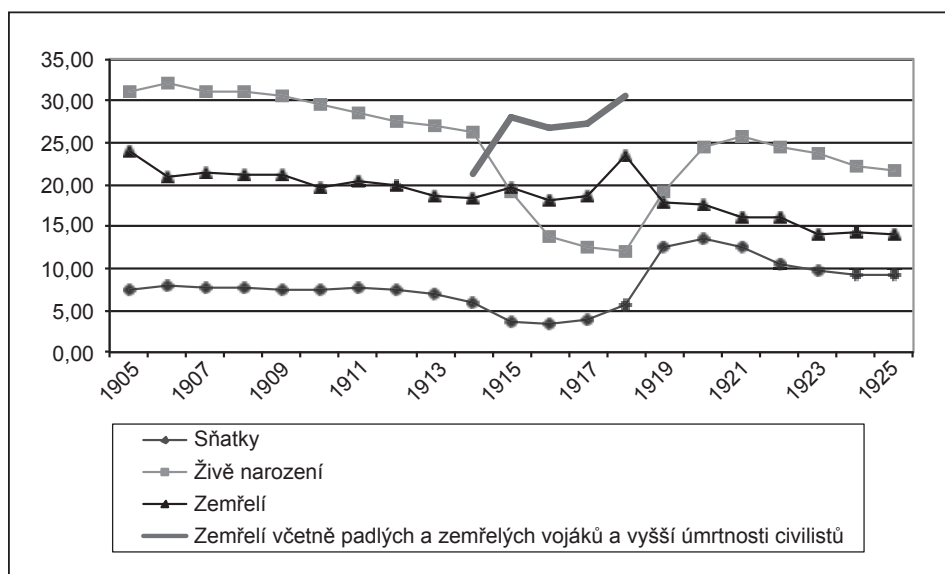
Graf 4: Ovdovělí

Zdroj:[Ergebnisse 1917; Sčítání 1924]

Tabulka 3: Podíl výdělečně činných žen v pracovním poměru (úřednic, dělnic a služebných) z počtu obyvatel dané věkové skupiny v letech 1910 a 1921

Věk	1910	Věk	1921	Rozdíl v bodech
včetně 15	5,45	0–15	2,27	–3,18
16–20	55,28	15–19	47,08	–8,21
21–25	41,83	20–24	42,81	0,98
26–30	27,54	25–29	28,58	1,04
31–35	22,94	30–34	22,31	–0,63
36–40	22,38	35–39	17,09	–5,29
41–45	21,75	40–44	15,92	–5,83
46–50	21,30	45–49	15,11	–6,19
51–55	19,83	50–54	14,22	–5,61
56–60	18,88	55–60	13,34	–5,54
16–60	30,55	15–50	27,31	–3,24

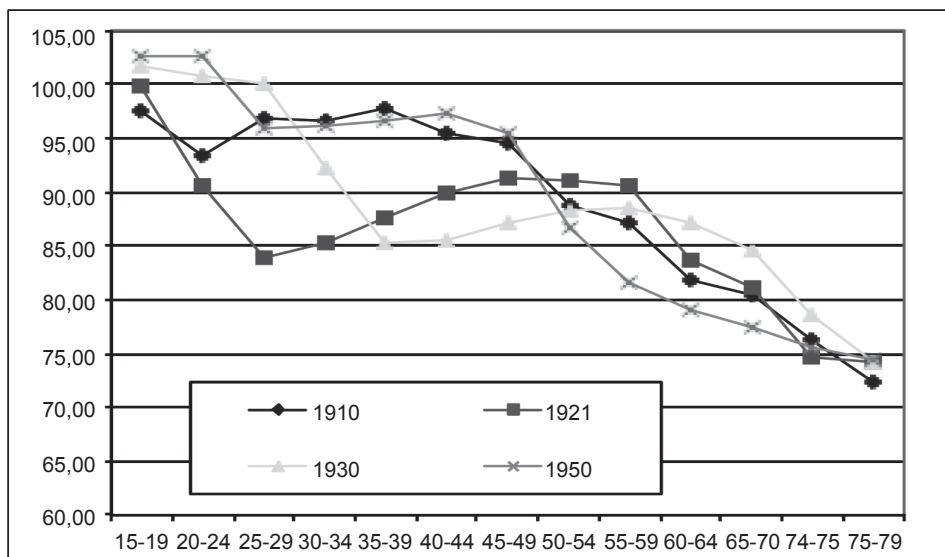
Zdroj: [Ergebnisse 1917; Sčítání 1924]

Graf 5: Přirozená měna

Zdroj: [Demografická příručka 1982: 89, 96, 301]

Zářez ve věkové skladbě, který vznikl v letech první světové války a který byl umocněn poválečnou kompenzační vlnou, se postupně přesunoval do vyššího a vyššího věku a ovlivňoval intenzitně ukazatele přirozené měny. V populaci České republiky byly deformace vzniklé během první světové války, patrné ještě v poslední dekádě 20. století, nyní již zanikly.

Graf 6: Index maskulinity podle věku, obyvatelstvo českých zemí v letech 1910–1950

Zdroj: [Ergebnisse 1917]

Závěr

První světová válka si vyžádala více než 10 milionů obětí, jen z českých zemí zahynulo na frontách více než 300 tisíc mužů, a patří jí zřejmě nezáviděníhodné druhé místo, pokud jde o počet obětí v rámci evropských konfliktů. V podmínkách českých zemí také hluboce narušila legitimitu rakouské moci a rakouských institucí a otevřela cestu k rozsáhlým společenským změnám [Musil 1998: 281]. V tom je její další neoddiskutovatelný význam, neboť právě tyto důsledky ovlivnily následující vývoj významněji než válečné a reprodukční ztráty a deformace věkové struktury.

První světová válka přispěla zřejmě také ke zpřesnění metod demografické analýzy. Již v meziválečném období byl v demografickém výzkumu patrný přechod od ukazatelů založených na jednoduchých hrubých mírách (vztahovaných k úhrnu populace) na míry uvažující velikost jednotlivých věkových skupin (věkově specifické) a na míry standardizované (přepočítávané na vhodně zvolený věkový standard, aby se tak odstranily vlivy měnící se skladby obyvatelstva ve věcích například vyšší úrovně sňatečnosti, plodnosti nebo úmrtnosti). Za takový často používaný standard byla velmi často volena věková skladba obyvatelstva Švédska, země, jež se první světové války neúčastnila.

Literatura

- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.) [1998]. *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914*. Paris: Fayard.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.) [1999]. *Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914–1998*. Paris: Fayard.

- Becker, Jena-Jacques [1999]. Les deux Guerres mondiales et leurs conséquences. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.). *Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914–1998*. Paris: Fayard, s. 74–92.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*. [1996]. Praha: Mladá fronta.
- Demografická příručka*. [1982]. Praha: SEVT.
- Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern [1917]. *Österreichische Statistik. Neue Folge I*. Wien: Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Divišová, Tereza. 2006. *Struktura rodin a domácností v Berouně v letech 1910 a 1921*. Diplomová práce. Praha: PŕF UK.
- Dupâquier, Jacques [1999]. Introduction. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.). *Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914–1998*. Paris: Fayard, s. 9–22.
- Musil, Jiří [1998]. Česká společnost 1918–1938. In *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, s. 267–310.
- Pavlík, Zdeněk – Rychtařiková, Jitka – Šubrtová, Alena [1986]. *Základy demografie*. Praha: Academia.
- Poussou, Jean-Pierre [1998]. Migrations et mobilité de la population en Europe à l'époque de la révolution industrielle. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.). *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914*. Paris: Fayard, s. 231–285.
- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. [1924]. Praha: Státní úřad statistický.
- Srb, Vladimír [2004]. *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum.
- Urlanis, Boris C. [1963]. *Války a evropské obyvatelstvo. Lidské ztráty ozbrojených sil evropských zemí ve válkách XVII.–XX. století*. Praha: Naše vojsko.

Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc. (nar. 1947) vyučuje historickou demografii a dějiny obyvatelstva evropských zemí na Katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Badatelsky se soustřeďuje na metodické otázky historickodemografického výzkumu v podmínkách České republiky a na dlouhodobé tendence vývoje obyvatelstva, zejména sňatečnosti a porodnosti obyvatelstva České republiky. Autorsky se podílela na monografii Dějiny obyvatelstva českých zemí (1991), společně s Lumírem Dokoupilem, Eduardem Maurem a Ludmilou Nešládkovou vydala publikaci Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století (1999). Ve spolupráci s Danou Hamplovou, Milanem Kučerou a Simonou Vymětalovou připravila k tisku Představy mladých lidí o manželství a rodičovství (2000) a s Borisem Burcinem, Jitkou Rychtařikovou a kol. monografii Demografická situace České republiky. Proměny a kontexty 1993–2008 (2010). Je členkou redakční rady časopisů Demografie a Historická demografie.

První světová válka v prezidentských projevech*

JAN KALENDA** – TOMÁŠ KARGER***

The First World War in Presidential Speeches

Abstract: The paper focuses on reflection of the First World War in presidential speeches in years 1990–2013. This period delimits mandates of former Czech presidents Václav Havel and Václav Klaus. Ways in which both presidents referred to the historical event and in which they utilized its interpretation for legitimization of their political goals are compared. As its theoretical framework, the study utilizes an approach that has been developed by Jeffrey Alexander and Philip Smith as part of their program in cultural sociology. The study aims to identify the most significant cultural codes and narrative strategies of the analyzed speeches and to relate them to (supra)nationalistic metanarratives that they help to maintain. The study also points to the fact that presidential speeches represent an important case of utilization of past for the purposes of legitimization of state policy while also being a practice with which states are established.

Keywords: culture codes, presidential speeches, narratives, state, cultural sociology, The First World War

DOI: 10.14712/23363525.2014.8

Významy Velké války jako předmět historicko-sociologického výzkumu

Předmětem této studie je analýza projevů českých prezidentů z let 1990 až 2013 vztahujících se k první světové válce. Domníváme se, že takto vymezený předmět výzkumu je důležitý přinejmenším ze dvou důvodů. Zaprvé umožňuje zjistit, jaké *významy* jsou první světové válce přikládány čelními představiteli státu a jak se v průběhu posledních dvaceti let proměňovaly, což je podstatné zvláště proto, že ovlivňují recepci Velké války v občanské společnosti. Prezidentské projevy totiž disponují širokou mediální recepcí a velmi často se stávají terčem nejrůznějších polemik. Zadruhé lze na základě analýzy těchto významů lépe pochopit, jak je historie využívána pro potřeby současné politické praxe, zejména pak k legitimizaci určité politické agendy, vytváření specifické podoby národní identity či k (mnohdy neuvědomovanému) potvrzování státu jakožto klíčového symbolického objektu, centra společnosti, které jednotlivé projevy produkují a reprodukují.

S ohledem na tyto důvody je k předmětu naší studie nutné učinit hned několik zpřesňujících poznámek. Jako teoretický přístup, jenž nám bude sloužit k rozboru prezidentských projevů, budeme používat analytických nástrojů a kategorií „post-durkheimovské“

* Tento text vznikl za podpory projektu „Nové teoretické přístupy v historické sociologii“ (IGA_FF_2014_035) Univerzity Palackého v Olomouci.

** Mgr. Jan Kalenda, Ph.D., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Třída svobody 26, 779 00 Olomouc. E-mail: kalendajan@gmail.com.

*** Mgr. Tomáš Karger, Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Třída svobody 26, 779 00 Olomouc. E-mail: tomkarger@gmail.com.

kulturní sociologie [Alexander 1988; 1989; Smith 1991], která se jeví jako vhodná perspektiva k rozboru významů, jež jsou přikládány první světové válce. Její hlavní představitel, Jeffrey Alexander [Alexander 1998; 2003; 2006; Alexander – Smith 1993; 2002; Alexander – Reed 2009], a další reprezentanti [viz např. Baiocchi 2006; Connor 2012; Jacobs 2000; 2001; Jacobs – Smith 1997; Ku 1999; Smith 1991; 2006] se totiž zabývají tím, jak skrze kulturní kódy, narativní žánry a metanarativy vzniká význam událostí, aktérů a institucí.¹ Je tudíž i vhodným nástrojem pro rozbor významů, které jsou okolo problematiky první světové války vytvářeny.

Volba prezidentských projevů za předmět naší studie není nijak náhodná, jelikož projevy čelních představitelů státu umožňují, vypůjčíme-li si myšlenku Niklase Luhmanna [2006: 155–157], „zjednodušení“ významů v sociální realitě. Funkce tohoto zjednodušení spočívá v tom, že z bezpočtu významů, jež je možné první světové válce přiřadit, je vybráno jen několik z nich, následkem čehož je redukována významová komplexita dané události. Její redukce se často projevuje ve významové polarizaci, která je empiricky identifikovatelná na úrovni dominantních *kulturních kódů*, jež jsou k popisu události používány.² Nicméně tím se úloha prezidentských projevů nevyčerpává, neboť významy, které jsou jimi vytvářeny, mají mimořádnou váhu, kterou jim dodává symbolická moc mluvčích, jak upozorňuje Pierre Bourdieu [1991], čímž je zároveň umocněno i ono významové zjednodušení. Gerárd Noiriel tento fakt velmi dobře ilustruje na stránkách svého traktátu o sociohistorii, když píše:

Ten, kdo disponuje mocí veřejně pojmenovávat ostatní, přispívá zásadním způsobem k vytváření jejich individuální a kolektivní identity, a směřuje tedy i smysl jejich existence. [Noiriel 2012: 53]

Následně pak uvedené doplňuje o další mocenské implikace:

Všichni, kdo disponují privilegiem hovořit za ostatní, na veřejných místech, definují „problém“, o němž všichni musejí hovořit, nabízejí zásoby legitimních argumentů, o které se ovládaní musejí opírat, aby vyjádřili své protesty. [Noiriel 2012: 55]

Co se časového období týče (roky 1990 až 2013), zvolili jsme je zcela záměrně, jelikož zabírá funkční období výkonu prezidentské funkce Václava Havla a Václava Klause, což nám umožňuje popsat nejenom proměnu významů Velké války v průběhu více než dvacetileté časové periody, ale i transformaci narativních strategií, které byly oběma prezidenty používány k legitimizaci určité státní politiky s odkazem na první světovou válku.

Vyděme-li z výše uvedeného, je třeba říci, že hlavním cílem naší analýzy je identifikovat klíčové kulturní kódy a narativní strategie, jimiž je v prezidentských projevech mezi

¹ K tuzemské reflexi kulturní sociologie, včetně jejích aplikací, srov. [Skovajsa 2012; 2014; Horák 2012; 2013; Kalenda – Schwartzhoff 2014a; 2014b; Marada 2006].

² Zatímco pro Luhmanna funguje každý sociální systém na bázi jednoho binárního kódu, Alexander a Smith [1993: 203] se domnívají, že kódů je v určitém systému vždy větší množství a společně vytvářejí komplexní diskurz. Zároveň však oba autoři dodávají, že řetězce kulturní kódů jsou organizovány do dvou hlavních skupin významů – na posvátné a profánní, tedy v jakési „metakódy“, které polarizují významy obdobným způsobem jako Luhmannovy binární kódy systémů [podrobněji viz Alexander – Smith 1993: 160–161; Smith 1991: 108].

lety 1990 až 2013 vytvářen význam první světové války, a tím je zároveň legitimizována určitá státní politika.

Studie koncipovaná tímto způsobem nemá samozřejmě ambice tvrdit, že jí analyzované významy jsou reprezentantem významových vzorců občanské společnosti nebo českého státu. V prvním případě je její reprezentativnost omezena druhem diskurzu, na nějž se zaměřuje – analyzuje struktury významů, které sice „rezonují“ v občanské společnosti, avšak jsou vytvářeny zástupci státního diskursu, nikoliv toho občanského. V druhém případě nelze o prezidentských projevech tvrdit, že by představovaly jediný a hlavní státní diskurz, jímž je interpretována a reinterpretoována minulost, jelikož tím ústředním jsou především státem kodifikované učebnice dějin. Projevy představitelů státu jsou nicméně podstatné proto, že jsou adresovány jinému druhu publika – nikoliv dětem a mládeži, ale dospělým.

Teoretická východiska: prezidentské projevy jako kulturní praxe státu

Ve studii vycházíme z přesvědčení, že výroky a projevy politických reprezentantů státu představují klíčovou praxi, jíž je v kulturní rovině produkován a reprodukován stát, jíž je dokola obnovován v myslích lidí a jíž jsou souběžně s tím legitimizovány určité úkony státu: například zavádění/rušení některých institucí, omezování/rozšiřování práv různých sociálních skupin či potvzování/zpochybňování dosavadních cílů mezinárodní politiky.

V tomto ohledu jsme inspirováni kulturně orientovanými teoriemi a analýzami státu [Bourdieu 1994; 1998; Carroll 2006; 2009; Corrigan – Sayer 1984; Geertz 1980; Gorski 1993; 2003; Migdal 2001; 2009; Steinmetz 1999; 2007; Ross 1999], které se shodují na tom, že stát svým kulturním působením zásadním způsobem ovlivňuje společnost. Jeho působení se pak především odehrává na rovině kulturní unifikace (jazykové, hodnotové, významové aj.), která vytváří předpoklady pro symbolickou dominanci státu – tzn. pro *rozpoznání* státu jako zcela mimořádné instituce, jež má vyšší symbolický status než instituce ostatní, což velmi dobře popisuje Bourdieu, když upozorňuje na to, že daný status propůjčuje státu mimořádnou autoritu:

Stát je něco jako banka symbolického kapitálu, ručí za všechny autoritativní akty – akty, jak říká Austin, „legitimního podvodu“, to jest založené na skutečnosti, a přitom nepoznaně, na libovůli: prezident republiky je člověk, který se má za prezidenta republiky, jemuž se však na rozdíl od sílnice, jenž se má za Napoleona, přiznává, že má na to právo. [Bourdieu 1998: 85–86]

Symbolická dominace státu vzniká rozsáhlou kulturní praxí, která se kromě zavádění legislativních opatření, školské výuky a produkce nejrůznějších legitimizačních diskurzů, odehrává rovněž v performativní rovině – v rovině představení. Joel Migdal [2009: 191] v tomto kontextu rozeznává tři hlavní formy „státních představení“: 1) státní rituály v podobě nejrůznějších ceremonií a svátků; 2) manifestace státu s částečně či úplně otevřeným výsledkem, např. neplánované prezentace státní síly, jakými jsou vojenská cvičení či veřejná vyhlášení některých státních nařízení, kupříkladu zvýšení daní; 3) tzv. individuální mikro-představení v podobě neplánovaných prohlášení zástupců státu či veřejné podpory jednotlivců, která se často vztahují právě k předcházejícím dvěma typům představení. Námi analyzované prezidentské projevy spadají nejčastěji do prvních dvou kategorií,

jelikož se většinou pronášejí u příležitosti státního svátku – Dne vzniku samostatného československého státu, nebo v rámci důležitých projevů, které se vztahují k mezinárodní politice a dalšímu směřování státu.³

Působení významů, které vznikají prostřednictvím Migdalem popisovaných vystoupení, má pět významných efektů, které ve své stati identifikoval Marc Ross [2009: 139–141] a jež zde volně vztahujeme k prezidentským projevům zabývajícím se první světovou válkou:

1) Významy, které produkuje stát, vytvářejí *kontext* jakéhokoli *smysluplného politického jednání*, tzn. kontext, v němž jsou určité politické priority a opatření srozumitelné. Státní představitelé v tomto ohledu vykreslují pozadí, na němž má být porozuměno událostem Velké války a bez něhož nelze pochopit souvislosti tehdejšího jednání klíčových politických figur, stejně jako porozumět tomu, jaká ponaučení pro současnou politickou praxi plynou z událostí let 1914 až 1918.

2) *Spojují individuální a kolektivní identity*, díky čemuž propojují občany státu určitým hodnotovým systémem a kognitivními schémata, která jim umožňují definovat se jako skupina. Tato funkce spočívá v případě narativů o první světové válce v tom, že zasazuje první světovou válku do širšího metanarativu českého národa, tzn. že z ní činí součást dějin každého občana. Její dědictví – způsob, jakým se z ní máme poučit – má pak ovlivňovat i budoucí směřování českého národa a prostřednictvím toho i každého jedince.

3) V návaznosti na předcházející bod určují narativy *hranice mezi skupinami či organizacemi*. Díky tomu dochází k rozlišování na členy a nečleny včetně sdílených očekávání od (ne)členů. S odkazem na první světovou válku se ve výpovědích prezidentů zdůrazňuje zejména členství v nadnárodních aliancích a negativní vymezování Čechů a Slováků vůči rakousko-uherské monarchii. Tím dochází k „načrtávání“ a „mazání“ symbolických hranic mezi Čechy a dalšími národy, k jejich aktivaci a deaktivaci, v podobném významu, jak o něm píší někteří autoři [Lamont – Thévenot 2000; Tilly 2002; 2006], což přispívá k utváření a narušování určité podoby politické (národní) identity a identifikace s určitou politickou organizací.

4) Nabízejí rámce pro *interpretování jednání a motivů aktérů*. V analyzovaných projevech jde zejména o motivace států, které jsou chápány jako aktéři mezinárodní politiky. Skrze interpretace motivů je možné některé státy morálně odsoudit, zatímco jiné za jejich pohnutky glorifikovat.

5) Propůjčují *zdroje pro organizaci a mobilizaci* – tj. omezenou množinu naučných a sdílených postupů politické soutěže či praxe státu, kterou někteří badatelé

³ Ačkoliv Alexander [2004a; 2004b; 2005a] po roce 2004 rozvinul i tzv. performativní teorii jednání (kulturní pragmatiku), nebudeme se na tomto místě zabývat prezidentskými projevy prostřednictvím této koncepce. Z analytických a prostorových důvodů se spokojíme jen s konstatováním, že prezidentské projevy jsou „představením“, skrze něž je prezentována moc vládních činitelů, respektive státu. Naše studie se tudíž zaměřuje na jiný kulturní aspekt prezidentských projevů – na to, že představují specifické narativy, které v sobě obsahují jedinečné kulturní kódy, jimiž jsou produkovány významy první světové války. Nicméně si velmi dobře uvědomuje, že to, nakolik jsou ony významy v občanské společnosti skutečně přijímány, závisí právě na jejich performativním ztvárnění oběma prezidenty a na dalších strukturálních prvcích, které podle Alexandra vstupují do každého takového představení a které se proslou liší. Jde o rozdíly se: a) aktéry projevů (rozdíly mezi Havlem a Klausem); b) kolektivní reprezentace, jež jsou oběma muži sdělovány; c) zdroje symbolické produkce používané k předcházející aktivitě; d) tzv. mizanscenu, která odkazuje k celkovému ztvárnění sdělovaného, např. v podobě gest, tónu hlasu aj.; e) sociální moc; f) a publikum. K aplikaci teorie kulturní pragmatiky do českého prostředí srov. [Horák 2013].

[McAdam – Tarrow – Tilly 2001; 2009] nazývají „repertoáry“. Z tohoto úhlu pohledu se významy první světové války stávají legitimními zdroji pro prosazování určité vize mezinárodního uspořádání, které má předejít negativním lekcím z válečného konfliktu, který zachvátil Evropu v druhém desetiletí 20. století.

Ve shodě se „silným programem“ [Alexander – Smith 2002; Alexander – Reed 2009] kulturní sociologie budeme prezidentské projevy chápat jako specifický druh narativů, které ovlivňují hodnoty a postoje aktérů a jejichž prostřednictvím dochází k formování individuálních i skupinových identit, pro což nalezneme oporu i u mnoha dalších autorů, kteří se zabývají úlohou narativů při vytváření významů událostí, procesů a sociálních skupin [Carrie 2010; Czarniawska 2004; Kane 2000; Sewell 1992; Somers 1992; Steinmetz 1992; Weedon 2004]. Přístup kulturní sociologie vychází z centrální teze, podle níž kultura disponuje relativní autonomií [Alexander 2003], což znamená, že není redukovatelná na jiné faktory (sociální či ekonomické), ani není pouhou analytickou dimenzí společnosti. Naopak je důležitou sémantickou strukturou, jež svým působením ovlivňuje jak významy sociálních jevů, tak nabízí repertoáry pro tvorbu symbolických hranic mezi skupinami, stejně jako pomáhá vytvářet jejich identitu. Z tohoto důvodu vystupuje coby vhodný nástroj pro uchopení významů první světové války.

Metodologie: analytické nástroje a výzkumný vzorek

V rámci této studie budeme prezidentské projevy analyzovat jako narativy, které budeme s odkazem na Anne Kane [2000: 314] chápat jako příběhy, které se sestávají ze specifické konfigurace postav a událostí propojených dějem. Dodejme pak, že skrze „vyprávění příběhů“ je význam veřejně sdílen, díky čemuž o něj mohou jedinci svádět zápasy a tím jej modifikovat. U takto koncipovaných narativů budeme analyzovat dva hlavní aspekty: *narativní strategie a kulturní kódy*, které podle Alexandra [2005b: 10] nakonec význam konstituují.

Narativní strategie představují postupy vytváření příběhů pracující různým způsobem s dějovou linkou. Díky tomu vznikají specifické konstelace vztahů postav a událostí, jež jsou „kauzálně propojeny dějem“ [Somers – Gibson 1994; viz též Kane 2000]. Z toho důvodu si dovoluje Hayden White [2011] označovat narativní strategie za jakési „metakódy“, které v sobě nesou jednotný význam. Frederic Jameson [1981; 1984; 1988] pak jde dokonce ještě dál, když upozorňuje, že narativní strategie jsou ve skutečnosti epistemologickými kategoriemi, které konceptualizují realitu a nelze se na ně již od počátku dívat jako na neutrální literární formy. Kulturní sociologie v tomto případě velmi často vychází z koncepce kanadského literárního teoretika Northorpa Frye [1971], který narativní strategie člení za pomoci různých typů žánrů na komedie, tragédie, romance a ironii. Každý z nich představuje specifickou konfiguraci postav, událostí a děje, z níž plyne i následný význam sociální skupiny, instituce či události [viz např. Alexander 2003; 2004c; 2012; Jacobs 1996; Somers 1992; Steinmetz 1992]. My se touto fryeovskou linkou kulturalistické analýzy nebudeme zabývat, jelikož prostor věnovaný první světové válce v prezidentských projevech neumožňuje ucelenou analýzu těchto narativních žánrů. Místo toho položíme důraz na kauzální strukturu narativů, o níž píše Somers a Gibson [1994], jelikož ta sehrává klíčovou úlohu při tvorbě významů Velké války. Oba prezidenti totiž akcentují odlišné příčiny a následky první světové války, čímž

také zásadním způsobem mění její význam, včetně implikací, které z ní mají plynout pro současnou politiku.

Kulturní kódy jsou základní jednotky, například slova, pojmy, věty, jimiž je vytvářen význam [Geertz 2000; Lakoff – Johnson 2006; Smith 1991]. Kulturní kódy fungují podle Alexandera [Alexander 2006; Alexander – Smith 1993; srov. též Somers 1992] na binárním principu, který kategorizuje realitu na základě odlišných významů – posvátného a profánního, pozitivního a negativního. Nejčastěji se setkáváme s užitím tří druhů kódů, které odkazují k motivům aktérů, jejich vzájemným vztahům a institucím, přičemž na jedné straně se lze setkat s kódy, které označují pozitivní občanské motivy, vztahy a instituce, zatímco na straně druhé jde o kódy, jež mají negativní konotaci [Alexander 2006: 57–59]. Doplňme pak, že všechny tyto kódy, ačkoliv nejsou v sociální realitě často uvedeny v takto explicitní podobě, polarizují výpovědi, čímž jim dodávají specifické vyznění. K tomu dochází především proto, že kódy provádějí hodnocení aktérů, vztahů institucí, díky čemuž je morálně klasifikují. Proto označuje Ronald Jacobs [2001] střet o prosazení dominantních kulturních kódů jako soupeření o „morální kapitál“.

Nyní několik slov ke konstrukci vzorku. Jak jsme již uvedli, v rámci našeho zkoumání jsme podrobili analýze prezidentské projevy z let 1990 až 2013, kdy probíhala funkční období prezidentů Václava Havla a Václava Klause. Projevy těchto dvou politiků jsou archivovány na příslušných webových stránkách.⁴ Při výběru projevů, které byly zahrnuty do analýzy, jsme postupovali tak, že jsme stáhli všechny projevy daného prezidenta v souborech typu HTML. Texty v nich obsažené jsme připravili pro vyhledávání.⁵ V takto připravených textech jsme pomocí stanovení „regulárních výrazů“⁶ vyhledávali následující textové jednotky: první světová válka, 1. světová válka, I. světová válka, dvě světové války, obě světové války; a to ve všech skloňovaných formách. Projevy, které některý z těchto výrazů obsahovaly, byly zahrnuty do podrobnější analýzy. Celkově se nám tímto způsobem podařilo najít 27 projevů, z toho 17 projevů Václava Havla a 10 projevů Václava Klause.⁷

Narativní strategie v prezidentských projevech

Oběma prezidentům je společný obraz první světové války jako události, jejímž výsledkem byl samostatný československý stát. Objevují se v nich zmínky o tom, že první světová

⁴ Archiv projevů Václava Havla je možné najít zde: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>>. Archiv projevů Václava Klause je možné najít zde: <<http://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-klaus/vybrane-projevy-a-rozhovory/>>.

⁵ Především jsme odstranili znaky, které se v HTML někdy používají přímo v textu (jako jsou například nedělitelné mezery, které jsou vytvářeny pomocí vkládání výrazu „ “; přímo do textu) tak, aby texty, v nichž jsme vyhledávali, neobsahovaly neočekávané výrazy.

⁶ Regulární výrazy představují konvenci, pomocí které je možné formulovat hledané vzorce nejen na základě doslovných výrazů, ale také na základě obecných metaznaků, které mohou označovat jakékoli písmeno, číslo, jedno ze zadaných písmen atd. Tímto způsobem jsme byli schopni vyhledávat výrazy ve všech skloňovaných formách najednou. Více o regulárních výrazech například zde: <<http://www.root.cz/clanky/regularni-vyrazy-1/>>.

⁷ Je nutné podotknout, že ne všechny texty, které jsme získali z archivu prezidentských projevů, byly přímo projevy. V našem užším výběru se tak ocitly dva rozhovory s Václavem Klausem a jeden autorský text Václava Havla. Protože pro nás byla obsahová relevance důležitější než přednesová forma, ponechali jsme tyto texty ve vzorku. Faktem ale zůstává, že naprostá většina analyzovaných textů jsou projevy.

válka způsobila historický pohyb, v jehož průběhu vznikla první republika. Rozpad c. a k. mocnářství vytvořil prostor, který se podařilo využít. V tomto procesu se objevují dvě klíčové skupiny aktérů, jejichž důležitost oba prezidenti při různých příležitostech vyzdvihují a jejichž významy se budeme posléze zabývat. Jde o československé legie, které podle výkladů prolévaly krev za ještě neexistující stát a které svými heroickými výkony pomohly přesvědčit svět o svébytnosti Čechů a Slováků. Druhou skupinou jsou „otcové zakladatelé“, především Tomáš Garrigue Masaryk, Eduard Beneš a Milán Rastislav Štefánik, o nichž oba prezidenti mluví jako o klíčových postavách, které se zasloužily o vznik samostatného Československa. Jejich působení, cestování po světě a přesvědčování všech stran o právu Čechů a Slováků na samostatný stát umožnilo jeho vznik.⁸

Budeme-li tedy uvažovat o onom historickém pohybu v podobě, v jaké je prezentován v prezidentských projevech, dojdeme k poměrně jednoduchému příběhu o odhodlanosti dvou skupin vlastenců, kterým se v prostoru, jež uvolnila rozpadnuvší se monarchie, podařilo sehrát zásadní úlohu pro vznik samostatného československého státu. Tento obraz tvoří neproblematickou reprezentaci první světové války a jejího významu, ke kterému se oba prezidenti ve svých projevech vztahují.

Havel s Klausem se však liší v tom, v *jakých kontextech* první světovou válku tematizují a jaké *poučení z ní* vyvozují, čímž se značným způsobem mění i struktura jejich narativu o této události, zejména její příčiny a důsledky. Dalo by se říci, že jejich výklad této historické události je pevně zakořeněn v ideologicko-politických pozicích, které zastávají a které se promítají do toho, co každý z nich považuje za uskutečnitelné a žádoucí.

Václav Havel: první světová válka jako cesta k nadnárodním celkům

Václav Havel ve svých projevech tvrdí, že historický odkaz evropského kontinentu je ambivalentní. Evropa podle něj dala světu současnou civilizaci, ale i dvě světové války,⁹ které představují jedny z nejhorších událostí dvacátého století.¹⁰ Jako původce těchto konfliktů Havel jednoznačně identifikuje konkrétní evropský stát. Bylo to v Německu, kde se zrodilo zlo, které pohltilo Evropu a následně se rozšířilo do zbytku světa.¹¹ Rozměry, do kterých tyto konflikty narostly, však byly umožněny politikou, kterou praktikovaly Spojené státy americké a kvůli které se zapojily do konfliktů příliš pozdě.¹² Jako původce dvou světových válek má podle Havla Evropa dluh vůči zbytku světa a tento dluh by se měla snažit splatit tím, že se bude pokoušet podobným událostem předcházet. Jediný způsob, jak podle Havla předejít tomu, aby se podobné události opakovaly, je podpora vzniku nadnárodních

⁸ Tato glorifikace zakladatelů států není žádným specifickým českých/československých dějin, ale dochází k ní i v případě mnoha jiných států, jak dokládají i jiní autoři [Fine 1996; Schwartz 1987; 1991]. Skrze zdůrazňování pozitivního významu těchto aktérů dochází k vytváření skupinové solidarity prostřednictvím produkce morálních příkladů a oceňování určitého typu jednání. Zakladatelé států jsou pak doslova líčeni jako „naši otcové“, čímž získávají posvátný status nedotknutelných historických postav.

⁹ „Evropa je podivný kontinent. Na jeho půdě se zrodila dnešní civilizace, ale zrodily se na ní i dvě světové války.“ [Havel 1997]

¹⁰ „Nejhorší události dvacátého století má na svědomí úplně nebo z větší části Evropa: dvě světové války, fašismus a komunistický totalitní systém.“ [Havel 2000]

¹¹ „O Německu to platí dvojnásob, neboť zlo v Německu znamená zlo v Evropě a zlo v Evropě znamená zlo v celém světě. Kdo to neví, ten si nevšiml, jak vznikly dvě světové války.“ [Havel 1998]

¹² „Izolacionismus se Spojeným státům nikdy nevyplatil. Kdyby bvaly dříve vstoupily do první světové války, zdaleka by za ni nemusely zaplatit tolika oběťmi.“ [Havel 1995]

celků jako je Evropská unie¹³ nebo NATO¹⁴. Aby Evropa splatila svůj dluh vůči zbytku světa, měla by jednak jít příkladem v utváření nadnárodních celků,¹⁵ jednak by se měla angažovat pro světový mír i za hranicemi svého kontinentu.¹⁶ V Havlových očích tedy první světová válka znamenala selhání jednotlivých národních států, jejichž představitelé až příliš jednostranně sledovali úzce vymezené národní zájmy a nedokázali vyhodnotit širší souvislosti a vzdálenější důsledky, které probíhající události měly mít. Právě z této pozice Havel kritizuje to, co nazývá americkým izolacionismem. Bezohlednost evropských států je důvodem vzniku první světové války, americký izolacionismus je důvodem, proč trvala tak dlouho a nabyla takových rozměrů.

Havel zastává pozici, podle níž by měl být prioritou boj za svobodu. Tedy rozšiřování svobody tam, kde ještě není, a její obrana tam, kde je v ohrožení. Taková pozice vyžaduje neustále sledovat hrozby v širším kontextu a ochotu vynakládat úsilí, prostředky a v konečném důsledku i lidské životy, tak jako tomu bylo u československých legií a osobností, které stály u zrodu samostatného Československa:

Myslím, že naše moderní historie nám nabízí dost důkazů toho, že svoboda není dar, za který bojují a který pak rozdávají jen mocní tohoto světa, ale že ji může získat či ubránit jen ten, kdo sám pro její získání či obranu něco dělá. [Havel 1994]

Tato odpovědnost boje za svobodu se však nevztahuje pouze na individuální aktéry. Stejným způsobem je aplikovatelná i na úrovni celých států:

Zdá se mi být zřejmé, že ti, kteří mají největší moc a vliv, nesou i největší odpovědnost. Spojené státy americké, ať se jim to líbí nebo nelíbí, jsou dnes asi nejvíc odpovědný za směr, kterým se bude náš svět vyvíjet. Proto by to měly být především ony, které tuto odpovědnost v celé její hloubce zreflektují. [Havel 1995]

Podle Havla by měl existovat přímý vztah mezi velikostí moci a vlivu každého státu a mírou jeho odpovědnosti v boji za svobodu. Čím mocnější stát, tím větší odpovědnost a tím větší podíl na nastavení směru, kterým se zbytek světa ubírá. Havel tak rozvíjí svou pozici jako přijetí odpovědnosti za vytváření podmínek pro rozvoj svobody a současně jako kritiku pasivity a sledování úzce vymezených zájmů.

V kontrastu k typu politiky, kterou Havel kritizuje, se on sám snaží být představitelem opačného přístupu, který se při rozhodování snaží programově zohledňovat širší mezinárodní kontext tak, aby nebyla narušena jeho integrita, potažmo usilování o ni. Tuto skutečnost můžeme pozorovat už v roce 1990, při projevu ve Federálním shromáždění.

¹³ „Po zkušenosti dvou světových válek ve dvacátém století mnoho osvícených Evropanů dospělo k názoru, že celou bohatou a pestře strukturovanou politickou entitu zvanou Evropa je třeba vnitřně uspořádat na nových principech.“ [Havel 2001]

¹⁴ „(...) při podpisu Washingtonské smlouvy, základního dokumentu Severoatlantické aliance, řekl prezident Truman, že kdyby býval tento dokument existoval dříve, nemusely být dvě světové války.“ [Havel 1999]

¹⁵ „Myslím, že čtvrtým velkým úkolem, který před Evropou stojí, je pokusit se způsobem svého vlastního bytí ukázat, že nebezpečím, jež tato rozporuplná civilizace před světem otevřela, lze čelit.“ [Havel 2000]

¹⁶ „Američtí vojáci by neměli být dalších sto let odtrženi od svých maminek jen proto, že Evropa není schopna být garantem světového míru, kterým by být měla, aby aspoň trochu napravila to, že dala světu dvě světové války.“ [Havel 1990b]

Havel se zde snažil mírnit konfrontační situaci, která vystala mezi Slovenskou národní radou a Federálním shromážděním a přitom nastínil důsledky, které by rozpad federace zapříčiněný touto konfrontací mohl mít. Po zhodnocení důsledků pro československý stát jako takový následuje zhodnocení důsledků v širších evropských souvislostech:

Byli bychom prvním rozpadlým či zaniknuvším státem v poválečné Evropě, což by – zvláště přihlédneme-li k naší centrální geografické poloze – velmi vážně rozrušilo po léta obtížně budovanou mírovou strukturu Evropy. Zcela určitě by to zbrzdilo všechny politické, hospodářské a bezpečnostní integrační snahy celoevropské povahy, zastavilo by to různá odzbrojovací jednání a odvrátilo zájem Západu od země střední a východní Evropy, které by se v jeho očích musely stát nejen partnerem nedůvěryhodným, ale navíc partnerem nevyzpytatelným a tudíž nebezpečným. [Havel 1990]

Havel promýšlí možné důsledky rozpadu československého státu na dvou geografických úrovních: na úrovni Evropy jako celku a na úrovni vztahu mezi střední, potažmo východní Evropou a zbytkem Západu. Vztahy na těchto úrovních současně promýšlí v dimenzích *integrace, bezpečnosti* (odzbrojování) a *důvěryhodnosti*. Havel tak sám poskytuje příklad toho, s jakými ohledy (geografickými a hodnotovými) by politika jednotlivých států měla být utvářena. Hodnota bezpečnosti se v tomto úryvku dostává do popředí hned několikrát, a to na místech, kde mluví o bezpečnostních integračních snahách, odzbrojovacím jednání a nebezpečných partnerech. Je zřejmé, že bezpečnost zde představuje kýžený cílový stav. Naproti tomu integrace vystupuje spíše jako prostředek adekvátní k dosažení takového cíle.

Nejde však o integraci ve smyslu sladění zahraničních politik jednotlivých států. Integrace má v Havlových projevech význam začleňování národních států do nadnárodních celků a plnění povinností vyplývajících z jejich členství. Havel se snaží vznik takových celků podporovat tím, že jejich konstituování navazuje na historické události takovým způsobem, že nadnárodní celky působí jako jejich nutné vyústění a tím je legitimizuje:

Jaký je vlastně smysl této evropské integrace, tohoto velkého pokusu, tohoto procesu? Mám dojem, že po zkušenosti dvou světových válek ve dvacátém století mnoho osvícených Evropanů dospělo k názoru, že celou tu bohatou, pestře strukturovanou politickou entitu zvanou Evropa, je třeba vnitřně uspořádat na nových principech. A po mnoha a mnoha staletích se rozhodli pro první historický pokus uspořádat Evropu na principu skutečné spravedlnosti, rovnoprávnosti národů, na principu kooperace, na principu sdílení společných hodnot a vlastně je to první pokus uspořádat tuto entitu jinak, než se tomu po celé dosavadní dějiny dělo. Dosud vždy ti mocnější, ti silnější vytvářeli evropský pořádek a více méně ho vnucovali těm méně mocným, těm slabším. Toto by měl být první vlastně pokus uspořádat Evropu jinak. [Havel 2000b]

Výchozím bodem snahy o integraci je Evropa plná rozdílů, a to nejen rozdílů politicko-ideologických, ale také (a hlavně) mocenských. V minulosti byly vztahy v Evropě organizovány podle práva silnějšího, a to vedlo ke katastrofálním událostem světových válek. Po mnoha staletích je tu příležitost tento stav změnit. Této příležitosti se chopilo několik osvícených Evropanů, kteří se snaží o organizaci vztahů v Evropě na základě všeobecně sdílených hodnot, jako je spravedlnost, rovnoprávnost a spolupráce.¹⁷ Výsledkem

¹⁷ Když tyto hodnoty srovnáme s předešlými Havlovými výroky, můžeme si všimnout diskrepance mezi tvrzením, že mocnější státy by měly přijmout větší odpovědnost za směřování zbytku světa a představou integrované

takové snahy by mělo být upozaděním vztahů založených na mocenských rozdílech a zdůraznění rozdílů, které nepředstavují nebezpečí, ba naopak představují pozitivní hodnoty, které by se v souhrnu daly označit jako bohatost a pestrost.

Shrňme, že Havlův narativ je rozprostřen po časové ose od minulosti přes současnost až k vyhlídkám na budoucnost. Najdeme v něm kritiku a distancování se od minulosti, která byla plná nespravedlnosti a násilí, současnost charakterizovanou příležitostmi a snahou o změnu a budoucnost, v jejichž vyhlídkách se snad nachází dosažitelný cíl. V kontextu takového narativu nabývá budování nadnárodních celků a členství v nich smysl.

Václav Klaus: první světová válka jako cesta k národnímu státu

Václav Klaus vnímá Velkou válku jako historickou událost opředenou mýty, které je třeba korigovat,¹⁸ zároveň se snaží o připomenutí obětí, které si válka, přestože nebyla „naší“ válkou, v Čechách a na Moravě vyžádala.¹⁹ Tyto oběti byly již z velké části zapomenuty, a proto je nutné je znovu připomenout a rozšířit tak obraz první světové války v povědomí veřejnosti. Aktivita československých legií však zůstává pro Klause *leitmotivem*, především při projevech k 28. říjnu, které jsou pronášeny při skládání slavnostní vojenské přísahy. V těchto projevech vystupují legie se svými zásluhami jako zdroj významu národních vojenských tradic.²⁰ Dalšími příležitostmi, při nichž Klaus mluví o první světové válce, jsou zahraniční návštěvy. U jejich příležitosti tematizuje vybrané historické události, aby našel styčné body v historiích obou států.²¹ Ať už jde o válečné oběti, vojenské tradice, nebo zahraniční vztahy, to vše je v Klausových projevech pojednáváno na úrovni národních států. I v oblasti mezinárodních vztahů, kde se Klaus snaží navazovat na to společné, je *národní stát* výchozím bodem jeho výprav do minulosti, byť v dobách, o nichž mluví, dané státy ještě neexistovaly.

Význam, který pro Klause národní stát představuje, nabývá na zřetelnosti, když se obrací proti ironizaci, jejímž cílem se často stává vlastenectví:

Někdy se však tento postoj obrací proti nám. Je to tehdy, kdy poněkud lehkomyšlně zlehčujeme významné okamžiky našich národních dějin, ač je to minulost nás samých, našich blízkých, našich rodin, našich bezprostředních i vzdálenějších předků. Právě tyto okamžiky vytvářejí naši

Evropy jako místa, kde mocnější státy nebudou vytvářet světový pořádek. Tato diskrepance pramení z toho, že při některých příležitostech Havel apeluje na odpovědnost mocných, při jiných se snaží přesáhnout současnou situaci představou stavu, kdy moc nebude rozhodujícím faktorem. Tato diskrepance se stává inkonzistencí v momentě, kdy Havel aplikuje oba principy jako vodítka pro vytváření mezinárodní politiky.

¹⁸ „Zúžit první světovou válku na náš odpor vůči Rakousku-Uhersku a na heroické legionáře, je pro mě chybná zkratka, je to mýtus první republiky, se kterým je třeba něco udělat.“ [Klaus 2008]

¹⁹ „První světová válka nebyla naší válkou, ale počet jejích obětí byl i u nás nesmírně vysoký. V Čechách a na Moravě by se stěží našla rodina, která by touto válkou nebyla krutě zasažena.“ [Klaus 2008b]

²⁰ „Složení přísahy jste se rovněž přihlásili k nejlepším vojenským tradicím naší vlasti v minulých desetiletích a dokonce i staletích. Hlásíte se k československým legionářům, kteří na bojištích 1. světové války prolévají krev za svobodu našeho národa. Bez jejich rozhodnosti, odhodlanosti, odvahy a přesvědčení bojovat za ještě neexistující stát by samostatné Československo před 90 lety možná ani nevzniklo.“ [Klaus 2008c]

²¹ „Kontakty přemyslovských Čech s Kyjevskou Rusí, společný boj proti Turkům, volání Čechů, vznik československých legií za první světové války a jejich boje na Ukrajině, Zakarpatská Ukrajina jako součást první československé republiky, Praha jako domov početné ukrajinské emigrace, druhá světová válka a boje československého armádního sboru u Sokolova, Kyjeva a Charkova a podíl hrdinských ukrajinských vojáků na osvobození naší země od nacistické okupace – to vše jsou mezníky v tisícileté historii našich vztahů.“ [Klaus 2009]

vlast, která je základním rozměrem našich individuálních i společných obav, nadějí i jistot.
[Klaus 2008b]

Národ Klaus popisuje jako souhrn lidí spojených jednak pokrevně – jako rodiny a jejich předky (za blízkými si můžeme představit širší pokrevní příbuzenstvo). Mimoto jsou to lidé spojovaní společnými dějinami a skrze své obavy, naděje a jistoty i společnými představami o budoucnosti. Národ tedy v Klausových projevech tvoří jednotu lidí, kteří patří k sobě, vždy patřili a patřit budou. Je to jednotka, která existuje sama o sobě, která je podle něj přirozená. Bez sebeurčení v národním státě však trpí. Až v rámci tohoto politického útvaru nachází své naplnění:

I před devadesáti lety existovaly různé názory na to jak a kudy jít. I tehdy někteří významní mužové a ženy zastávali názor, že bychom měli zůstat součástí rakousko-uherského soustátí, protože tím bude našim národům zajištěna vyšší míra bezpečnosti a naše síla k prosazování národních zájmů bude mnohem větší, než když budeme samostatní. (...) Zvítězila však koncepce jiná: republikánská, samostatná a suverénní. Za obrovské podpory veřejnosti dokázaly naše politické, intelektuální a hospodářské elity v čele s T. G. Masarykem přesvědčit o této koncepci vítězné mocnosti první světové války, především Spojené státy americké. Vznikla republika, která své problémy sice měla, ale byla svobodná a životaschopná. [Klaus 2008b]

V souvislosti s členstvím v nadnárodním celku se opět setkáváme s hodnotou *bezpečnosti*. Tato asociace je u obou prezidentů podobná. Klaus však tuto hodnotu nezdůrazňuje tolik jako Havel, nechává ji spíše zapadnout. Do popředí dosazuje hodnoty *samostatnosti* a *suverenity*. Jsou to prý tyto hodnoty, za které se postavila tehdejší veřejnost i klíčové osobnosti a na kterých se podařilo založit první republiku. Pokud se v klíčovém historickém okamžiku dokázalo tolik významných lidí sjednotit a bojovat za tyto hodnoty a pokud byl výsledek dobrý, kdo jsme my, abychom se těchto hodnot vzdávali, nebo je dokonce napadali? Tímto způsobem jsou dané hodnoty legitimizovány pomocí tradice. To však není jediný způsob legitimizace, jaký můžeme v Klausových projevech najít. Samostatnost a suverenita jsou také vnímány jako pozitivní hodnoty ve světle historických zkušeností se spojeneckými svazky:

Naši předkové však nedocenili, že naše evropské okolí není tak ideální a idealistické, jak vypadá. Selhání spojeneckých svazků s Francií a Velkou Británií, vedoucí k Hitlerem nadiktované Mnichovské dohodě, se stalo osudovou národní tragédií, ale snad i prozřením, že v reálném světě stojí prospěch jednotlivých států vždy nad vznešeně znějící rétorikou a že když jde do tuhého, je jim bližší košile vlastních zájmů než kabát idealismu. To se projevilo i po druhé světové válce, kdy nás v nové velmocenské partii vítězové války přepustili Stalinovu impériu. [Klaus 2008b]

Také zde, podobně jako v Havlových projevech, se objevuje kritika vytváření politických rozhodnutí na základě úzce vymezených zájmů jednotlivých států. Na rozdíl od Havla, který z této kritiky vyvozuje žádoucnost těsnější integrace, se Klaus obrací opačným směrem. Nadnárodní celky pro něj představují především pozlátko vznešeně znějící rétoriky, která však nemá návaznost na odpovídající činy. V kritických situacích každý stát myslí především na své zájmy a ti, kteří spoléhali na platnost dohodnutých svazků, budou uvrženi do nebezpečí. Svěřovat své bezpečí nadnárodním celkům je bláhové a idealistické.

Historie ukazuje mnoho příkladů potvrzujících tuto tezi. Takto to vždy bylo a takto to vždy bude.²² Proto jsou hodnoty samostatnosti a suverenity důležité, proto je třeba pěstovat vlastenectví, proto je třeba připomínat naše národní dějiny, protože nelze spoléhat na nadnárodní celky. Ty jsou ve svém důsledku nebezpečné.

V časové rovině je Klausův narativ orientován především do minulosti. Obsahuje kritiku některých minulých událostí, ale nemá ambici historii překračovat, neorientuje se k ničemu, co by mohlo do budoucna zásadnějším způsobem změnit pravidla, podle kterých je vytvářena mezinárodní politika. Jde spíše o přizpůsobení se tendencím, které lze z několika historických událostí vysledovat. V takové perspektivě nabývá na smyslu udržování hodnot samostatnosti a suverenity a záchrana toho, co ještě zbylo z vlastenectví.

Závěrem

Pokud shrneme a porovnáme výsledky analýzy projevů obou prezidentů, vyjde najevo, že používají tutéž historickou událost k tomu, aby legitimizovali protikladné politické pozice. Ústřední pozice, která prostupuje většinu Havlových projevů odkazujících k první světové válce, zahrnuje kritiku toho, co nazývá *izolacionismem*, tedy sledování úzce vymezených národních zájmů bez ohledu na širší a vzdálenější důsledky. Podle Havla by současné národní státy neměly brát ohledy pouze na své zájmy, neboť to v minulosti vyústilo do katastrof v podobě dvou světových válek. Státy by měly usilovat o těsnější vzájemnou integraci, a to prostřednictvím členství (a plnění svých členských závazků) v nadnárodních celcích. Taková integrace je pro Havla prostředkem k naplnění vyšších principů, jako je světový mír. Naproti tomu Václav Klaus ve svých projevech kritizuje to, co nazývá *idealismem*, tedy přesvědčení, že těsnější integrací mezi národními státy lze dosáhnout některé z vyšších hodnot. Podle Klause historie ukazuje, že vznešené ideje legitimizující vznik nadnárodních celků jsou pouze ideály, které jsou v kritických situacích upozaděny ve prospěch zájmů národních států. Současný národní stát by se tak na nadnárodní celky neměl příliš spoléhat a měl by být vždy připraven hájit svou samostatnost a suverenitu, hodnoty, na nichž měl být založen vznik samostatného Československa.

Oba narativy analyzované v této stati mohou být zhuštěny do podoby centrálního binárního kódu: *nacionalismus* versus *internacionalismus*. Zatímco nacionalismus je pro Havla nepřijatelnou strategií vedoucí k izolacionismu, pro Klause je legitimním politickým řešením, které má sloužit vyvarování se chybného idealismu. Kromě těchto dvou binárních opozic můžeme v narativech narazit rovněž na častý výskyt kulturních kódů sloužících k rozvíjení a udržování národních a nadnárodních identit. Oba prezidenti se shodují v tom, že klíčové aktéry, kteří stáli u zrodu samostatného Československa, vnímají sakrálně/pozitivně, zatímco státy, které stály u zrodu první světové války, kódují profánně/negativně. Klíčový rozdíl, který obě pozice vymezuje vůči sobě, pak spočívá ve dvou možných způsobech, jak zajistit bezpečí a vyhnout se opakování události, jakou byla první světová válka. V Klausově případě jde o pokus uchýlit se k tomu, co ještě

²² Pokud bychom tuto projekci vzorců nalezených v minulosti do budoucnosti nahlíželi kritickou optikou, mohli bychom ji označit jako to, co Karl Popper [1957] nazývá *historicismem*. Pozice zastávaná Václavem Klausem totiž vykazuje jeden z charakteristických rysů historicismu: automaticky předpokládá, že tendence, které platily v minulosti, budou neproblematicky platit i v budoucnosti. Jinými slovy, tato pozice nezohledňuje rozdíl mezi výkladem konkrétních historických událostí a formulací obecně platných zákonů [Popper 1957: 115].

zůstalo z původně sakrálního metanarativu vlastenectví. V Havlově případě je to snaha o transcenci výchozí dichotomie rozvíjením metanarativu legitimizujícího nadnárodní celky.

Shrnutí významných kulturních kódů v projevech obou prezidentů

Kulturní kódy	Václav Havel	Václav Klaus
Aktéři vzniku samostatného Československa	sakrální	sakrální
Aktéři vzniku první světové války	profánní	profánní
Národní celky (hodnoty samostatnosti a suverenity) – nacionalismus	profánní	sakrální
Nadnárodní celky (hodnoty integrace a kooperace) – internacionalismus	sakrální	profánní
Hodnota bezpečnosti	sakrální	sakrální

Vztáhneme-li pak naše výsledky k teoretickým východiskům, je třeba říci, že konceptualizace a kontextualizace Velké války oběma prezidenty představuje typický případ kulturní praxe státu, jíž se provádí to, co Fine [1996] označuje jako „politiku paměti“ – soupeření o legitimní výklad historie sloužící politickým cílům současníků. Jak Havel, tak Klaus se ve svých narativech pokouší prostřednictvím znovuožívání obrazů první světové války obhájit svou vlastní politickou agendu. V tomto ohledu můžeme vidět, že se její cíle a strategie mezi lety 1990 až 2013 podstatně proměnily. Co je pak z hlediska této praxe rovněž signifikantní, oba prezidenti ve svých projevech znovuožívají „mýtus“ o založení státu, na němž se podíleli legionáři a „otcové zakladatelé“, kteří představují posvátné postavy státního diskurzu o vzniku Československa, ty, o nichž je nezbytné vždy hovořit vždy s úctou a na jejichž bedrech leží základy naší dnešní minulosti.

Ačkoliv předložená studie nenabídla zcela vyčerpávající vhled do všech významů, které český stát vytváří o první světové válce, domníváme se, že je dobrým startovním bodem v úsilí o pochopení toho, jak je minulost využívána v současné politické praxi a jak je touto praxí přetvářena.

Literatura

- Alexander, Jeffrey C. (ed.) [1988]. *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander, Jeffrey C. [1989]. *Structure and Meaning. Relinking Classical Sociology*. New York: Columbia University Press.
- Alexander, Jeffrey C. [1998]. Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society. In: Alexander, J. C. (ed.). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: SAGE.
- Alexander, Jeffrey C. (ed.) [2003]. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, Jeffrey C. [2004a]. From the Depths of Despair: Performance and Counter-performance on September 11th. *Sociological Theory* 22 (1): 88–105.
- Alexander, Jeffrey C. [2004b]. Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy. *Sociological Theory* 22 (4): 527–573.

- Alexander, Jeffrey C. [2004c]. Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Eyerman, R. (ed.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, Jeffrey C. [2005a]. Performace and Power. *Newsletter of the Sociology of Culture* 20 (1): 1–5.
- Alexander, Jeffrey C. [2005b]. Central Problems in Cultural Sociology: A Reply to My (Friendly) Critics. *Newsletter of the Sociology of Culture* 19 (2): 8–12.
- Alexander, Jeffrey C. [2006]. *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, Jeffrey C. [2012]. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip [1993]. The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies. *Theory and Society* 22: 151–207.
- Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip [2002]. The Strong Program in Cultural Theory. Elements of a Structural Hermeneutics. In: Turner, J. H. (ed.). *Handbook of Sociological Theory*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Alexander, Jeffrey C. – Reed, Isaac [2009]. Cultural Sociology. In: Turner, B. S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Baiocchi, Gianpaolo [2006]. The Civilizing Force and Social Movements: Corporate and Liberal Codes in Brazil's Public Sphere. *Sociological Theory* 24 (4): 285–311.
- Bourdieu, Pierre [1991]. *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre [1994]. Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic field. *Sociological Theory* 12 (1): 1–18.
- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Connor, Brian T. [2012]. 9/11 – A New Pearl Harbour? Analogies, Narratives and Meaning of 9/11 in Civil Society. *Cultural Sociology* 6 (1): 3–25.
- Fine, Gary A. [1996]. Reputational Entrepreneurs and the Memory of Incompetence. Melting Supports, Partisan Warriors, and Images of Presidential Harding. *American Journal of Sociology* 101 (5): 1159–1193.
- Frye, Northrop [1971]. *Anatomy of Criticism*. Princeton: Princeton University Press.
- Carroll, Patrick [2006]. *Science, Culture and Modern State Formation*. Berkeley: University of California Press.
- Carroll, Patrick [2009]. Articulating Theories of States and State Formation. *Journal of Historical Sociology* 22 (4): 553–603.
- Corrigan, Philip – Sayer, Derek [1984]. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Currie, Gregory [2010]. *Narratives and Narrators. A Philosophy of Stories*. Oxford: Oxford University Press.
- Czarniawska, Barbara [2004]. *Narratives in Social Science Research*. London: Sage Publications.
- Geertz, Clifford [1980]. *Negara. The Theatre State in Nineteenth Century Bali*. Princeton: Princeton University Press.
- Geertz, Clifford [2000]. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Gorski, Philip S. [1993]. The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia. *American Journal of Sociology* 99 (2): 265–316.
- Gorski, Philip S. [2003]. *Disciplinary Revolution: Calvinism, Confessionalism and the State Formation in Early Modern Europe, 1500–1750*. Chicago: Chicago University Press.
- Horák, Vít [2012]. Za návrat k ranému Durkheimovi. Kulturně sociologické inspirace v Pravidlech sociologické metody a Společenské dělbě práce. *Sociální studia* (4): 13–26.
- Horák, Vít [2013]. Kampaň před prvním kolem české prezidentské volby v roce 2013 z perspektivy Alexanderovy performativní teorie. *Naše společnost* (2): 30–40.
- Jacobs, Ronald N. [1996]. Civil Society and Crisis: Culture, Discourse, and the Rodney King Beating. *American Journal of Sociology* 101 (5): 1238–1272.
- Jacobs, Ronald N. [2000]. *Race, Media and Crisis of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobs, Ronald N. [2001]. The Problem with Tragic Narratives: Lessons from the Los Angeles Uprising. *Qualitative Sociology* 24 (2): 221–243.
- Jacobs, Ronald N. – Smith, Philip [1997]. Romance, Irony, and Solidarity. *Sociological Theory* 15 (1): 60–80.
- Jameson, Frederic [1981]. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press.

- Jameson, Frederic [1984]. Postmodernism; or the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review* (146): 52–92.
- Jameson, Frederic [1988]. Cognitive mapping. In: Nelson, G. – Grossberg, L. (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, s. 347–360.
- Kane, Anne [2000]. Reconstructing Culture in Historical Explanation: Narratives as Cultural Structure and Practice. *History and Theory* 39: 311–330.
- Kalenda, Jan – Schwartzhoff, Steven [2014a]. Codes, Narratives and Meanings of “August 1968” in Czech Film and Television. In: Christie, I. (ed.). *Where is History Today*. (In print).
- Kalenda, Jan – Schwartzhoff, Steven [2014b]. Cultural Sociology: A New Approach to Study History of Education. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. (In print).
- Ku, Agnes S. [2001]. Hegemonic Construction, Negotiation and Displacement: The Struggle over the Right of Abode in Hong Kong. *International Journal of Cultural Studies* 4 (3): 259–78.
- Lakoff, George – Johnson, M. [2006]. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lamont, Michele – Thévenot, L. (eds.) [2000]. *Rethinking Comparative Cultural Sociology. Repertoires of Evaluation in France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luhmann, Niklas [2006]. *Sociální systémy: Nárys obecné teorie*. Brno: CDK.
- Marada, Radim [2006]. *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: CDK.
- McAdam, Doug – Tarrow, Sidney – Tilly, Charles [2001]. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McAdam, Doug – Tarrow, Sidney – Tilly, Charles [2009]. Comparative Perspectives on Contentious Politics. In: Lichbach, M. I. – Zuckerman, A. S. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Migdal, Joel S. [2001]. *State in Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Migdal, Joel S. [2009]. Researching the State. In: Lichbach, M. I. – Zuckerman, A. S. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noiriel, Gérard [2012]. *Úvod do sociohistorie*. Praha: SLON.
- Popper, Karl Raimund [1957]. *The Poverty of Historicism*. The Beacon Press.
- Ross, Marc H. [2009]. Culture in Comparative Political Analysis. In: Lichbach, M. I. – Zuckerman, A. S. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sewell, William H. Jr. [1992]. Introduction: Narratives and Social Identities. *Social Science History* 16 (3): 479–489.
- Schwartz, Barry [1987]. *George Washington: The Making of an American Symbol*. New York: Free Press.
- Schwartz, Barry [1991]. Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington. *American Sociological Review* 53 (1): 221–236.
- Skovajsa, Marek [2012]. Relativní autonomie kultury v Alexanderově kulturní sociologii. *Sociologický časopis* 48 (2): 225–246.
- Skovajsa, Marek [2014]. *Struktury významu. Kultura a jednání v současné sociální teorii*. Praha: SLON.
- Smith, Philip [1991]. Codes and Conflict: Toward a Theory of War as Ritual. *Theory and Society* 20: 103–138.
- Smith, Philip [2006]. *Why War? The Cultural Logic of Iraq, the Gulf War, and Sues*. Chicago: University of Chicago Press.
- Somers, Margaret R. [1992]. Narrativity, Narrative Identity and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation. *Social Science History* 16 (4): 591–630.
- Somers, Margaret R. – Gibson, G. [1994]. Reclaiming the Epistemological other: Narrative and the Social Construction of Identity. In: Calhoun, Craig (ed.). *Social Theory and the Politics of Identity*. London: Wiley-Blackwell, s. 37–99.
- Steinmetz, George [1992]. Reflections on the Role of Social Narratives in Working-Class Formation: Narrative Theories in the Social Sciences. *Social Science History* 16 (3): 489–516.
- Steinmetz, George (ed.) [1999]. *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. New York: Cornell University Press.
- Steinmetz, George [2007]. *The Devil's Handwriting. Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and the Southwest Africa*. Chicago: University of Chicago Press.

- Tilly, Charles [2002]. *Stories, Identities, and Political Change*. Lanham: Rowman & Littlefield.
 Tilly, Charles [2006]. *Politika kolektivního násilí*. Praha: SLON.
 Weedon, Chris [2004]. *Identity and Culture*. Berkshire: Open University Press.
 White, Hayden [2011]. *Metahistorie*. Brno: Host.

Prameny

- Havel, Václav [1990]. Projev prezidenta ČSFR Václava Havla ve Federálním shromáždění, vztah obou republik [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1990b]. Projev prezidenta ČSSR Václava Havla pro obě sněmovny Kongresu USA [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1994]. Projev prezidenta republiky Václava Havla v den 49. výročí osvobození od fašismu [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1995]. Projev prezidenta republiky Václava Havla při převzetí čestného doktorátu Harvardské univerzity [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1997]. Projev prezidenta republiky Václava Havla při převzetí Fulbrightovy ceny [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1998]. Projev prezidenta republiky Václava Havla na oslavách Dne německé jednoty [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [1999]. Projev prezidenta republiky Václava Havla na vzpomínkové akci k 50. výročí NATO [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [2000]. Projev prezidenta republiky Václava Havla před poslanci Evropského parlamentu [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [2000b]. Projev prezidenta republiky Václava Havla v Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Havel, Václav [2001]. „Historická šance pro naši zemi – nepromarněme ji!“ Autorský text prezidenta republiky Václava Havla [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/>> [cit. 3. 3. 2014].
 Klaus, Václav [2008]. Rozhovor prezidenta republiky pro časopis Instinkt [online]. Dostupné z: <<https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-klaus/vybrane-projevy-a-rozhovory/9.shtml>> [cit. 13. 3. 2014].
 Klaus, Václav [2008b]. Projev prezidenta republiky k 28. říjnu 2008 [online]. Dostupné z: <<http://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-klaus/vybrane-projevy-a-rozhovory/5.shtml>> [cit. 13. 3. 2014].
 Klaus, Václav [2008c]. Projev prezidenta republiky na slavnostní vojenské přísaze [online]. Dostupné z: <<http://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-klaus/vybrane-projevy-a-rozhovory/3.shtml>> [cit. 13. 3. 2014].
 Klaus, Václav [2009]. Projev prezidenta republiky při návštěvě prezidenta Ukrajiny v Praze [online]. Dostupné z: <<http://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/prezidenti-v-minulosti/vaclav-klaus/vybrane-projevy-a-rozhovory/34.shtml>> [cit. 13. 3. 2014].

*Mgr. Jan Kalenda, Ph.D. (*1985) je ředitelem Centra výzkumu Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně a odborným asistentem Katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, kde získal titul Ph.D. v sociologii. Autor se zabývá teoretickým a empirickým výzkumem v sociologii, vzděláváním dospělých a řízením lidských zdrojů. V případě sociologie se převážně věnuje problematice historické sociologie, sociální teorie, náboženství a kulturní sociologie. V oblasti vzdělávání dospělých je jeho ústředním tématem politika a vývoj neformálního vzdělávání*

dospělých v ČR. V případě řízení lidských zdrojů se zabývá problematikou požadavků na pracovní sílu, konflikty v řízení lidských zdrojů a procesem náboru a výběru zaměstnanců. Výsledky svého výzkumu publikuje ve společenskovědních časopisech *Historická sociologie*, *Sociológia*, *Mezinárodní politika*, *Religio*, *Andragogika*, *Paidagogos*, *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, *Antropowebzin* aj.

Mgr. Tomáš Karger vystudoval sociologii a andragogiku na Univerzitě Palackého v Olomouci, kde nyní působí jako doktorand v oboru sociologie. Dlouhodobě se zabývá sociálními aspekty vývoje nových technologií a možnostmi sociologického výzkumu v kyberprostoru. Tyto zájmy kombinuje ve svém dizertačním projektu zaměřeném na produkci vědění ve vývoji open-source softwaru. Mezi jeho další badatelské zájmy v současnosti patří zejména koncept kolektivní paměti a jeho využití v empirickém výzkumu.

„Teprve historická sociologie umožňuje vytvořit skutečně vědeckou historii.“

Rozhovor s polským historikem a sociologem Marcinem Kulou

VEDLI JAROSŁAW KILIAS – BOHUSLAV ŠALANDA

“Only historical sociology makes possible create scientific history.”

Interview with the Polish historian and sociologist Marcin Kula

Bezpochyby jste vyrůstal v příznivém rodinném a intelektuálním prostředí. Váš otec, Witold Kula, sehrál významnou úlohu v rozvoji hospodářských a sociálních dějin, pohyboval se na pomezí historiografie a sociologie. Napsal mimo jiné populární práci Hospodářská teorie feudálního systému (Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego, Varšava 1960), jejíž překlady vyšly v 70. letech i v západní Evropě. Na Witolda Kulu se odvolává i představitel školy Annales Fernand Braudel. Mohl byste nám říci něco o vašich rodinných „základech“?

— Oba mí rodiče měli humanitní vzdělání, působili na Varšavské univerzitě. Můj otec (Witold Kula, 1916–1988) se věnoval hospodářským dějinám, matka (Nina Assorodobraj-Kula, 1908–1999) byla socioložkou. Odpověď na Vaši otázku má tři roviny. První je otázka přínosu či nevýhod, zdědíte-li po rodičích jejich povolání. Přínosem je jistě možnost pozorovat rodiče, rozmlouvat s nimi, seznámit se se zajímavými lidmi (otcovými a matčinými kolegy), ale například i rodinná knihovna. Nevýhod je ale také celá řada. Celá léta vás lidé nevnímají prizmatem vaší vlastní práce, ale vidí ve vás především syna vašich rodičů. Stává se, že někteří profesori přenesou svůj emocionální vztah k rodičům – ne vždy pozitivní – na svého syna. Na druhou stranu, i syn může přejímat sympatie či antipatie svých rodičů. Zná díky nim elitu daného oboru a může si méně než jiní studenti cenit některých svých učitelů. Sám syn se musí v různých záležitostech držet stranou, aby si jeho kolegové nemyšleli, že usiluje o jakási zvláštní privilegia.

Na základě vlastní zkušenosti jsem byl nakonec rád, že moje děti nešly studovat historii ani sociologii. Jiná věc je, že když už jsem sám měl děti, využíval jsem toho k takové drobné hře. Když jsem se někomu představil a opět další člověk se mě zeptal, zda jsem synem profesora Witolda Kuly, odpovídal jsem: „Ano, jsem syn profesora Kuly, ale jsem i otcem Grzegorza a Agnieszky,“ čímž jsem dotyčného poněkud vyvedl z míry.

Existuje ale ještě třetí rovina odpovědi na vaši otázku – řekněme metodologická. Možná to bylo díky nevědomému pozorování rodičů, možná díky mým návštěvám Francie, kam rodiče jezdili, ale od začátku studia jsem se ztotožňoval asi nikoli nejhorším způsobem nahlížení na historii. Mezi mými profesory na vysoké škole bylo samozřejmě několik vynikajících lidí, i těch, jimž byla blížká tehdy elitní francouzská historiografie. Většina polských historiků se však věnovala historii vzdálené škole Annales. Sám jsem si tuto dominantní klasickou historii stavějící na chronologicky uspořádaném výkladu neoblíbil, i když i já jsem se jí tu a tam věnoval (život je zkrátka život). Od začátku jsem nicméně studoval historii i sociologii zároveň, což neodpovídalo ani přístupu, který v té době mezi mými vyučujícími

na historii převažoval, ani tehdejšími pravidly Varšavské univerzity (dnes to samozřejmě možné je, ale většina studentů, kteří zároveň studují druhý obor, za něj musí platit).

Polští intelektuálové se inklinacemi k Francii netajili již od dob Napoleona, takže semínko historické školy Annales padlo na úrodnou půdu. Kladný vztah měl k Polsku i Jacques Le Goff, jehož manželka pocházela z Varšavy. Jak silný byl podle Vás vliv školy Annales? Je dnes již za svým zenitem, nebo jsou její dozvuky patrné dodnes?

— Nepřeceňoval bych v tomto kontextu roli Napoleona. Poláci ho měli rádi, protože bojoval s Ruskem, tedy státem, který v 18. a 19. století zabral značnou část polského území, a protože vytvořil jakousi náhražku nezávislého Polska – Varšavské knížectví. Dodnes se v Polsku ukazuje více paláců a postelí v nich, kde měl Napoleon údajně spát, než byl počet nocí, jež v Polsku vůbec strávil. Později do Paříže přicházeli polští emigranti po povstání v roce 1830, tzv. Velká emigrace, jejíž nejznámější postavou byl polský národní básník Adam Mickiewicz. V meziválečném období byla polská inteligence (až příliš početná, jak tomu v slabě modernizovaných zemích bývá) zahleděná do Paříže. Přední polští zástupci humanitních věd (historik Marceli Handelsman, sociolog Stefan Czarnowski) tam tehdy měli velmi dobré kontakty. Na Francii se tak orientovali i jejich žáci, tedy generace mých rodičů. Francouzština byla v té době v Polsku základním mezinárodním jazykem, stejně jako v celé Evropě.

Kontakty společenských a humanitních věd s francouzskou vědou se začaly obnovovat bezprostředně po válce, byly ale přerušeny v období stalinizace Polska. V roce 1956, čili v okamžiku počínající destalinizace, docházelo ke dvěma procesům: alespoň částečně bylo možné vyjít z Polska na Západ, ale i Západ začal do Polska vkládat jisté dlouhodobé naděje. Americká Fordova nadace začala přiznávat stipendia polským sociologům a francouzská vysoká škola, dnes nesoucí název École des hautes études en sciences sociales, jíž tehdy vedl Fernand Braudel, pro změnu historikům. To přineslo výsledky nejen v oblasti samotných polských společenských věd, ale i řadu jiných dlouhodobých efektů. Když se stal Bronisław Geremek, v mládí přesvědčený komunist, jedním z předních představitelů protikomunistické opozice a jedním z hlavních architektů změny režimu v Polsku, žertovali jsme, že stipendium, které kdysi dostal od zmiňované École, bylo nejuvýhodnější francouzskou investicí v Polsku.

Fernand Braudel a jeho kolegové se o Polsko zajímali z několika důvodů. Tehdejší polská sociálněhospodářská historiografie byla stále na dobré úrovni, stalinismus ji nestačil zcela přeměnit na svoji modlu. Marxismus byl tehdy v polských humanitních vědách samozřejmě silně přítomen, ale i francouzské společenské vědy se v tomto období o marxismus zajímaly a marxismus rozvíjený v Polsku byl přeci jen stále smysluplnější než marxismus sovětský. École des hautes études se věnovala výzkumu v rámci směru, jenž byl nazýván *Aires culturelles* (civilizačněkulturní areály). K tomu východní Evropu potřebovali a Polsko po roce 1956 bylo pro podobné kontakty vhodné. Postupně se k těmto a dalším faktorům samozřejmě přidaly osobní kontakty a přátelství konkrétních lidí, například i mých rodičů s profesorem Braudelem nebo Jacquesem Le Goffem.

Určit, jak silný byl vliv skupiny kolem Braudela (školy Annales) na polskou historiografii, je velmi obtížné. Lze samozřejmě uvádět, kdo jezdil do Francie a kdo z Francouzů do Polska, kolik času kdo kde strávil, kdo o čem přednášel, kdo koho citoval či kdo se s kým přátelil. Polsko-francouzské kontakty v oblasti společenských věd už byly ostatně

zpracovány v monografii mého žáka – doktora Patryka Pleskota. I já jsem o tomto tématu psal. Intelektuální vliv lze ale popsat mnohem obtížněji než materiální fakta. Je to otázka do diskuse, mnozí už se jí ostatně věnovali. Osobně bych přikládal větší význam pobytům polských badatelů ve Francii, jejich poznávání odlišné kultury, možnosti pozorovat jiné prostředí, jiný způsob bádání i každodenní život v mnohém zcela odlišný od života v tehdejšímu Polsku... Lidem z komunistické země se to nestávalo často. To vše rozšiřovalo obzory, což se vždy pozitivně odrazí i ve vědě, nezávisle na síle konkrétních vlivů školy Annales.

Jaký je váš názor na Ústav dějin materiální kultury Polské akademie věd, instituci, která je už od 50. let minulého století významným vědeckým centrem? Působil v něm též známý polský historik Bronisław Geremek.

— Bronisław Geremek působil v Historickém ústavu Akademie věd, i já jsem tam ostatně v letech 1968–1990 pracoval. Ústav dějin materiální kultury byl samostatným pracovištěm. Geremek s ním jistě udržoval kontakty, ale nebylo to jeho působiště. Já sám toho o Ústavu dějin materiální kultury nemohu mnoho povědět. Pokud však jde o Historický ústav, ten se na pozadí „tábora míru a socialismu“ profiloval poměrně dobře, ačkoli k jeho působení bych měl nejednu připomínku. Našla tam útočiště řada zdravě uvažujících lidí, dokonce i těch, kteří byli komunismu evidentně vzdáleni. Také mne tam ostatně zaměstnali, když jsem musel rychle odejít z tehdejší Vysoké školy plánování a statistiky (dnešní Vysoká škola ekonomická – Szkoła Główna Handlowa), kde jsem zahájil svoji vědeckou kariéru a kde došlo v roce 1968 k rozpoutání „antirevizionistické“ a „antisionistické“ kampaně. Geremek byl nakonec z Historického ústavu Polské akademie věd vyhozen v roce 1985, stalo se tak však na žádost nejvyššího vedení komunistického Polska. Mohli bychom samozřejmě říci, že vyhození bylo trestuhodné bez ohledu na to, kdo o něm rozhodl. To by však byla jen část pravdy. Velmi důležité pro nás všechny bylo to, že v samotném ústavu takřka neexistovala snaha politicky jednotlivé pracovníky likvidovat. Velká většina zaměstnanců se věnovala solidnímu historickému bádání; Solidarita, jež vznikla v roce 1980, tu byla silná jak v době, kdy mohla legálně působit, tak v ilegality po zavedení výjimečného stavu v Polsku v prosinci 1981. O meritorní hodnotě výzkumů, jimž se Historický ústav věnoval, je obtížné hovořit ve zkratce. Obecně však měl ústav výraznější výsledky na poli starší historie. Dějiny středověku byly v Historickém ústavu, stejně jako v celé polské historiografii období komunismu, velmi silným tématem. Také Geremek byl mediavelistou. Kolegové, kteří se zabývali nejnovějšími dějinami, mnohem častěji inklinovali ke konkrétnější tematice než té obecné a vybírali si témata, která mohli zpracovávat v souladu se svým svědomím a pokud možno nedráždit režim. Měli bychom však mít na paměti, že k historikům věnujícím se nejnovějším dějinám patřila v Historickém ústavu Polské akademie věd i – dnes již bohužel nežijící – profesorka Krystyna Kersten, možná nejvýraznější postava polské historiografie nezávislé na komunismu. Několik historiků působících v Historickém ústavu vystoupilo po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa v roce 1968 z Polské sjednocené dělnické strany a – což je na tom nejzvláštější – nebyli ze svého pracoviště vyhozeni. Byl mezi nimi mimo jiné Bronisław Geremek.

O Ústavu dějin materiální kultury Polské akademie věd jsme se zmínili především proto, že tam de facto probíhal výzkum každodennosti, jak v oblasti historiografie, archeologie či dějin umění, tak z perspektivy sociologické. Máte podobný názor?

— Výzkum každodennosti se velmi těžko definuje. V dějinách je všechno navzájem propojeno stejně jako v životě. Když se kolegové zabývali dejme tomu dějinami určité sociální skupiny v určitém čase, zajímaly je také životní podmínky členů této skupiny. Sám Geremek napsal minimálně tři studie výrazněji zaměřené na každodennost: *Slitování a šibenice – dějiny chudoby a milosrdenství (Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia)* [česky vyšlo v roce 1999 – pozn. překladatelky], *Lidé z okraje ve středověké Paříži. 14.–15. století (Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. XIV–XV wiek)* a *Každodenní život v Paříži Françoise Villona (Życie codzienne w Paryżu Franciszka Villona)*. Jeho práce o „lidech na okraji“ středověké Paříže pak byla velmi specificky a nepěkně využita, když byl Geremek po zavedení výjimečného stavu uvězněn (formálně internován). Jeden z (bohužel) velmi nepřijemných historiků prohlásil v jistém novinovém rozhovoru, že se Geremek během pobytu v Paříži věnoval místním prostitutkám. Šlo samozřejmě o středověké prostitutky, ale ne všichni (s výjimkou historiků) to věděli. Šlo o velmi chabý žert, ale bohužel nikoli náhodný.

Nevíme, zda známe dostatečně celé vaše dílo, ale i vás bychom mohli považovat za sociologa každodennosti. Snad není ani přehnané tvrzení, že jste měl vždy velmi blízko k historické sociologii...

— Profesně už jsem se ve svém životě zabýval ledasčím. Nemohu se označit za historika jedné konkrétní epochy nebo jednoho konkrétního tématu. Zda jsem postupoval správně nebo ne, to ponechám budoucím historiografům, pokud samozřejmě uznají za vhodné zabývat se mou skromnou osobou a mým dílem. Vždy jsem ale považoval dějiny každodennosti za velmi důležité. Stejně tak jsem považoval za důležité pohlížet na dějiny očima obyčejných lidí, což je pohled blízký otázce každodennosti. Zabýval jsem se například dějinami migrace z Polska, nikoli ovšem vládní politikou v této oblasti, ale zkoumal jsem rozhodnutí lidí, a to, jak ovlivňovali celkovou podobu migračního procesu. V některých okamžicích šlo o záležitosti velmi emocionální, například když jsem vyprávěl o dějinách polské migrace do Brazílie potomkům Poláků, kteří se na jihu Brazílie usadili. Napsal jsem také knihu o jedné varšavské židovské rodině. Tato rodina do dějin ničím nevešla, mě však zaujala právě jako „průměrná rodina“. Jiná má kniha se věnuje motivacím „průměrných“ Francouzů, kteří po zavedení výjimečného stavu v Polsku v roce 1981 poskytli Polákům materiální pomoc.

Záleželo mi také na tom, aby se otázky každodenního života a toho, jak dějiny vnímají obyčejní lidé, odrážely v pracích mých žáků a obecně mladých historiků, s nimiž jsem přišel do kontaktu. V edici nazvané „V Polské lidové republice“, která už dnes bohužel kvůli nelehké situaci na polském knižním trhu nevychází, jsme vydali řadu takto zaměřených knih. Krzysztof Kosiński, jeden z mých žáků, publikoval velmi důležitou práci o problematice alkoholismu v lidovém Polsku, jiný mně blízký historik Błażej Brzostek napsal pod vedením profesora Włodzimierze Borodziejy doktorát o tom, kde lidé z Varšavy v době komunismu trávili svůj volný čas. Když se můj žák Adam Leszczyński začal zabývat fenoménem Solidarity, rozhodl se, že se bude věnovat malým městům, nikoli těm velkým. Mí studenti přispěli rovněž do knihy *Problémy se sexem v Polské lidové republice (Kłopoty z sekse)*. Jeden z poslanců Sejmu pak křičel, že nechápe, proč vydáváme knihy o takových hloupostech; on žil v lidovém Polsku a žádné problémy se sexem neměl.

Podle mého názoru lze dějiny každodennosti studovat také v případě těch období, která zcela „každodenní“ nejsou. Dokonce bychom to dělat měli. Moji studenti psali o každodennosti ve Varšavském povstání 1944 (Andrzej Waśkiewicz), o každodennosti konspirátorů za nacistické okupace (Sebastian Pawlina), o každodennosti Poláků deportovaných za války do Sovětského svazu (Maciej Machcewicz) nebo například o každodenních problémech při organizování a realizaci transferu Poláků ze sovětské Litvy do Polska po změně hranic v letech 1944–1945 (Bartolomiej Międzybrodzki). Bez ohledu na to, jak byly tyto situace neobvyklé, musel každý jejich účastník něco jíst a někde spát, nemluvě o nutnosti zajistit mnoho dalších, úplně obyčejných potřeb.

Napadá nás sugestivní otázka: může být podle vás historická sociologie samostatnou disciplínou? Nijak přitom neočekáváme jednoznačně pozitivní odpověď.

— Historická sociologie je dnes spíš určitým přístupem než disciplínou. Má svoji tradici. Ostatně Max Weber byl stejně tak historikem jako sociologem. V Polsku je historická sociologie spojena se jmény Ludwika Krzywickiho a Stefana Czarnowskiego. To opravdu není špatná tradice. Až postupně se začaly humanitní (společenské) vědy více oddělovat. Na jedné straně měly na svém kontě stále více úspěchů a prohlubovala se specializace jednotlivých metod. Člověk dokázal jen stěží sledovat výsledky nejrůznějších vědních odvětví. Na druhé straně se náš svět, včetně světa vědeckého, zbyrokratizoval a rozdělení na jednotlivé disciplíny muselo být jasné, každý vedoucí chtěl mít titul šéfa oddělení atd. Ačkoli se dnes neustále mluví o nutnosti interdisciplinarity, je velmi obtížné získat vědecký titul na základě prací, které stojí na pomezí jednotlivých vědních disciplín. V jistém věku a s jistým vědeckým titulem už ale můžete nad veškerými hodnoceními a tituly mávnout rukou, i když je lepší nejprve je získat. Můžete mávnout rukou nad tím, co říkají zástupci jednoho oboru o jiném a naopak, nemusíte se zabývat řečmi o tom, že kolegové nic nevědí a ničemu nerozumějí, když vstoupí na cizí území. Můžete přistoupit na nebezpečí, že budete nejlepším historikem mezi sociology a naopak. Není to ostatně velká poklona.

Ve své práci jsem se pokoušel této byrokratické tendenci oponovat. Dlouhá léta jsem přednášel o historické sociologii chápané tak, jak jsem ji sám pojmával. Nakonec jsem tyto přednášky i publikoval, v knihách *Nejdříve se musíme narodit (Najpierw trzeba się urodzić)* a *Nakonec musíme umřít (Ostatecznie trzeba umrzeć)*. Brzy by měly vyjít knihy *Musíme pracovat a vyrábět (Trzeba pracować i produkować)* a *Musíme mít peníze (Trzeba mieć pieniądze)*. Přinejmenším názvy jsou nepochybně pravdivé, že? Vyjít by měl rovněž soubor mých studií nazvaný *Kapitoly z historické sociologie (Kartki z socjologii historycznej)*. Ale dost sebereklamy. Ačkoli právě reklama a sebereklama by také mohly být dobrým tématem pro historickou sociologii.

Sociologicko-historický přístup je těžké definovat. To je ale koneckonců nesnadné u každého vědeckého přístupu. Jeho podstatou je podle mne klást si velmi široké otázky a zkoumat široké historické problémy. Také při zkoumání nějaké drobnější epizody se historická sociologie pokouší vyjít od jednotlivého, konkrétního problému a dojít k problému širšímu, k jehož pochopení může analýza takovéto epizody přispět. Historická sociologie je opakem historiografie, jež se obvykle soustředí na jednu určitou historickou epochu, monograficky zkoumá jednotlivé epizody, snaží se především rekonstruovat chronologickou posloupnost událostí, a to vše činí za pomoci studia historických pramenů (výtvorů dané epochy), bez širšího ukotvení a promyšlení, jak vypadaly projevy zkoumaného jevu

v jiných dobách a na jiných územích, například i v dnešní době a v různých zemích. Historická sociologie však stojí v kontrastu rovněž vůči takové sociologii, která vytváří teorie „s hlavou v oblacích“, odvolává se pouze na amatérské znalosti historie a soustředí se jediné na přítomnost. Přítomnost se po vteřině stává minulostí a zkoumáme-li pouze současné projevy určitého jevu, nikdy ho nepoznáme úplně. Ponechme přitom stranou obtížnou otázku toho, jak tentýž jev definovat v různých obdobích, na různých územích apod.

Prosazování historické sociologie jako alternativy k historii (ačkoli by to nebyla alternativa imperialistická, neboť nikoho nelegitimizuje) naráží ještě na jednu obtíž – co jako společnost od historie jako vědní disciplíny očekáváme. Podle mého názoru až teprve historická sociologie umožňuje vytvoření skutečně vědecké historie. Dnes je v historii vědeckou činností hledání informací, případně jejich zpracování, ale nikoli vytváření zobecňujících tvrzení. Naše veřejnost o ně vůbec nestojí. Po historících chce, aby řekli, „jak to doopravdy bylo“, chce slyšet, že naše společnost byla dobrá a nepřítel zlí, chce kultivovat vlastní, pokud možno co nejlepší minulost... To se nedá jen tak snadno zlomit, navíc ne všichni historikové něco takového chtějí. Přiznávám, že historická sociologie naráží na potíže i mezi sociology. I společnost má od sociologie, jak je v Polsku obvykle pěstována, jistá očekávání. Mně se o tom ale hůře hovoří, když už jsem se tedy nakonec stal historikem, a nikoli sociologem. V nejrůznějších byrokratických výkazech jsem každopádně veden jako historik. Tendence ve vědě se ještě můžete pokusit ovlivnit, konzervatismus kolegů můžete zkoušet prolomit, ale s ministerským lejtrem nic nesvedete. Tečka.

Nesmíme zapomenout na Vaše iberoamerické zájmy, především jde-li o Brazílii, z hlediska civilizačních koncepcí (či z pohledu teorie světového systému) zdánlivě periferii, jak o tom píše například Immanuel Wallerstein nebo Samuel Huntington.

— Zájem o Latinskou Ameriku, který u mne trval řadu let, silně ovlivnil formování mé představy o historické sociologii. Nahlédl jsem vybrané problémy lidí i společností v širší perspektivě, než kdybych je pozoroval pouze od Visly, ale třeba i z londýnských či pařížských knihoven. Aniž bych se s ním chtěl srovnávat, připomenu, že i Immanuel Wallerstein se zprvu zajímal o vzdálené světy, například o Afriku.

Kromě obecného zájmu jsem se věnoval několika problémům souvisejícím s dějinami různých zemí Latinské Ameriky. Nejprve to byla problematika fungování nevolnických plantáží cukrové třtiny a výroby cukru v Brazílii v 16. a 17. století včetně exportu tohoto produktu. Věřte mi, že analýza fungování výrobní jednotky i fungování země poznamenané monoexportem poukázala na podstatné podobnosti mezi Brazílií a Polskem, kde dominovala šlechtická produkce obilí v rámci dominikálu, a také export tohoto obilí.

Zkoumal jsem také revoluci na Kubě v roce 1933. Přestože je každá historická epizoda specifická a výjimečná, mám dojem, že jsem na tomto příkladu lépe pochopil jev „revolučního nacionalismu“, tedy takového nacionalismu, v jehož případě je usilování o národní emancipaci v souladu s usilováním o vnitřní změny a obě tyto snahy se navzájem, obousměrně podmiňují.

Věnoval jsem se též revoluci v Bolívii v roce 1952. Ta byla také příkladem revolučního nacionalismu, jen s tím rozdílem, že tam došlo ke změně díky spojení početné přebujelé inteligence (jak je to ve slabě modernizované zemi obvyklé) a horníků z cínových dolů. To je přesně model polské Solidarity – i přes řadu odlišných detailů.

Zajímá mě také o multietnicitu zemí Latinské Ameriky, migrační procesy a to, jaké tradice se tamější lidé přiklání. Měl jsem dojem, že nezávisle na odlišných realitách jde o totožné problémy jako v nejedné evropské zemi. Klidně bych se v jednom textu pokusil představit problematiku příklonu k jisté tradici řekněme v současném Peru, Mexiku, Brazílii a v Polsku, na někdejších německých územích nebo městech, kde kdysi žil velký počet Židů. K takovému textu bych ostatně mohl přidat i Čechy a samotnou Prahu (a to už ani nepřipomínám multikulturalitu Franze Kafky). Možná takový článek napíšu pro vaši Historickou sociologii, ale to až příště.

Na závěr našeho rozhovoru by se jistě hodilo nějaké odlehčené téma, například otázka na vaše životní motto, krédo, Vaše sny či ideály...

— Těší mě, že se již podruhé objevím na stránkách časopisu Historická sociologie. Spolupráce mezi polskými a českými odborníky z oblasti společenských věd stojí za námahu. Není ostatně žádnou novinkou. V generaci mých učitelů udržoval mezi sociology kontakt s českými a slovenskými kolegy prof. Jan Szczepański, svědčí o tom i jeho nedávno vydaný deník. Mezi historiky psal o nejnovějších dějinách Čechů a Slováků prof. Jerzy Tomaszewski. V mladší generaci sociologů publikoval důležité práce o českých tématech Jarosław Kiliás (*Národ a národní idea. Nacionalismus T. G. Masaryka; Národnost jako vědecký problém. Národ v české sociologii meziválečného období*). Z mladých (stále mladých!) historiků napsali zajímavou knihu Maciej Górny (*Mezi Marxem a Palackým. Historiografie v komunistickém Československu*) a Grzegorz Gąsior (*Stalinovské Slovensko. Proces s „buržoazními nacionalisty“ v roce 1954*). Jsem rád, že jsme obě tyto publikace mohli vydat v rámci výše zmíněné edice „V Polské lidové republice“, která v podobných případech nesla název „V zemích lidové demokracie“. Na okraj – změnila pak i barvu obálky, z rudé na modrou (ačkoli šlo i v takových případech o tematiku komunistického systému). Mimo tuto edici vydali zajímavé práce o Československu také další mladí historici: Piotr Maciej Majewski (*Vztahy mezi státem a církví v předválečném Československu; Edvard Beneš a německá otázka v Čechách; Nerozehraná akce. Obranné možnosti Československa na podzim roku 1938; „Sudetští Němci“ 1848–1948. Dějiny jistého nacionalismu*). Další fází by samozřejmě měl být společný historickosociologický výzkum dějin Poláků a Čechů, případně rovněž Slováků. I když Poláci nevyrobili automobil Škoda, najdeme v našich dějinách určitá témata, která stojí za společnou analýzu. Sám ostatně jezdím v automobilu značky Škoda.

Z polštiny přeložila Michala Benešová

Prof. Marcin Kula (nar. 1943) historik a vzděláním také sociolog, profesor Uniwersytetu Warszawskiego a Akademii Leona Koźmińskiego ve Varšavě. Publikoval práce o dějinách Latinské Ameriky, polské emigraci ve světě, polských Židech, moderních polských dějinách, sociálních hnutích a funkci historie ve společnosti. Mezi jeho publikace z poslední doby náleží: Kartki z socjologii historycznej (2014), Najpierw trzeba się urodzić (2011), Naród, historia i... dużo kłopotów (2011), Mimo wszystko: bliżej Paryża niż Moskwy: książka o Francji, PRL i o nas, historykach (2010), Autoportret rodziny X. Fragment żydowskiej Warszawy lat międzywojennych (2007).

Thelma Fenster – Daniel Lord Smail: *Fama: The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 2003, 227 str.

Fáma neboli pověst, původně podle Vergilia i Ovidia monstrum rozrůstající se z nepatrných zárodků nevidanou rychlostí do obrovských rozměrů, je dnes vnímána jako nepotvrzená zpráva, specifický typ informace, která se šíří neoficiálně a obsahuje nepravdivá, potažmo nepřesná sdělení o něčem, co je zajímavé pro velké množství lidí, a tím pak může nahrazovat nebo doplňovat oficiální informace a stát se součástí veřejného mínění. Avšak dnešní pojmání fámy se značně liší od způsobu, jakým byla pojmána ve svém počátku. Termín, zřejmě odvozený od latinského *fari*, tedy mluvit, v době Antiky znamenal spíše protiklad dnešního častěji rozšířeného pojmání fámy – tj. zpětného hodnocení nepravdivé zprávy – tedy veřejné mínění. Ve spisech římských autorů tak můžeme najít zárodky veřejného mínění označované jako *fama*, *fama popularis* či *fama publica*, které bylo později přejato zejména středověkým právním systémem pro označení obecného mínění o určitém jedinci.

Ve středověké Evropě slovo *fama* označovalo obecné mluvení o určité osobě či události, rovněž bylo považováno za označení něčí reputace. Ačkoli z mluvení druhých měli lidé i strach, mělo velkou hodnotu a vliv, ba dokonce mohlo konstituovat něčí status. Křesťanský morální diskurz, literární a vizuální reprezentace, právní manuály nebo záznamy soudních výpovědí silně reflektovaly vše, co kdo říká a o čem se mluví. Různé instituce, jako třeba soudy nebo kostely, tak stále více upozorňovaly na sílu toho, co se říká, přičemž hledaly možnosti právní regulace.

Soubor devíti esejů editovaný Thelma Fenster a Danielem Lordem Smailem přináší ucelenou podívanou na středověkou problematiku *famy*, která tehdy, oproti dnešnímu pojetí, znamenala čest či běžné řeči, ale hlavně a především veřejné mínění. Eseje se zabývají *famou* z různých úhlů pohledů několika oborů, které se však ve výsledku poji do interdisciplinárního zaměření, pokud jde o středověkou komunikaci, zejména pak toho, jak se mluvení tvořilo a psalo do paměti. Soubor je rozdělen do tří částí,

přičemž každá z nich se věnuje *famě* z pohledu jiného odvětví. První eseje tak poukazují na *famu* a její působnost v právu, další přináší *famu* pojímanou jako reputaci a poslední část se věnuje *famě* ve smyslu běžné řeči.

V úvodu editoři poukazují na mnohoznačnou (a tím i zčásti problematickou) definici *famy* a upozorňují, že slova, která mají široké sémantické pole, většinou stojí za důležitými věcmi vně kultury, což je podle nich i případ *famy*. *Fama* tak v minulosti nebyla vnímána jen jako sláva, ale také jako veřejné mínění, běžná řeč, fáma i reputace. Byla vnímána jako známost, sláva, ale i její opozita – bezectnost a hanebnost. Ve středověku měla značné právní, sociální a morální významy, vyjádřené mnoha způsoby, což je reflektováno a předkládáno ve veškerých esejích, skrze něž si čtenář může udělat či ucelit obrázek o sociální, právní a morální odpovědnosti, která doprovázela orální diskurz ve středověké Evropě.

Fama je v moderním smyslu slova vnímána jako něco, co se povídá, jako šeptanda, pověst, klep, fáma, ale dlouhou dobu se používal zvláště ve středověkých soudních síních. Jak ukazují eseje, kánony řídily připustnost nepřímých svědků a jejich svědectví, jež bylo ve středověku radikálně odlišeno od těch strukturujících právní praxi dnes. Editoři ve svém úvodu ukazují, že středověcí právníci nejenomže uznávali obecné mínění, *famu*, jako důkaz, ale také ho kodifikovali k právoplatnému užívání. V tradičním právním kontextu právníci pojímali *famu* jako síť lokálních znalostí či veřejné mínění, které nepřetržitě reguluje či ovlivňuje čest, reputaci či status. Když se středověcí soudci či právníci ptali svědka, jak rozumí konceptu *famy*, svědek ji definoval mnoha rozličnými způsoby – jako věc, které lidé říkají, jako hlas veřejnosti, jako slávu, jako to, co se obecně říká mezi lidmi o určitých věcech nebo jevech, a také o konkrétním jedinci.

V prvním oddílu o *famě* v právu nalezneme eseje Chrise Wickhama (*Fama and the Law in Twelfth-Century Tuscany*), Thomase Kuehna (*Fama as a Legal Status in Renaissance Florence*) a Madeline Caviness a Charlese Nelsona (*Silent Witnesses, Absent Women, and the Law Courts in Medieval Germany*). Wickhamův esej se soustřeďuje na konstruování obecného vědění jako právní kategorie, ukazuje, že *fama* byla pojmána

jako běžné vědění, které mělo výraznou právní hodnotu, ale stejně tak i sociální, neboť veřejnost byla místem, kde se právě toto vědění vytváří. Kuehn reflektuje vztah mezi sociální a právní dimenzí *famy*, soustřeďuje se na několik možných cest, skrze které se *fama* konstituuje, a na to, jak se dostává z ulic do soudních síní, stěžejní význam pak přikládá její schopnosti ovlivňovat či konstituovat status. Madeline Caviness a Charles Nelson naopak upozorňují na status žen jako svědků v bohatě ilustrovaném Saském zrcadle a na základě toho ukazují, že to byli hlavně muži, kteří kontrolovali veřejné prostory, kde sami *famu* konstruovali, což dokazuje, že *fama* jako důkaz u soudu byla záležitostí mužů, zatímco *fama* žen byla vnímána jako podřadný klep. Veškeré eseje tak jednoznačně poukazují na důležitost hlasu veřejnosti, tedy na hlas, na který se soudy mohly spolehnout. Ukazují, do jaké míry soudy spoléhaly na svědectví (často i nepřímé) orálních diskurzů a jak moc spoléhaly na něčí *famu*, která se tak stala základem v určování právního statusu jedince, ale i v následné možnosti jeho potrestání.

Ve druhé sekci se setkáme s esejí F. R. Akehursta (*Good Name, Reputation, and Notoriety in French Customary Law*) a Jeffreyho Bowmana (*Infamy and Proof in Medieval Spain*) o dobré i špatné reputaci ve 13. století. Akehurst se zabývá ctí, reputací a slávou ve Francii, ukazuje, že právně má dobré jméno člověk přirozeně, ale může ho ztratit skrze určité rituály veřejného pohanění, a tak se v očích veřejnosti stát *infamis*, bezectným. Se ztrátou své *famy* přichází nejen o své dobré jméno na veřejnosti, ale také o některá svá práva. Bowman naproti tomu analyzuje vztah mezi hanebností a důkazem a ukazuje, že *fama* implikuje právní status, skrze nějž je konstituována hanebnost, která zamezuje jedinci svědčit u soudu, protože pro právo je nedůvěryhodný. Jak Akehurst tak Bowman diskutují o konstrukci osobitosti a identity skrze verbální komunikaci ve vztahu ke komunitě. Bowman ukazuje, jak ztráta či získání *famy* může znamenat poškození právní i veřejné, čímž přináší sociální nevýhody. Akehurst poukazuje na důležitost kultury studu, v níž hraje fundamentální roli, co si kdo o druhém myslí v rámci komunity. Tuto sekci svým třetím esejem doplňuje Lori Waltersová

o Christine de Pizan (*Construction Reputations: Fama and Memory in Christine Pizan's Charles V and L'Advison Cristine*), která tak posouvá soubor do literární oblasti, neboť se soustřeďuje na dva literární texty anglické literatury 15. století.

Třetí sekci o *famě* a běžných řečech zahajuje Sandy Bardsley (*Sin, Speech, and Scolding in Late Medieval England*), jež poukazuje na zvyšující se zájem o mluvení a hovory v Anglii po černé smrti, a to zejména v kontextu nekontrolovatelných, nepřátelských řečí, zahrnujících nadávání, kárání, hanění, pomlouvání či hádání, které byly viděny jako sociálně rozvrtné, a proto nebezpečné. Autorka vyhledává zvyšující se počet žalob pro různé varianty činů páchané skrze mluvení a ukazuje, jak tyto činy byly primárně přisuzovány ženám. Esej Richarda Horvatha (*Romancing the Word: Fama in the Middle English Sir Launfal and Athelston*), zabývající se anglickými romanci ze 14. století, stejně jako esej Edwina Crauna (*Fama and Pastoral Constraints of Rebuking Sinners: The Book of Mergery Kempe*) o Mergery Kempe a její Knize o kárání hříšníků zakončují soubor studii o reprezentaci *famy* v literární oblasti.

Celkově tak kniha vyzdvihuje značnou důležitost mluvení ve středověkém životě a stanovuje fascinující, ale i žádoucí odpověď k tak dlouho opomíjené oblasti studia. Veškeré texty na sebe vhodně navazují a odkazují, přičemž vždy citují a vycházejí z relevantní literatury, často i z původních archivních zdrojů. Ačkoli se většina historiografie ohledně *famy* soustřeďuje v právní historii, toto dílo značně rozšiřuje oblast bádání i definice o konceptu samém, přičemž každý esej přináší něco originálního a poučného.

Po přečtení esejů o Itálii, Francii, Německu, Španělsku a Anglii je tak nasnadě dojem, že diskurz *famy* je ve své podstatě tentýž, nicméně existují různé regionální variace, které mohly být očekávány. V této souvislosti si lze povšimnout, že většina esejů je tedy národnostně založenou studií, což může poukazovat na jedinou výtku ke knize, tj. absenci více komparativní analýzy mezi různými právními kulturami, potažmo vliv určitých kultur na ty další.

Fama: The Politics of Talk and Reputation ovšem zůstává přínosným souborem studií o středověké kultuře a společnosti. Je důležitá

v několika směrech, pomáhá porozumět středověkému obecnému mínění, středověké citi a reputaci.

Kateřina Soukalová

Peter Auer: *Jazyková interakce.*

Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014, 312 str.

Aniž bychom museli bezvýhradně přijmout názor některých postmodernistů, že neexistuje nic mimo jazyk, je třeba připustit, že řada fenoménů, jejichž zkoumání se sociální vědy věnují, má více či méně charakter jazykové interakce. Na úrovni metody se to týká kvalitativních rozhovorů i kvantitativního dotazování; na úrovni sociální reality pak většiny forem „konstrukce“ a „vyjednávání“ skutečnosti, ať už v rámci každodenních rozhovorů nebo sociálně sdílených (a prosazovaných) diskurzů reprezentujících přítomnost i minulost. Kniha Petera Auera, která v německém originále nese podtitul „Úvod na základě dvaadvaceti klasiků“, poskytuje vhled do široce pojaté problematiky jazykové interakce jako bytostně mezioborové oblasti a mohla by v tomto ohledu přispět nejen k rozšíření obzorů českých sociologů, antropologů, historiků a jazykovědců, ale i k (přínosnému) rozostření tradičních hranic mezi vědními obory. Jejím cílem dozajista nemůže být představení jediné ucelené teorie jazykového jednání (nic takového totiž zatím neexistuje), jako spíše „pokrýt spektrum základního vědění o analýze jazykové interakce, kterým v současné době disponujeme“ (s. 9).

Úvodem jen několik slov o autorovi. Německý badatel Peter Auer (nar. 1954), který v současnosti působí na univerzitě ve Freiburgu, patří k nejvýznamnějším zástupcům soudobé evropské sociolingvistiky. Ačkoli vychází především z interpretativní a interakcionistické sociolingvistiky a etnometodologické konverzační analýzy, uvědomuje si přitom – slovy Petra Kaderky z biografického úvodu k rozhovoru s Auerem (2012) – „silné i slabé stránky interpretativního, respektive interakčního přístupu a v žádném případě neodvrhuje kvantitativní metody výzkumu“. Bylo by tedy mylné ztotožnit Auerovu

publikaci (jen) s kvalitativními metodami společenskovědního výzkumu nebo s nějakým dominantním teoretickým proudem – recenzovaná kniha jako celek se dá do obvyklých disciplinárních a paradigmatických příhrádek vměstnat jen stěží. Odpovídá to ostatně charakteristice autora, jenž se vyznačuje „zájmem o interdisciplinární souvislosti vědy“ (v doslovu na s. 239).

Interdisciplinární charakter textu je zřejmý již při letmém pohledu na obsah knihy: vedle lingvistů, filosofů jazyka, antropologů a literárních teoretiků se objevují i jména dobře známá sociologům (zejména Weber, Schütz, Garfinkel, Luckmann, Foucault a Bourdieu), třebaže ve světle spíše neobvyklém – což lze ale dle mého soudu považovat jedinečně za klad. Každá kapitola je věnována primárně jednomu autorovi a vybranému klíčovému pojmu z jeho díla, který významně přispěl k rozvoji analýzy jazykové interakce a jazykového jednání. Struktura knihy – dle úvodních slov autora – tak zachycuje „jisté vývojové linie“ (s. 10), v nichž se rozmanité vlivy setkávají, překrývají a střetávají, a kniha se nachází na pomezí chronologického a tematicky strukturovaného výkladu. Výběr ústředních pojmů a autorů nicméně, jak sám Auer v úvodu přiznává, odráží též autorovy osobní preference. „Zařadil jsem pár jmen a témat, o nichž si myslím, že do knihy patří, ale ne každý by je vybral,“ uvedl k tomu autor knihy Petru Kaderkovi ve výše citovaném interview.

Úvodní kapitola je věnována pojmu *komunikace* a klasickému Shannonovu matematickému modelu komunikace (jako přenosu informace mezi „vysílačem“ a „příjímačem“) – zejména proto, že většina následujících autorů tento model z různých pozic kritizovala a vymezovala se vůči němu. Ve druhé kapitole je představeno Bühlerovo pojetí jazyka, které již zahrnuje určité aspekty interakce „tváří in tvář“, ovšem pragmatický charakter jazyka jako jednání přesto nerozvíjí zcela dostatečně. Obsahem třetí kapitoly je koncepce Romana Jakobsona, jenž se pokusil propojit Shannonovo „komunikační“ a Bühlerovo „znakové“ pojetí jazyka; ve čtvrté kapitole je představen pojem *metakomunikace* soudobějšího autora Paula Watzlawicka. Pátá kapitola předkládá pojem *výpovědi* Ěmila Benvenista, který ve francouzském prostředí poloviny 20. století

jako jeden z prvních překonal omezení dobového strukturalismu „směrem k teorii jazykového jednání a k teorii kontextu“ (s. 62). V šesté až deváté kapitole se výklad obrací k filosofii jazyka: předmětem je tu nejprve Wittgensteinův zájem o *užití jazyka* v jednání, dále Austinovy *performativy*, Searlovy *mluvní akty* a Griceovy *konverzační maximy*. Další osm kapitol (10–17) představuje po mém soudu samotné jádro knihy, k němuž předchozí části textu více či méně explicitně směřují. Stručně je zde představena teorie *jednání* u Maxe Webera (s důrazem na jazykové aspekty) a její rozpracování ve fenomenologii *každodennosti* u Alfreda Schütze. Následuje kapitola o pojmech *indexikálnost* a *reflexivnost*, jež rozvíjí Harold Garfinkel v návaznosti na Schützovu fenomenologickou sociologii v rámci své etnometodologie. Garfinkelův mladší kolega Harvey Sacks je zakladatelem konverzační analýzy, která vznikla jako radikální rozvinutí etnometodologického přístupu ve výzkumu každodenních, přirozeně se vyskytujících rozhovorů a sledování „určitých sekvenčních vzorců rozhovoru, které jsou více či méně závazné“ (s. 133). Garfinkelovým a Sacksovým kolegou byl i Erving Goffman (konverzační analýza a etnometodologie vznikaly též jako kritika Goffmanovy sociologie), jehož pojetí interakčního rituálu, shromáždění/setkání a obecně *řádu interakce* je věnována 14. kapitola knihy. O *kontextualizačních* postupech v rámci jazykového jednání pojednávají další tři kapitoly, které přibližují nejen dílo Johna J. Gumperze, ale také pojem *komunikačních žánrů* Thomase Luckmanna a *performance* Della Hymese. Od osmnácté kapitoly se opět proměňuje perspektiva (směrem k makrodimenzi), která se dále zaměřuje především na společensky sdílené a kulturní souvislosti jazykové interakce. Pojednává o pojmu *kultury* u Clifforda Geertze (kulturní kontext „všechny ostatní kontextové faktory ... zahrnuje a prostupuje“, s. 187), pojetí *ideologie* u Valentina N. Vološinova (které je blízké Geertzovu pojmu kultury a zdůrazňuje „sémiotický materialismus ... znakové praxe“, s. 206), *intertextualitě* v pojetí Michaila M. Bachtina (se široce vymezeným pojmem dialogu jako odkazů k předchozím promluvám), *diskurzu* Michela Foucaulta (který je ovšem „dialogický“ v podobném smyslu jako Bachtinova intertextualita, nikoli ve smyslu

mikrosociální interakce) a konečně *jazykových tržích* Pierre Bourdieu (s důrazem na mocensky utvářený význam jazykového jednání).

Kromě širokého oborového záběru je kniha pozoruhodná i tím, že rozhodně není „pouze“ prostým převodem německého originálu do českého jazyka. Jak se uvádí na titulní straně, kolektiv překladatelů spíše publikaci „adaptoval do českého kontextu“. Jednalo se nejen o doplnění českojazyčné odborné literatury, která se vztahuje k výše uvedeným tematickým okruhům, ale také aktualizaci bibliografických odkazů na relevantní zahraniční literaturu vydanou po roce 2000 a „prohlubování biografických medailonů“. Ambicí překladatelů bylo, „aby při zachování všech nesporných kvalit původního textu byl překlad lepší než originál“, na což podle slov Jiřího Nekvapila, vedoucího překladatelského týmu, přistoupil i sám autor. Ale nedosti na tom: jak je podrobně popsáno v doslovu z pera Petra Kaderky a Jiřího Nekvapila, interakce mezi originálem a překladem byla ještě komplexnější. Pečlivý a důsledný přístup překladatelů, kteří mimo jiné konzultovali jednotlivé kapitoly s předními českými odborníky na danou problematiku, vedl k tomu, že sám Auer na základě jejich připomínek některé pasáže knihy upravil (biografickou pasáž o Vološinovovi) nebo dokonce zcela přepracoval (závěr kapitoly o Bühlerovi). Ačkoli tedy český překlad začal vznikat na základě knihy z roku 1999, ještě před jeho dokončením vyšlo v němčině druhé vydání (2013), v němž Peter Auer využil i značnou část připomínek a doplňků vyplývajících z komunikace s Nekvapilovým týmem. Český překlad byl finalizován i s přihlédnutím k této nejnověji publikované verzi Auerova textu.

S ohledem na právě uvedené je obtížné knize něco podstatného vytknout: lze naopak vyzvednout, že český překlad vyniká díky péči, jež mu očividně byla věnována; odráží se například v podrobném jmenném a věcném rejstříku nebo diskusi terminologických problémů, s nimiž se překladatelé během své práce museli vypořádat (s. 235–236 a dále 242–244). Na překlady díla některých významných autorů, o nichž kniha pojednává, dosud česká vědecká obec čeká (zejména Bühler, Garfinkel, Sacks a Gumperz; dluh vůči Schützovi byl nedávno alespoň částečně vyrovnán v souboru primárních a sekundárních

textů vydaném Sociologickým nakladatelstvím). Překladatelé se v těchto případech museli vyrovnat s neexistencí českých ekvivalentů, popřípadě s „terminologickou rozkolísaností“ a jejich práci lze v tomto smyslu považovat také za počín standardizační (s. 242). Zachovány pochopitelně zároveň zůstaly pozitivní rysy původní publikace: jednotlivé věcně pojaté přehledové kapitoly o rozsahu mezi sedmi (Foucault) a čtrnácti (Goffman) stranami mohou – i díky stručným biografickým medailonům – posloužit jako odrazový můstek k dílu daných badatelů, ačkoliv je tu z jejich díla vždy představen jen úzký relevantní výsek. Skutečnost, že Auer vystudoval mimo jiné obecnou pedagogiku, je snad příčinou didakticky ohleduplného autorského stylu, který i k výkladu ryze teoretických konceptů hojně využívá jasné konkrétní příklady a úryvky z transkriptů reálných rozhovorů (někdy i proto, aby ukázal určitou nedostatečnost diskutovaných přístupů pro empirickou analýzu skutečného jazykového jednání).

Přesto bychom snad mohli Auerovi vytknout, že do knihy nezahrnul například starší tradici symbolického interakcionismu, dílo Jürgena Habermase, Niklase Luhmanna a dalších, což ovšem v úvodu knihy autor připouští a vysvětluje. Kritičtější optikou lze též zmínit, že posledních pět kapitol knihy, od Clifforda Geertze po Pierra Bourdieu, stojí trochu stranou – nejen ve struktuře knihy jako takové, ale i jejich souvislost se (socio)lingvisticky a mikrosociologicky orientovanými kapitolami je méně zřetelná a sám Auer se zdá být při kritice těchto autorů obezřetnější. Kniha z roku 1999 také nemůže zcela reflektovat nejnovější vývoj v analýze jazykového jednání (například multimodální analýzu sociální interakce, která zohledňuje kromě verbální komunikace i tělesné postoje, gesta a pohledy, viz v doslovu s. 244–246) Ve svém celku je ovšem *Jazyková interakce* bezesporu knihou, která si zaslouží hlubší pozornost: nejen jako přehledný a fundovaný úvod do dynamického interdisciplinárního odvětví, ale i jako studijní materiál pro adepty společenských a humanitních věd, které s problematikou jazyka a sociální interakce mají něco do činění. Nezbyvá než se připojit k přání překladatelů, aby kniha v českém kontextu přispěla k rozvoji výzkumů jazykové interakce

a v neposlední řadě i k „zájmu o autory, kteří nebývají v rámci zavedených disciplín vůbec nebo téměř vůbec zmiňováni“ (s. 246).

Jakub Mlynář

Lukáš Valeš: *Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho.*

Zavlekov: AgAkcent, 2013, 267 str.

Kniha *Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho* vychází v době, kdy je již na českém trhu k dispozici poměrně velké množství publikací zabývajících se tímto tématem. Jmenujme zde alespoň ty nejvýznamnější z nich (jakkoli je tento výčet založen na subjektivním hodnocení recenzenta) – *Politické ideologie a teorie* Vladimíra Proroka a Milana Luptáka [2011], *Dějiny myšlení o státě* Karolíny Adamové a Ladislava Křížkovského [2000], *Dějiny evropského politického a právního myšlení* Alexandry Krskové [2003], *Dějiny politických filozofií* Theodora Syllaby [2005] a konečně první dva díly dosud nejambicióznějšího česky psaného projektu v tomto oboru – *Dějiny politického myšlení* pod editorskou taktovkou Viléma Herolda, Ivana Müllera a Aleše Havlíčka [2011]. Nezmínit pak nelze ani klasiku studia politologie poloviny 90. let., a to *Blackwellovu encyklopedii politického myšlení* [1995; 2000]. Českému čtenáři mohou také posloužit texty slovenské proveniencie, z nichž jmenujme alespoň *Kapitoly z dejín politického myslenia* Jozefa Lysého [2000].

Nabídka přehledové literatury je tedy poměrně široká, avšak v jednom ohledu limitovaná. Většina zmíněných textů totiž nepokrývá celé období od starověku po současnost, přičemž zejména druhá polovina 19. a celé 20. století v těchto přehledech obvykle absentuje. V tomto směru není kniha Lukáše Valeše výjimkou – jak sám název napovídá, končí renesančním politickým myšlením. Autor si je tohoto limitu plně vědom a v úvodu jasně deklaruje záměr vydat pokračování, navíc s ambicí dovést přehled až do současnosti (s. 17).

Recenzovaná publikace je členěna do pěti částí. První z nich se zabývá mimoevropským politickým myšlením ve starověku. Začíná

rozhodujícím impulzem pro rozvoj politického myšlení a politiky vůbec, tedy výkladem vzniku měst a státu. Autor zde, stejně jako v dalších oddílech, uplatňuje svou fundovanost vystudovaného hospodářského a sociálního historika a politologa, výklad je logický a přehledný. Po stručném seznámení s politickým myšlením starověké Mezopotámie a Egypta přechází kniha k hlavním dvěma mimoevropským regionům, a to Číně a Indii. Zde se autor soustřeďuje na politické myšlení konfucianismu, legismu, mohismu, taoismu, hinduismu a buddhismu.

Druhá kapitola knihy se zabývá politickým myšlením v antickém Řecku. Po zdařilé charakteristice historických a společenských souvislostí (polis, logos, rozmanitost řeckých států atd.) přechází k sofistům a Sókratovi. Největší část kapitoly se zcela po právu zaměřuje na dvě nejvýznamnější postavy, Platóna a Aristotela (včetně jejich vzájemných vztahů a komparaci jejich způsobu myšlení). Třetí kapitola zabírá antický Řím a seznamuje s hlavními směry a politickými filozofy tohoto období (epikureismus, stoicismus, skepticismus, Polybios, Cicero, Marcus Aurelius).

Tématem čtvrté kapitoly je středověké politické myšlení. Její první část se zabývá křesťanstvím, jeho rolí ve společnosti a vývojem (západo-) evropského politického myšlení a spory světské s církevní mocí (boj o investituru, teorie dvou mečů). Velká pozornost je věnována Svatému Augustinovi, jakož i konstitutivní roli křesťanství pro současné liberálně demokratické myšlení. Druhá část kapitoly popisuje vrcholný a pozdní středověk a hlavní postavy politické filosofie tohoto období, tedy Sv. Tomáše Akvinského, Dante Alighieriho, Williama Ockhama a Marsilia z Padovy. Důraz je kladen také na proměny středověkého světa a vznik ideje národního státu.

Pátá a poslední kapitola postihuje politické myšlení renesance. Autor se komplexně zabývá myšlením a dobou Machiavelliho, Moora a Bodina včetně jejich současníků a inspirátorů či odpůrců (například Erasmus Rotterdamským). V závěru kapitoly je rozebráno politické myšlení monarchomachů (odpůrců tyranské moci), a to jak katolických tak i protestantských.

V čem se tedy recenzovaná publikace liší od celé řady ostatních, výše zmíněných? Podle

názoru recenzenta jsou *Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho* originální především ve dvou rysech. Zprvce přináší přehled dějin českého politického myšlení, jemuž je zasvěcena úvodní kapitola. Ta začíná reflexí knihy *Z dějin politického myšlení z roku 1943*, jejímž autorem je Jan Mertl, o kterém Valeš konstatuje, že je „zakladatelem české politologie“ (s. 7), byť úplné počátky českého zkoumání politického myšlení datuje správně k Havlíčkovu komentáři překladu Machiavelliho *Vladaře* z roku 1850. Kapitola poté podává přehled nejvýznamnějších českých (a v menší míře také slovenských) autorů až do současnosti. Hlavním závěrem kapitoly je „popření dosavadního přístupu k dějinám české politologie jako permanentní diskontinuity“ a naopak teze o existenci „relativní kontinuity politologického poslání a pěstování politologie v českých zemích“. Tomu podřizuje Valeš i styl knihy (nutno říci, že nikterak k její škodě), v níž často a záměrně cituje právě české autory.

Druhou odlišností od většiny jiných přehledů je koncepce knihy. Autor nevytváří encyklopedický výčet, ale cíleně se zaměřuje na nejvýznamnější postavy, které formovaly (západo-) evropské politické myšlení. Důkladně je zařazuje do historického kontextu (opakovaně je třeba vyzdvihnout Valešův odborný fundus historika) a podrobně a přehledně jejich myšlenky vykládá a uvádí do souvislosti. Rozsahově celá polovina knihy probírá deset nejvýznamnějších autorů (Platón, Aristoteles, Sv. Augustin, Sv. Tomáš Akvinský, Dante Alighieri, William Ockham, Marsilius z Padovy, Niccolo Machiavelli, Thomas Moore a Jean Bodin). Podle názoru recenzenta se tak vyhýbá přílišnému rozsahu publikace, přičemž ovšem nevynechává (až na jedinou výjimku, o které bude řeč níže) nic důležitého.

Celkově velmi dobrý dojem z knihy poněkud kazí dvě vady na kráse. Zprvce v ní chybí přehled islámského politického myšlení, jež je pro dějiny toho evropského velmi důležité (nezapomeňme, že právě touto cestou se do západní Evropy dostala znalost Aristotela, který tolik inspiroval Sv. Tomáše Akvinského a poté i renesanci). Přehled muslimské politické filosofie by obsah knihy příliš nerozšířil a publikace by byla komplexnější. Je to tím více škoda, že autor rezignoval na podání přehledu pouze evropského myšlení (což by mohlo

absenci islámu částečně metodicky omluvit) zařazením první části o Indii a Číně. Druhou vadu na kráse, tentokrát v zásadě pouze kosmetického rázu, představují občasně stylistické nedostatky. Na druhou stranu je ovšem Valešově knize zapotřebí připisat ještě jedno nepopiratelné plus – a to čtivý a záživný styl (který recenzent nepovažuje za „nedostatek vědeckosti“, nýbrž za pozitivum).

Summa summarum: Knihu *Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho* lze doporučit jako jednu z alternativ pro zájemce o tento obor, a to jako alternativu fundovanou, kvalitně zpracovanou a čtivou. Pro zájemce o české politické myšlení by potom mělo jít o jednu z prvních voleb (ne-li volbu vůbec první).

Jan Slavíček

**Ibn Tajmíja: *Wásitské vyznání*.
Praha: Academia, 2013, 184 str.**

Středověký génius a rebel Ibn Tajmíja (1263 až 1328) se svou bezkonkurenční erudicí kombinovanou s opozičním aktivismem stal květnatými arabskými superlativy vzývanou legendou již za svého života. Připomíná originálního renesančního učenice zvládajícího veškeré dobové vědění, matematikou nebo logikou počínaje a teologií či právem konče, který například mnoho staletí před moderní evropskou ekonomikou naprosto pregnantně popsal cenotvorný mechanismus „neviditelné ruky“ trhu, spočívající v relacích mezi nabídkou a poptávkou. Podle českého orientalisty Pavla Ťupka, který dílo přeložil a doplnil studií z vlastního pera, jde zároveň o největšího ideologa dnes velmi vlivného a již i do Evropy expandujícího salafijského islámu. Ten je po nedávném revolučním dominu stále viditelnější v celém arabském světě. Avšak díky petrodolárovému sponzoringu Saúdské Arábie se šíří také daleko za jeho hranicemi, například v Indonésii či subsaharské Africe. Vyplatí se proto s Tajmíjou seznámit, a to třeba prostřednictvím recenzované životopisné studie a komentovaného překladu jeho nejpopulárnějšího a nejsrozumitelnějšího díla *Wásitské vyznání*.

Dramatičnost Tajmíjova dobrodružného života představujícího látku na celovečerní

oscarový velkoilm je výslednicí průniku mimořádného talentu, radikální nekonformity a dalekosáhlého geopolitického zemětřesení bořícího zaběhlé jistoty a zcela otáčejícího dosavadní proud dějin. Tajmíja totiž vyrůstal krátce po vypuzení křižáků z Levanty a po pádu slavné abbásovske dynastie (750–1258), kterou západní historici pokládají za vrchol arabské historie. Prchá před vraždicími mongolskými hordami vyznávajícími jakýsi „odpudivý“ buddhismus a šamanismus, organizuje obranu Damašku a burcuje sultána usazeného v Káhiře. Se sultánem z nově nastupující Mamelucké dynastie (1250–1517), rekrutující se z bývalých armádních otroků, se ale prostořeký Tajmíja také těžko shodne. Neleží totiž jen v náboženských knihách, ale vášnivě si čte i ve světě kolem sebe a nebojácně kritizuje politické nešvary včetně zkorumpovanosti muslimské vládnoucí vrstvy. Relaxuje tím, že svádí celoživotní souboj s těmi verzemi islámu, o nichž se domnívá, že zabloudily v herezi.

Z Tajmíji se podle Ťupka stává potížiista, opakovaně vykazovaný do exilu a nucený obhajovat svá teologická stanoviska na koncích předních učenců. Od sultána tak obdrží zákaz vydávání náboženskoprávních dobrozdání k otázkám věřících (*fatwá*). Buřičovo kredo však zní nekompromisně: náboženství je nejen věcí víry a řeči, ale i činu. Islám není bezduchý rituál. Nejde ani o náboženství „na doma“ či o nevinnou kratochvíli vymezenou pro víkendová odpoledne a sterilně oddělenou od všech ostatních životních sfér, jak dnes náboženství chápeme v sekularizovaných evropských společnostech. Naopak, upřímná víra se má žít naplno, má prolínat celým životem od narození až do smrti a má se odrážet ve všech skutečích.

Pro své okolí mnohdy nesnesitelný Tajmíja se nezastavil před ničím a před nikým. Jeho oblíbené verše Koránu mu patrně dodávaly sílu a pocit, že jedná správně a nemůže jinak: „Bůh je s těmi, kteří jsou bohobojní a kteří jsou dobří. Kolikrát již nepočtená skupina porazila skupinu početnou s Božím dovolením? Bůh je s neochvějnými.“ Tato mravní důslednost vede k tomu, že Tajmíjův životopis lze podat též jako exkurzi po kriminálech říše, která ale „ováda obce“ přesvědčeného o své pravdě nenahlodala: „Co zmůžou proti mně mí nepřátelé? Svou

zahradu i sad si nesu ve svém srdci. Ať půjdu kamkoliv, ona se ode mne neodloučí. Uvězní-li mě, dopřejí mi samoty, zabijí-li, udělají ze mne mučedníka, vyženu-li z vlasti, bude to pouhý výlet.“ Orientalista Miloš Mendel jde dokonce tak daleko, že českému publiku Tajmíju připodobňuje k Janu Husovi. Také on se pokoušel očistit fundamenty víry, neochvějně trval na své pravdě, stal se mučedníkem, a předznamenal tak pozdější masové reformní hnutí.

Autentický zlatý věk hodný následování a nápodoby Tajmíja spatřuje v raném islámu, v idealizované obci prvních tří generací muslimů (*salaf*), v příkladu přímých druhů Proroka a jejich nejstarších pamětníků. Oproti tomu všechny další generace muslimů (*chalaf*) zjevou víru postupně překrucují, a tak se stále více vzdalují prvotnímu autentickému islámu. Ibn Tajmíja se zde odvolává na klíčový výrok Proroka: „Na vás je následovat mou sunnu a sunnu správně vedených nástupců, kteří budou po mně. Držte se jí zuby nehty. Varujte se novotaření! Vždyť každá novota je hereze a každá hereze je blud. A každý blud je v pekle.“ Prorok Muhammad své varování dále konkretizoval, když předpověděl postupný rozchod muslimů na třiasedmdesátí i různých sekt, přičemž všechny až na jednu pro heretické novoty čeká peklo. Tak Tajmíja svůj manifest v této souvislosti zakončuje právě přáním patřit k těmto vyvoleným muslimům: „Prosíme mocného Boha, aby nás učinil jedněmi z nich a nedal zbloudit našim srdcím poté, co nám ukázal cestu...“

Nejde zde tedy o nic menšího než kardinální otázku: kdo dojde spásy? Podle Proroka jde o ty, kteří následují totéž, co svého času on a jeho druzi. Přičemž salafisté se toho chytají a samozřejmě triumfálně vysvětlují, že jsou to právě oni, protože na rozdíl od většiny ostatních muslimů prý dosud nezbloudili. Aby toho nebylo málo, dokonce i různé skupiny salafistů se dnes dohadují mezi sebou navzájem, kdo že patří k onomu vyvolenému společenství (*džamáa*). Vidíme tedy, že muslimové nikdy nepředstavovali jednodílnou masu vyznávající jednu jedinou verzi islámu, jak si z důvodů intelektuální lenosti na Západě často s oblibou představujeme. Navíc se tak sami nevidí. Jestliže Korán nabízí klíčové rozlišení na věřící (*mumin*) a nevěřící (*káfir*), připouští i možnost,

že mezi samotnými věřícími figurují pokrytci (*munáfiq*) či dokonce hříšníci (*fásíq*). Stejně tak v této logice Korán nabízí rozlišení na pouze formální příslušnost k náboženské komunitě (*islám*) a skutečně zvnitřněnou a upřímně prožívanou víru (*imán*).

Odtud byl již podle Ťupka jen krůček k historicky prvnímu „kádrování“ muslimů na věřící a nevěřící odpadlíky. K tázání se po míře ryzosti náboženského smýšlení bratří a sester ve víře. Vynálezcem „kádrování“ se tak stala sekta *chárídža*, jež se na samém úsvitu islámských dějin odštěpila jak od sunnitů, tak i šiitů. Pokud muslim spáchá velký a smrtelný hřích, může prý být prohlášen za nevěřícího a exkomunikován (*takfír*). Pokud by naopak nebyl zavčasu vykázan ze společenství, mohl by svou nemravností nakazit a nahlodat i ostatní. *Chárídža* tak sama sebe chápala jako vyvolený lid ráje. Všichni ostatní jsou naopak zatraceným lidem pekla. Z toho pak vyplývá silná solidarita a soudržnost směrem dovnitř k vlastnímu společenství pravověrných a naopak odmítání, nesnášenlivost a izolace vůči „zkaženému“ okolí. Také pro současné salafisty je typická právě tato láska a silná emoční vazba k podobně smýšlejícím souvěrcům a naopak distance, nepřátelství a až nenávisť namířená ke všem ostatním. Tedy nejen vůči židům nebo křesťanům, ale také směrem k odlišně uvažujícím muslimům, a to včetně konkurenčních salafistických skupin. Avšak hlavní proud islámu po většinu dějin naopak vždy požadoval smíření se s touto pluralitou a ne černobílou složitostí lidského světa. Dělat v lidském hemžení pořádek a rozsuzovat, kdo bude či nebude spasen, má totiž v popisu práce pouze Bůh. Lidé by mu do toho neměli vstupovat, k čemuž ve svém manifestu vyzývá rovněž Tajmíja (přičemž odrazoval však od přátelství s židy či křesťany).

Zajímavé je, že celoživotní rebel ve svém myšlení neustále hledal zlatou střední cestu a snažil se vyvarovat všech krajností. Koneckonců právě ono jediné a ke spáse určené muslimské společenství se pozná podle manévrování mezi dogmatickými extrémami a podle úspěšného nalézání oné zlaté střední cesty. Tajmíja například sice věří v předem „napsaný“ osud každého z nás: „Co člověka čeká, to ho nemine. A co ho minulo, to ho čekat nemělo,“ zároveň ale nevyzývá

k fatalismu. Člověk je totiž obdařen i svobodnou vůlí a nese zodpovědnost za své skutky, když je Bohem nabádán, aby konal dobro a zdržoval se hříchu. Stejně tak Tajmíja hájí středovou pozici v klíčovém dogmatickém sporu o povahu Boha, z něhož se zrodila islámská teologie. Bůh je sice obdařen sluchem a zrakem či schopností lásky a odpouštění, nelze ho však k ničemu připodobňovat; ani k vousatému dědečkovi plujícímu na obláčku. Zároveň však nelze přijmout druhý extrém, totiž představu zcela abstraktního a neuchopitelného Boha, kterého by nebylo možné poznávat s pomocí řady přívlastků (vševědoucí, všemocný) uvedených v Koránu.

Právě důraz na používání vlastní hlavy a racionální argumentaci představuje klíčové východisko Tajmíji, jenž se ale i tak řídil zásadou „rozum až po textech Koránu a sunny“. Zde je totiž zapotřebí rozlišit mezi teologií a právem. Již zmíněný editor Pavel Tupek připomíná, že pro islámské učence byla vždy prvotní právní věda, teologie představovala až sekundární nauku. Jinými slovy: v islámu existuje řada špičkových právníků, kteří se nikdy nezabývali teologickými otázkami. Neexistuje však jediný teolog, jenž by se nejprve neponořil do právní vědy, což je též případ Ibn Tajmíji. Tajmíja tak razí tezi, že v teologii je působnost rozumu omezená. Východiskem je zde víra. Věřícímu má stačit, co ví z textů Koránu a sunny (výroky a skutky proroka Muhammada a prvních generací muslimů). Rozumem nemá posuzovat zjevenou pravdu a dokazovat její správnost. Podobně se nemá pouštět do intelektuálních dobrodružství a pokoušet se poznat a podrobněji popsat Boha spekulativně nad rámec oněch textů. Základní otázky věrouky jsou totiž vyřešeny, rozum může posloužit maximálně k vyvracení herezí či k základnímu pochopení dogmatu. Oproti tomu právní věda podle Tajmíji vždy byla, je a bude sférou rozumu, diskuse a střetu. Chápe ji dokonce jako výsledek racionální argumentace, když požaduje zachování práva učenců na individuální interpretaci, uplatňování metody právních důkazů, analogií a konsensu. Tajmíja tedy stejně jako moderní islámský reformismus přelomu 18. a 19. století – i jako současný islamisté – odmítá, že by byly „brány *idžtihádu*“ (individuální interpretace) jednou provždy uzavřeny ve 12. či

13. století, což dodnes tvrdí hlavní proud islámu. Každá historická doba si naopak žádá vlastní interpretaci islámského práva, jež by se přizpůsobilo podmínkám a specifikům dané éry. Přitom Ibn Tajmíja byl pokládán právě za takovéhoho absolutního interpreta či *mudžaddida*, obnovitele náboženství vysílaného Bohem na sklonku každého století.

Pavel Tupek ve svých úvodních studiích čtenáři nejprve krok za krokem poskytuje tento obsáhlý exkurz. Bez něho nelze pochopit význam samotného překladového textu, jenž je svým rozsahem relativně útlý a představuje menší část vydané knihy. Jaký je tedy manifest *Wásitské vyznání*, údajně sepsaný za jedině odpoledne? Co tvoří východiska salafitského dogmatu, jež dnes opět rezonuje od Maroka po Indonésii? Jde o shrnutí a vysvětlení základů víry, a tak o zaručený návod ke spáse. Hlavní tematická struktura manifestu vlastně kopíruje pět základních pilířů islámského náboženství a pět základních článků víry, jak jsou vyjádřeny v oblíbeném výroku proroka Muhammada. Když se mu jednou zjevil archanděl Gabriel v podobě beduína a zkoušel ho ze dvou aspektů náboženství, Prorok odpověděl: „Islám je vyznání, že není žádného boha kromě Alláha a Muhammad je posel Boží, že se rituálně modlíš, odvádíš povinnou almužnu, postíš se v měsíci ramadánu a podnikneš pouť do Domu, pokud jsi toho schopen. Víra (*imán*) je, že věříš v Boha, jeho anděly, knihy, posly a poslední den, a že věříš v přízeň či nepřízeň osudu.“ Jednotlivá témata jsou Tajmíjou vždy nejprve systematicky vyložena s pomocí rozsáhlých citací relevantních pasáží Koránu a poté je ještě totéž dále vyztuženo vybranými citacemi *hadítů*. Výsledkem je jakési kompendium dobrých mravů hodných pravého muslimského „džentlmena“. Ibn Tajmíja radí znovu navazovat pouta s těmi, kdo se s námi rozešli. Obdarovat ty, kdo nám odpírali. Odpustit těm, kdo se na nás provinili. Podobně požaduje korektní a vřelý vztah k rodičům, příbuzným, sousedům. Vyzývá k laskavosti vůči sirotkům, chudákům, pocestným i otrokům. Naopak zakazuje vychloubání, povyšování se nad druhé a žádostivost. A samozřejmě přitom neustále připomíná své oblíbené koránské verše typu: „Buďte spravedliví, neboť Bůh miluje spravedlivé. Čiňte dobro, neboť Bůh miluje ty, kdo dobro činí.“

Podle Pavla Ťupka spor o nejkontroverznější a nejcitovanější islámskou autoritu, „bibliografickou noční můru“, trvá dodnes. Rádi se jím ohánějí jak džihádisté, tak západní intelektuálové. Každý totiž v textech středověkého „grafomana“ zaručeně najde, co potřebuje. Dílo je vskutku rozsáhlé, z velké části dosud nezpracované a pro mimořádnou erudici obtížně pochopitelné. Spor o populárního Tajmíju ve skutečnosti začal hned po jeho smrti. Lidé se přimkli k márám, až je rozbili. Poutníci dnem i nocí proudili k hrobce. Muži i ženy polibkem náhrobku žádali o požehnaní. Pohřeb se tak paradoxně stal oslavou lidového islámu, proti němuž učenec celožitově brojil. Emoce prostých věřících se zase jednou ukázaly silnější než učenecké racionální argumenty o tom, že přesně takovýto kult světů, od nichž se žádá prostřednictvím mezi Bohem a člověkem, je v rozporu s monoteismem, protože uctíván smí být pouze Bůh.

Karel Černý

Alexander Fazik – Jan Štemberk (eds.):
Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu. Pelhřimov, Praha: Nová tiskárna Pelhřimov, VŠO Praha, 2013, 199 str.

Sborník *Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu* tvoří příspěvky, které zazněly na stejnojmenné konferenci, konané 20. září 2012 v Praze. Jak již samotný název napovídá, tematicky zaměřený sborník se věnuje aktuálnímu tématu volného času a s ním souvisejícím cestovním ruchem, který hraje v dnešní společnosti stále významnější roli. Není bez zájmovosti, že volný čas a jeho podíl v každodenním životě se v průběhu doby proměňoval a spolu s ním i jeho náplň. Tuto proměnu lze vysledovat v závislosti na společenském kontextu, technických vymoženostech dané doby, komunikačních technologiích, ale i na změně sociální struktury.

První část sborníku *Pojetí a funkce volného času* pojednává o teoretické a empirické analýze volného času a uvádí ji příspěvek Alexandra Fazika, který předkládá nástin vývoje vědeckého zkoumání volného času a vymezuje základní pojmy týkající se dané problematiky: od samotné

definice, funkce a popisu fondu volného času přistupuje k průmyslu volného času a k tendencím jeho vývoje. Martin Matějů se v následujícím textu věnuje sociokulturnímu potenciálu jako jedné ze základních společenskovedních kategorií, již podrobně definuje a následně sleduje její vztah k volnému času a jejich vzájemnou korelaci. Pozornost věnuje také vztahu volného času a sociokulturního kapitálu, jež se jistě determinují, dále poukazuje na bipolaritu volného času, kde upozorňuje, že nemusí působit pouze jako „revitalizační stimulant“ sociokulturního potenciálu, ale i naopak, že může být zdrojem sociálního konformismu, a to především díky pasivní podobě jeho trávení. Prostřednictvím empirických výzkumů sleduje dopad společenských faktorů na volný čas Ján Mišovič. Ten mimo jiné upozorňuje, že v důsledku sílící příjmové a sociální diferenciace již nemají kvantitativní údaje o volném čase stoprocentní vypovídající hodnotu. Nadto referent zdůrazňuje jiné vnímání volného času jedinců bez pevné pracovní doby, nezaměstnaných či seniorů. Poukazuje i na výsledky současných výzkumů, z nichž je patrné, že lidé se chovají ekonomicky rovněž v souvislosti s výběrem způsobu trávení volného času. Jednu z oblíbených náplní volného času představuje sportování a pohybové aktivity, jež jsou v centru pozornosti Ondřeje Špačka. Tento autor se zaměřuje na rekreační sportování v kontextu transformace české společnosti a nastiňuje socioekonomické determinanty od první poloviny 80. let až téměř do současnosti. Přitom vyvrací tezi, že by účast na volnočasových sportovních aktivitách významně závisela na ekonomickém kapitálu, naopak poukazuje na důležitost kapitálu kulturního. Zajímavé deskripci současné informační společnosti, pro niž je typická digitalizace volného času, se věnuje Petr Sak, který sleduje vývojové trendy ve společnosti, charakteristické pro přesun člověka z přirozeného prostředí do kyberprostoru a k virtuálním aktivitám. Vladimír Zatloukal se ve svém příspěvku zaměřuje na rekreologii a její uplatnění ve volnočasových aktivitách zpracovávaných v rámci Národní soustavy povolání a Národní soustavy kvalifikací a s tím spojeným animátorstvím, tedy nabídkou volnočasových aktivit, které animátor odborně ovládá. Čtenářství deníku Blesk jako

způsob trávení volného času pak osvětluje Veronika Frantová na základě analýzy rozhovorů se čtenáři, v níž se snaží nalézt odpověď na otázku, zda je četba daného deníku pouhou zábavou, či zda se jedná o občanskou angažovanost. Autorka příspěvek uzavírá zjištěním, že čtení Blesku plní jak zábavní funkci, tak i funkci osobnostního rozvoje. Vidí ji jako sociální činnost, v níž si čtenáři uvědomují svou občanskou povinnost orientace v politice. Historický pohled na sledovanou problematiku zvolila Marie Durmanová, která poutavě nastiňuje sociální proměny společností ve dvacátém století a jejich vliv na kvalitativní proměny volného času.

Druhou část sborníku *Volný čas jako hledisko způsobu života a životního stylu* zahajuje Vladimír Čechák, který stejně jako ostatní autoři definuje pojem volného času a zmiňuje proměny v jeho obsahové náplni. Nastiňuje chápání životního stylu a dále se koncentruje na samostatnou oblast sportu a sportovních aktivit, jež během svého vývoje prošla značnými proměnami, spjatými se změnami vzorců chování či s hodnotovou orientací jednak ve společnosti, jednak v sociálních či profesních skupinách. Zajímavý příspěvek přednesl František Zich, zaměřený na volný čas a hédonistický způsob života, přičemž vychází především z díla Gilla Lipovetského. Zich souhrnně tento způsob života označuje jako mainstreamové tendence společenského života moderní společnosti a empirickým výzkumníkům hédonistického způsobu života doporučuje využívat rovněž etnometodologické metody. Velmi detailním rozbořením volného času a kulturní participace v letech 1984–2011 se na základě analýzy kvantitativních dat zabývá Jiří Šafr. Autor analyzuje životní styl a kulturní oblast využití volného času, přičemž sleduje, jaké faktory jej ovlivňují. Upozorňuje na to, že v posledních třiceti letech se kulturním aktivitám věnuje stále menší část společnosti (zhruba pětina ekonomicky aktivní populace). Nízkou participací na kulturních aktivitách potvrzuje i ve srovnání s ostatními zeměmi Evropské unie. Dále Šafr poukazuje na pomalé snižování vlivu sociodemografického faktoru na kulturní participaci, naopak si všímá růstu vlivu individuálních rozdílů souvisejících se společenskou stratifikací. Kvalitativní data získaná z vlastní psychologické praxe představil Jiří

Novák. Týkala se životního stylu a problematiky volného času manažerů. Autor sledované manažery rozdělil do dvou skupin: skupinu zaměstnanců soukromé sféry, jež tíhne spíše k rušnému společenskému vyžití (což dokládá převažující extrovertní povahou ve skupině), a dále skupinu manažerů z rozpočtových a neziskových organizací, orientovanou spíše na individuální aktivity. Obě skupiny se v rámci volnočasových aktivit zaměřují na virtuální svět a pro ně typický relativně nový fenomén zážitků (od letu balonem přes zorbing až po kurzy vaření). Na nejvýznamnější mezinárodní kulturní odlišnosti se zaměřuje Soňa Gullová, jež je prezentuje v souvislosti s obchodními jednáními. Kulturní odlišnosti znázorňuje na komparaci jednacích stylů z hlediska tempa a způsobu jednání, charakteru komunikace, emocionálních aspektů apod. Představené poznatky nejsou vzhledem k jejich obecnému povědomí tak přínosné, zajímavější pasáže nalezneme v analýze odlišného chápání času z pohledu rozdílných kultur. Zpět do historie pak čtenáře zavádí článek Jany Oliveriusové, týkající se životního stylu šlechty v období renesance. Autorka v něm vyzdvihla několik charakteristik, jimiž se vyznačoval volný čas v minulosti a které jsou pro něj typické i v době současné. Příkladem tak může být trávení volného času s přáteli, slavnosti spojené s jídlem a pitím, četba či poslouchání hudby a stále přetrvávající zájem o cizí země a odlišné kultury.

Třetí část sborníku, nazvanou *Cestovní ruch jako prostor pro realizaci volného času a volnočasových aktivit*, otevírá Miroslava Manová, která upozorňuje na to, že právě oblast cestovního ruchu a jeho zkoumání vyžaduje interdisciplinární přístup, jež akcentuje právě sociologie. Pojetí turismu a otázkám jeho vývoje na základě rozvoje v Německu a později SRN se zabýval Rudolf Franěk. Referent se věnoval především faktorům ovlivňujícím tento vývoj, akcentoval motivaci k cestování, v níž hlavní roli hraje touha po změně. Monika Palatková podrobně rozebírá vývoj a pojetí turismu v marketingovém managementu, přičemž objasňuje pro tuto oblast stěžejní vztah rezident – turista. Rezidenti totiž představují významný faktor, neboť dle autorky jejich aktivní i pasivní zapojení spoluutváří image a značku destinace. V této souvislosti

se zabývá změnami vnímání České republiky z hlediska hodnoty a výhod pro návštěvníka či z pohledu zahraničních turistů. Jinak chataření a chalupaření spatřuje jako významný prostor pro rekreační využití volného času Jana Duffková, která potvrzuje, že tento český fenomén figuruje jako stále oblíbený způsob trávení volného času. Jedna z hlavních motivací vedoucí k jeho rozvoji je touha po úniku z města. Veškeré motivace pro chataření/chalupaření se proměňovaly v souvislosti s vývojem společnosti. Zajímavé je, že k očekávanému poklesu zájmu o chalupaření po změně komunistického režimu nedošlo. Na vzájemnou propojenost umění a cestovního ruchu na konferenci upozornila Inka Delevová. Zdůraznila, že vztah uměleckého cítění a cestovního ruchu je provázaný a oba fenomény se ovlivňují. Poslední příspěvek sborníku se týká

veřejné a kulturní služby jako prostoru pro využití volného času a významného zdroje cestovního ruchu. Josef Žák ve svém textu definuje veřejné a kulturní služby a nastiňuje jejich význam a oblasti působení. Veřejné a kulturní služby se považují za jednu z povinností měst, obcí a krajů, z pohledu obyvatelstva se však nedaří plně uspokojit veškerou poptávku, což je způsobeno značnou různorodostí potřeb adresátů.

Na závěr lze konstatovat, že texty ve sborníku nemají stejnou odbornou úroveň, což je dáno i jejich různým rozsahem. Celkově však sborník z konference přináší řadu zajímavých a významných poznatků. Recenzovanou publikaci je třeba jednoznačně uvítat jako hodnotný příspěvek ke studiu volného času a cestovního ruchu.

Lucie Šafírová

From the Past to the Present and towards Possible Futures: The Collected Works of Norbert Elias (Zpráva o konferenci)

Ve dnech 20.–22. června 2014 se v konferenčním centru *College Court* Univerzity v Leicesteru konala konference uspořádaná na počest zakončení projektu vydávání *The Collected Works of Norbert Elias, Sebraných spisů Norberta Eliase* v angličtině. Pro mnohé badatele zabývající se Eliasovým dílem to byla vítaná příležitost, aby se po delší době opět setkali a diskutovali otázky společného zájmu. Předchozím velkým setkáním podobného typu byla *Norbert Elias Centenary Conference*, která se uskutečnila v roce 1997 v Amsterdamu.

Připomeňme, že Eliasovo působení v Anglii začalo v roce 1935, kdy sem dorazil jako exulant. Zpočátku žil v Londýně. Později, když německá *Luftwaffe* bombardovala Londýn, byla *London School of Economics*, kde měl práci odborného asistenta, přesunuta do Cambridge. V době, v níž začala hrozit invaze do Anglie (1940), byli všichni Němci, Rakušané a Italové internováni. Eliase umístili nejprve v *Alien Internment Camp* v Huytonu, poté do tábora na Isle of Man. Celkem strávil Elias v internaci osm měsíců. Po návratu začátkem roku 1941 začal spolupracovat s *Workers Education Association*, později našel zaměstnání v oddělení pro výchovu dospělých na londýnské univerzitě. V roce 1954 získal akademický post na univerzitě v Leicesteru. Krátce po svém penzionování odešel do Ghany v západní Africe, kde byl v Akkře jmenován univerzitním profesorem (1962–1964). V Anglii žil Elias až do poloviny sedmdesátých let. Vydávání jeho děl v angličtině bylo zahájeno teprve na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let.

Anglická verze *Sebraných spisů Norberta Eliase* spatřila světlo světa v období 2006 až 2014. Generální editorem tohoto projektu byl Stephen Menell, emeritní profesor z *University College Dublin*, předseda pracovní skupiny pro historickou a srovnávací sociologii (WG02) při Mezinárodní sociologické asociaci, autor doposud nejrozsáhlejší monografie o Eliasovi (*Norbert Elias: An Introduction*) z roku 1992 a editor periodika *Figurations*, které jako zpravodaj nadace Norberta Eliase vychází od roku

1994 (v čele nadace sídlící v Amsterdamu stojí Johan Goudsblom, Hermann Korte a Stephen Menell). Na koncipování jednotlivých svazků sebraných spisů se v roli spolueditorů podíleli i někteří další odborníci, zejména Richard Kilminster, Eric Dunning, Cas Wouters a Robert van Krieken.

Z hlediska obsahové struktury je rozčlenění spisů v zásadě totožné s německým vydáním, jež se objevilo již před tím v letech 1997–2010. První díl obsahuje rané Eliasovy texty, druhý svazek tvoří přepracovaná verze habilitačního spisu s názvem *Dvorská společnost*. Třetí díl představuje zásadní autorovo dílo *O procesu civilizace*, čtvrtý studii *Etablování a outsideři*, na jejímž zpracování se podílel John Scotson. Pátý svazek přináší práci s názvem *Co je sociologie?*, šestý texty *O osamělosti umírajících* a *Humana Conditio*. Sedmý díl obsahuje texty zaměřené na problematiku sportu, vzrušení a volného času, na kterých autorsky participoval Eric Dunning. Osmý svazek je kniha *Angažovanost a distancovanost*, devátý *Eseje o čase*, desátý *Společnost individuí*, jedenáctý *Studie o Němcích*. Dvanáctý díl zahrnuje studie o Mozartovi a o dvorském umění, obsahem třináctého dílu je *Teorie symbolů*. Čtrnáctý, patnáctý a šestnáctý svazek nesou označení *Eseje I.–III.* a přinášejí rozmanité texty týkající se sociologie vědění a vědy, civilizačního procesu, formování státu, národní identity, sociologie a humanitních věd. Sedmnáctý svazek je věnován rozhovorům a autobiografickým reflexím, osmnáctý díl přináší doplňky a index. Jako doplňková publikace k sebraným spisům vyšla v tomto roce ještě kniha *The Genesis of the Naval Profession*, studie o vzniku povolání námořního důstojníka, která byla z velké části zrekonstruována na základě rukopisné pozůstalosti.

Konference konaná v Leicesteru pod názvem *From the Past to the Present and towards Possible Futures* probíhala po tři dny paralelně v několika sekcích; celkem se jí zúčastnilo 150 osob z 23 zemí. Organizátoři akce, Jason Hughes a John Goodwin, orientovali její obsah formulováním základních otázek, které se týkaly možného využití Eliasova díla při řešení problémů sociologie a společenských věd v jedenaadvacátém století; směrů, v nichž je možné jej využít k revizi, kritickému zkoumání a aplikaci

v jednotlivých oblastech bádání; míry, v níž poskytuje prostředky k reorientaci a reintegraci sociologie rozdrobené do velkého množství specializací a podoborů; oprávněnosti Eliasovy kritiky ústupu sociologie do současnosti v kontextu soudobé sociologie; potenciálu, který poskytuje koncepce figurací pro současný výzkum; slučitelnosti Eliasova pojetí s výzvami k prosazování „veřejné sociologie“ a s explicitně politickou a stranicky zaměřenou sociologií. Tematické okruhy konference se zaměřily na problematiku procesu civilizace, decivilizace, válek a teroru; koncept figurací v rámci debat o struktuře a jednání; sociologii vědění a problém metodologie; otázky sportu, volného času, konzumu, nerovnosti, etnicity, exkluze a migrace.

Klíčové postavení v rámci konference měl referát *Possible futures; propositions and questions*, který přednesl Johan (Joop) Goudsblom, jenž je jako dlouhodobý propagátor Eliasovy sociologie znám především díky knize *Fire and Civilization* (1992). Goudsblom shrnul obsah svého vystoupení do osmi základních tezí s následujícím obsahem: 1. Lidé nejsou a nikdy nebudou schopni předvídat budoucnost. 2. Lidské bytosti, stejně jako jiné formy života, sestávají ze specifické kombinace hmoty, energie a informací, a to bude platit i nadále. 3. Převládajícím trendem lidské historie až do současnosti je expanze lidského světa, „antroposféry“, přičemž je otázkou, zda tento trend bude nadále pokračovat ve zrychlujícím tempu. 4. Civilizace (stejně jako decivilizace) je procesem kolektivního učení, který se objevil v expandující antroposféře. 5. Lidé na raných stupních svého vývoje objevili, že určité zvláštní formy hmoty mohou sloužit jako palivo – hlavní zdroj energie, jaký dnes známe. 6. Základním trendem v užívání energie je v naší době elektrifikace; proto je důležité zkoumat spojení mezi elektrifikací a civilizací. 7. V možné budoucnosti by mohla být potřeba energie zajišťována celosvětovou energetickou sítí (*World Wide Web of Energy*), což by však vyžadovalo vyšší standard civilizace a formování státu, než je ten, jehož bylo doposud dosaženo. 8. Předzvěští takovéto možné budoucnosti je současný celosvětový systém měření času.

Zajímavých a podnětných příspěvků zaznělo na konferenci velké množství. Zmíňme z nich

jenom některé. Stephen Mennell referoval o koncepčních problémech spojených s editováním sebraných spisů. Marc Joly analyzoval vliv německé filozofie a sociologie na Eliasovu odbornou orientaci. Norman Gabriel a Lars Bo Kasperen se zamýšleli nad rolí náboženství v přístupu k civilizačnímu procesu. Richard Kilminster konfrontoval eliasovské myšlení s Marxem. Dennis Smith se zabýval vzájemným srovnáním životních osudů André Bretona a Norberta Eliase. Abram de Swaan se zaměřil na koncept genocidy a anihilace. Cas Wouters hovořil o vztahu evoluce a informalizačního procesu. François Dépelteau se orientoval na problém sociální zkušenosti a vědění. Barbora Misztal kritizovala Eliase za nedostatečnou reflexi procesu formování občanské společnosti. Robert van Krieken provedl komparaci dvorské společnosti s moderní společností celebrit. Gordon Fyfe postavil figuraci etablovaných a outsiderů do vztahu s otázkou sociogeneze muzeí. A autor této zprávy přednesl referát o pojetí figurace jako teoretického nástroje, jehož úkolem má být překlenout dualismus individua a společnosti.

Celkově lze konstatovat, že konference konaná v červnu 2014 v Leicesteru byla vynikající připomínkou Eliasova díla, a zároveň i stvrzením jeho stále inspirativní hodnoty. Pro všechny účastníky to byla mimořádně příjemná společenská událost, která přispěla k navázání a prohloubení řady odborných kontaktů. Pro obor historické sociologie je to zároveň i doklad toho, že perspektiva, kterou se snaží uplatňovat při zkoumání dlouhodobých společenských procesů, má v kontextu soudobé světové sociologie své významné postavení.

Jiří Šubrt

Konference Fenomén hospodářské krize v českých zemích / střední Evropě 19. a 20. století

Ve dnech 18. a 19. října 2013 se v prostorách Právnické fakulty Univerzity Karlovy a Vysoké školy ekonomické v Praze uskutečnila mezinárodní vědecká konference s názvem *Fenomén hospodářské krize v českých zemích / střední*

Evropě 19. a 20. století a podtitulem *Proměna cyklického vývoje ekonomiky v procesu gradující globalizace*. Úvodními slovy pozdravili účastníky konference prorektorři Univerzity Karlovy a Vysoké školy ekonomické prof. Ivan Jakubec a prof. Jindřich Soukup, poté už mohlo zaznít na několik desítek zajímavých příspěvků, které z různých úhlů pohledu zkoumaly fenomén hospodářské krize.

První den konference proběhl vstupní a teoretický blok, v rámci něhož byly jednotlivé referáty zaměřeny jednak na krizi jakožto ekonomický a společenský fenomén v teoretickém kontextu (Pavel Syruček: *Krize současné a minulě prizmatem dlouhých vln*; Jana Geršlová: *Podnikání a jeho proměny v období krize*; Jan Vorlíček: *Krize jako teoretický problém*), jednak na českou percepci fenoménu hospodářské krize (Eduard Kubů: *Krize v českých zemích a Československu jako historiografický problém*; Jaroslav Kraměš: *Problém hospodářské krize v českém ekonomickém myšlení*; Ilona Bažantová: *Čeští Keynesovci a jejich porozumění hospodářské krizi*).

Druhým dnem se konference posunula do své hlavní části. Jednotlivá vystoupení účastníků byla rozdělena do dvou sekcí, sekce tržní ekonomiky a sekce direktivně řízené ekonomiky, transformace a ekonomické současnosti. Referáty byly obecně zaměřeny na fenomén hospodářské krize a jeho percepci různými vědeckými obory. Vyzdvihnout lze především referát Jiřího Buriánka *Moderní krize v sociologických výzkumech*, v němž autor interpretoval proměny vnímání fenoménu krize ve výzkumech veřejného mínění, dále se v něm zaměřil na proměny vnímání korupce, vlastní životní úroveň či celkového stavu společnosti. Z referátu vyplynula nejen prokazatelná souvztažnost mezi proměnami vnímání krize a hospodářského cyklu, tedy že v časech krize lidé vnímají situaci pesimističtěji, než jaká skutečně je, a naopak. Nadto ovšem zazněl více varující nepřehlédnutelný dlouhodobý trend nárůstu negativních odpovědí a vnímání korupce jako systémového problému. Zuzana Džbánkova přednesla příspěvek s názvem *Obraz krize v podnikatelské mentalitě a etice*, v němž se pokusila ukázat, že podnikatelská etika je v českém prostoru stále víceméně v plenkách, zejména z důvodu, že drtivá většina manažerů dotazovaných

podniků se s autorkou odmítla bavit, případně odpovídala naučenými frázemi nebo rovnou přiznala nezáměr o tuto tematiku. Na druhé straně je však ze srovnání dvou autorčiných výzkumů zjevné, že sledovaný trend se v posledních deseti letech přeci jen pozitivně vyvíjí. V zásadě jednoznačným závěrem referátu pak bylo, že v krizových dobách je výrazně dominantním postupem upřednostnění momentální ekonomické výhody, a to i za cenu porušení etických pravidel.

Početně silně zastoupeny byly také příspěvky týkající se vlivu celé řady hospodářských krizí před rokem 1989 na různá odvětví ekonomiky či různé společenské jevy (Jiří Dobrylovský: *Hospodářská krize 1847–1848*; Petr Popelka: *Dopad hospodářské krize 70. let 19. století na rakousko-uherské železniční společnost*; Jan Hájek: *Velká deprese a vývoj peněžnictví*; Vojtěch Pojar: *Hospodářská krize – formativní činitel kartelizace pojišťovnictví na území Předlitavska*; Jiří Pešek: *Souvztažnost velké deprese a procesu urbanizace*; Lukáš Fasora: *„Nechte si svou organizaci, dejte nám chleba a brambory!“ Drahotní krize jako základ ultralevicové revolvy v Rakousku 1907–1914*; Torsten Lorenz: *Dynamika vývoje družstevnictví ve střední Evropě*; Jiří Šouša jr.: *Obraz hospodářské krize v legislativní perspektivě Předlitavska, Československa, České republiky*). V rámci této skupiny se několik referátů zaměřilo na velkou hospodářskou krizi mezi světovými válkami (Aleš Zářícký: *Velká deprese*; Jakub Kunert: *ČNB v době Světové hospodářské krize* a dvě případové studie, které budou zmíněny později). Autora zprávy nejvíce zaujal referát Jakuba Rákosníka *Československý stát a problematika nezaměstnanosti v období Světové hospodářské krize*, ve kterém se přednášející zaměřil nad srovnáním fenoménu nezaměstnanosti v době krize 30. let 20. století a dnes. Upozornil na řadu metodologických problémů, které komplikují už pouhé zjištění skutečného počtu nezaměstnaných, neboť za velké krize byl v ČR za nezaměstnaného považován pouze ten, kdo a) se přihlásil na zprostředkovatelně; b) byl předtím zaměstnán (tedy např. nikoli živnostníci a absolventi škol); c) byl členem odborů a platil si příspěvky; d) neodhlásil se ze zprostředkování, nebo mu neskončila podpůrná doba. Jako další srovnal několik dobových přístupů k řešení problému nezaměstnanosti a nakonec shrnul hlavní

důvody odlišných dopadů ztráty zaměstnání na životní situaci před 80 lety a dnes, tedy že žijeme obecně v době dostatku, kdy lidé mají obvykle určité finanční rezervy, navíc se výrazně změnila struktura výdajů – „je více možností jak a z čeho se uskromnit“ – a konečně jsou dnes také pravidlem dvoupříjmové domácnosti.

Několik příspěvků se zabývalo ekonomickým a sociálním vývojem po roce 1989 (Monika Palatková: *Změny ve spotřebním chování obyvatel České republiky v turismu po roce 1989*; Jan Slavíček: *Dynamika vývoje spotřebního družstevnictví ve vazbě na vývoj hospodářského cyklu*) a řada dalších se specificky věnovala různým aspektům finanční krize po roce 2008 (Petr Hájek: *Finanční nákaza 2007/2008 a její cesta do ČR*; Michal Brožka: *Finanční trh ČR ve víru finanční krize*; Tomáš Pavelka: *Dopad nedávné ekonomické recese na státy střední Evropy*). Někteří účastníci konference se zaměřili také na vliv hospodářských krizí na zahraniční politiku (Eduard Kubů – Jiří Šouša: *Československo na konferenci Společnosti národů o problematice hospodářské krize 1927*; Žarko Lazarević: *Hospodářská krize a jihoslovenské investice českého kapitálu*; Adéla Junová-Macková: *Krize – impuls k rozvoji obchodu s Blízkým a Středním východem*). Další probíraný okruh se týkal vlivu krizí na růst regulačních opatření (např. Barbora Štolleová: *Agrární krize a státní intervencionismus meziválečné ČSR*). Tři příspěvky byly věnovány fenoménu kartelizace (již zmiňovaný příspěvek Vojtěcha Pojara, dále pak Tomáš Gecko: *Kartelizace cementářského průmyslu jako výraz snahy překonávání krize* a Kateřina Rozinková: *Kartelizace trhu piva v českých zemích*).

Velmi zajímavé byly referáty postihující problematiku hospodářských krizí v centrálně plánované ekonomice (Drahomír Jančík: *Krize v systému centrálně plánované ekonomiky – kolaps československé 3. pětiletky*; Jaroslav Láník: *Československá zbrojní krize 50. let*). Drahomír Jančík ve svém příspěvku odhalil příčiny zhroutení třetího pětiletého plánu v ČSR v roce 1963, které vyplývaly především z preexponování investic („přehřátí ekonomiky“, tedy ze stejné chyby jako u pětiletky první). Na závěr jeho referátu pak zazněl podstatný poznatek, že komunistický režim si s krizí, která ostatně podle jím vyznávané

ekonomické teorie vůbec neměla nastat, nevěděla příliš rady a jeho reakce nebyla nijak rozhodnější či rychlejší než opatření, jež zkoušely v dobách krizí uplatňovat tržní ekonomiky.

Velmi přínosnou skupinu tvořily příspěvky zabývající se případovými studii (Jiří Fiala: *Mladá česká banka v období deflační krize 1922–1923*; Ivan Jakubec: *Firma Schenker za velké hospodářské krize*; Martin Minařík: *Manažerský sen. Expanze firmy v době hospodářské krize. Příklad Smíchovského pivovaru*). Ivanem Jakubcem prezentovaná firma Schenker je příkladem firmy, které velká hospodářská krize 30. let zlomila vaz. V dobách konjunktury první poválečné dekády prožívala firma raketový růst, expandovala na řadu světových trhů. V závěru dvacátých let se však management rozhodl k velkým investičním akcím, kvůli nimž firmu neúměrně zadlužil. Když o rok později nastoupila hospodářská krize, toto zadlužení se stalo Schenkeru osudným. Příspěvek Martina Minaříka vykreslil zcela odlišný příběh. Zabýval se podnikatelským úvěrem v oblasti pohostinství. V období první republiky bylo obvyklé, že pivovary půjčovaly peníze hostinským (nebo lidem, za které hostinští ručili, např. jejich příbuzným), kteří nedosáhli na úvěr z bankovního sektoru. Protihodnotou úvěru byl závazek k odběru jejich piva. Jednalo se tedy o klasické uplatnění principu vítěz–vítěz (pro pivovary mimochodem výhodné dvojnásobně, protože úroky, za které peníze půjčovaly, byly vyšší než úroky bankovních půjček). Rozdíl mezi Smíchovským a ostatními (především plzeňskými) pivovary se projevil v době hospodářské krize 30. let minulého století. Zatímco ostatní podniky vsadily na konzervativní přístup a omezily, případně zcela zastavily poskytování úvěrů majitelům restaurací, smíchovští zvolili opačnou strategii a poskytování této služby ještě rozšířili. A dobře udělali – ve třicátých letech byl Smíchovský akcionářský pivovar jediným z velkých českých producentů piva, který zaznamenal výrazný hospodářský růst. Příspěvek tedy mírou vrchovatou potvrdil známé rčení, že krize s sebou vždy přináší také nové a výjimečné příležitosti.

Z desítky předneseným referátů zmiňme ještě kategorii komparačních příspěvků (Miroslav Sabol: *Kriza zásobovania – prídelový systém Protektorát Čechy a Morava verzus Slovenský štát*;

L'udovít Hallon: *Paralely vývoje konjunkturálního cyklu na Slovensku v mezivojnovom období a po roku 1993*; Vít Pošta: *Recese vyspělých ekonomik v 70. letech 20. století a v letech 2008–2009: Jak moc jsou odlišné*). Závěrečný příspěvek konference *Krise na prahu 21. století* přednesl prorektor VŠE prof. Jindřich Soukup. Zabýval se v něm především příčinami „překvapivosti“ aktuální hospodářské a finanční krize. Pokládal otázku, jak je možné, že téměř žádná relevantní instituce krizi nepředpověděla a pokud ano, byl předpokládán nástup krize pomalejší a její průběh podstatně mírnější, než jaká byla realita. Dospěl přitom k varujícímu závěru, že se mohlo jednat o vliv politické sféry, čímž nastínil další možný směr výzkumu.

Konference *Fenomén hospodářské krize v českých zemích / střední Evropě 19. a 20. století* se tedy v názvu uvedenému tématu věnovala velmi pečlivě a z nejrůznějších úhlů pohledu. Všem zájemcům o danou problematiku lze jednoznačně doporučit konferenční sborník, který by měl vyjít na počátku roku 2015.

Jan Slavíček

Kolokvium „První světová válka v historicko-sociologické perspektivě“

Kolokvium „První světová válka v historicko-sociologické perspektivě“, pořádané Sekcí historické sociologie při MČSS a Pracovištěm historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, se konalo ve středu 29. října 2014. Ačkoliv je letošní rok tématem Velké války vysoce exponovaný, a to právě díky stoletému výročí jejího vypuknutí, a akademických konferencí, přednášek, článků, diskusí i výstav je na toto téma velké množství, povětšinou jsou doménou historiků. Zejména z tohoto důvodu bylo snahou organizátorů uspořádat koncepci kolokvia tak, aby byl poskytnut prostor především interdisciplinárně zaměřeným příspěvkům, ať už z oblasti historie, sociologie, filozofie, politologie, orientalistiky či demografie.

Úvodní příspěvek přednesl profesor Johann Arnason. Stěžejní myšlenkou jeho příspěvku bylo vnímání první světové války jako civilizačního

kolapsu evropské modernity, neboť válka udělala definitivní tečku za světovou hegemonií Evropy. Předválečná evropská modernita se vyznačovala multiimperiálním charakterem vzájemně soupeřících politických jednotek v podobě evropských států. Toto soupeření se však odehrávalo v prostoru společně sdílené kultury a za existence nadnárodními vazbami propojené a relativně unifikované evropské elity (podle profesora Arnasona tuto konstelaci připomínají také některá období historie islámského světa, v němž se vyprofilovaly vzájemně soupeřící Osmanská říše, Perská říše a Mughalská říše). Osmanskou říši a carské Rusko, také zatažené do války, lze přitom chápat jako hraniční oblasti, jež do výše vymezeného evropského civilizačního prostoru patřily jen částečně. Profesor Arnason zároveň připomněl, že civilizační kolapsy jsou vesměs provázeny regeneracemi jakožto souvisejícím procesem, ve kterém některé civilizace zkolabovaly, ovšem následně se několikrát dokázaly zregenerovat (oblasti starověké Mezopotámie a Egypta). Výsledkem kolapsu předválečné evropské modernity byl pak vznik versailleského systému a tzv. krátkého 20. století (1918–1991), čímž došlo k diskreditaci evropského liberálního modelu moci, organizace společnosti a snahy formulovat vůči němu radiální alternativy v podobě alternativních modernit. Navazujícím tématem přednášky byla samotná příčina války. Přitom otázku, proč válka vypukla, by možná bylo přínosnější postavit opačně: proč se zhroutilo mírové uspořádání. Johann Arnason odpovídá, že válku nelze jednoduše vysvětlit v duchu marxismu jako důsledek fungování kapitalismu, který ve svém posledním imperiálním stadiu začal narážet na své limity. Tehdejší velmoci sledovaly koncentraci všech tří základních typů moci: bohatství, moc i prestiž (prosazení vlastní ideologie). Stejně tak je obtížné vyložit válku jako logický důsledek dynamiky formujících se aliancí a jejich vzájemné polarizace (typicky vykládat válku jako důsledek záměrné politiky centrálních mocností). V tomto procesu je totiž přítomno příliš mnoho kontingence a nahodilosti. K válce nemuselo dojít, existovalo větší množství stejně pravděpodobných cest vývoje. Stejně tak nejsou zcela uspokojivé interpretace pracující se subjektivními faktory a motivacemi jednotlivých aktérů. Nikdo z aktérů neměl tak významné

cíle, které by dokázaly ospravedlnit mimořádně krutou, dlouhou a nákladnou válku, ke které nakonec došlo (i když ochota Rakouska-Uherska a Německa riskovat byla o něco vyšší). Jinými slovy, náklady na vedení války v případě každého účastníka mnohonásobně převyšovaly možné přínosy v případě jeho vítězství. Válečné cíle navíc v případě většiny zemí nebyly v roce 1914 ani jasně stanoveny (například jsou přeceňovány expanzionistické ambice Německa a Rusko, usilující o získání kontroly nad částmi Balkánu a úžinami v Černém moři, ve skutečnosti disponovalo ambicemi přinejmenším stejně vysokými). Aktéři si také podobně v době vypuknutí války – i díky tempu technologického vývoje – nedokázali představit podobu války, k níž nakonec došlo. Při svém počátečním rozhodování nepochopili, nedocenili a nedohlédli potenciál průmyslné války a technologických inovací aplikujících nejnovější vědecké objevy pro potřeby masového zabíjení. Válka se tak jeví spíše jako nezamýšlený důsledek jednání a kalkulace většího množství aktérů, kteří nedisponují všemi důležitými informacemi. Profesor Arnason proto hovoří o „zřetězení událostí“ a upozorňuje, že svou roli zde sehrálo též nové prolnutí dvou dosud oddělených geopolitických arén. Evropská aréna se po dobu několika desetiletí vyznačovala snahou mezinárodní krize tlumit, její historii lze popsat i jako historii válek, jimž se podařilo zabránit v samém zárodku, jako historii válek, jež se nekonaly. Oproti tomu celosvětová aréna, které se poté ovšem přenesla do arény evropské, se vyznačovala menším množstvím pravidel a tendencí k hrám s nulovým součtem (totální vítězství jedné strany a totální porážka druhé).

Druhý obsáhlý příspěvek přednesl Břetislav Tureček, bývalý dlouholetý zpravodaj Českého rozhlasu na Blízkém východě, v současnosti vedoucí Centra Blízkého východu na Metropolitanu univerzitě v Praze. Velmi plasticky přiblížil české vojáky jako nedobrovolné pozorovatele Orientu právě v souvislosti s první světovou válkou. Na rozdíl od předchozích „dobrovolných pozorovatelů“ vystupujících v roli misionářů, obchodníků, badatelů či cestovatelů se vojáci dostali do Orientu buď jako mobilizovaní a odvedení příslušníci Rakousko-Uherské armády bojující na straně spojenecké Osmanské

říše (například boje o Gallipoli či v Palestině), nebo jako zajatci internovaní v táborech situovaných v exotických, leč drsných krajích střední Asie. Dále Břetislav Tureček připomněl, že kromě „kuriózního“ bojiště se čeští vojáci podíleli i z dnešního pohledu na neobvyklém či dokonce kontroverzním válečném projektu: džihádu vyhlášeným tureckým sultánem (1914). *Fatwa* sultána, vyzývající k džihádu, se snažila k válečnému úsilí sjednotit a zmobilizovat jednotlivé oblasti multietnické a multikulturní Osmanské říše a islám s odkazy na džihád měl působit jako jeden z mála společných jmenovatelů. Zároveň si kladl za cíl vyprovokovat povstání ve francouzských a britských koloniích v islámském světě (francouzská severní Afrika, britská Indie), což se však ukázalo jako nerealistická chiméra. Češi pak nebojovali jen pod pomyslým praporem islámského džihádu, ale v osobě legendárního rakousko-uherského agenta a orientalisty Aloise Musila se snažili přispět právě k vyprovokování těchto povstání pod záminkou protikoloniálního džihádu. Musilovým kolegou v Persii pak byl německý orientalista a agent Wilhelm Wassmuss, usilující o rozdmýchání povstání proti britské a ruské přítomnosti. Za tímto účelem pak byly v Berlíně tištěny noviny v celé řadě orientálních jazyků, jejichž články též akcentovaly povinnost každého muslima zapojit se do džihádu. Naopak české noviny podléhající zprůmyslněné válečné cenzuře pak měly problém vysvětlit vnitřní nekonzistenci, kdy byl džihád vyhlášen jen proti některým křesťanům: Angličanům, Francouzům a Rusům. Propaganda orientovaná na islámský svět, jakkoliv produkovaná spíše v Osmanské říši či Německu, pak pracovala s fámami hovořícími o tom, že německý císař Vilém II přestoupil na islám, že přijal jméno Muhammad nebo cestuje se svým „harémem“. Břetislav Tureček také poukázal na širokou škálu pramenů a zdrojů: deníků vojáků či zajatců, poštovní a poštovní ze zajateckých táborů, hmotné artefakty z míst bojů či pozůstalosti.

Jan Kalenda a Tomáš Karger z Univerzity Palackého v Olomouci představili výsledky empirického výzkumu prezidentských projevů Václava Havla a Václava Klause. Pověsili si rozdílného diskurzu o první světové válce a toho, jakým způsobem je poté tento rozdílný diskurz využíván k ospravedlnění či zdůvodnění

konkrétní politické praxe obou prezidentů, zejména v souvislosti s členstvím České republiky v NATO a Evropské unii. V dalším vystoupení sociolog etiopského původu Alemayehu Kumsa z Univerzity Karlovy podrobně rozebral dopady první světové války na Afriku. Nejprve nastínil politickou situaci před vypuknutím války, přičemž upozornil, že kolonie nebyly pouze v rukou evropských mocností, nýbrž že v Africe fungoval i jistý „vnitřní“ kolonialismus (Etiopie a Libérie). Dále postihl roli afrických vojáků z evropských kolonií, bojujících na straně metropolí, a poukázal na to, že se v této oblasti objevil značný potenciál rebelií a vzpour, jejichž riziko se v průběhu války zvyšovalo. Po zaznění Kumsova příspěvku následovala diskuse týkající se zvláště vztahu koloniální minulosti a současného problematického rozvoje Afriky. Marek Německý z téže univerzity představil průběh arménské genocidy na úrovni malého okresu v okolí města Diyarbakir. Zatímco o genocidě neexistuje příliš archivních pramenů, tento region představuje výjimku. Na pozadí dlouhodobých snah centrální mladoturecké vlády vytvořit tureckou národní identitu přetavením původní identity osmanské (homogenizace křesťanů a poté i Kurdů východní Anatólie) a na pozadí fiaska protiruské zimní ofenzivy Envera Paši (potřeba nalézt obětího beránka v podobě Arménů, kteří jsou vylučováni z pozic v řízení státu, přičemž se obávají služby v armádě, z níž pak často dezertují) se odehrává genocida, do jejíhož průběhu rozhodujícím způsobem vstupují lokální elity. Ty svévolně interpretují příkazy z centra, čistky ještě intenzifikují, neútočí jen na arménské křesťany, ale také na ty

syrské či americké. Organizují milice z bývalých vězňů či uprchlíků z Balkánu, které lynčují, rabují a dokonce vraždí loajální osmanské úředníky vystupující proti genocidě křesťanů. Příkazy centra naopak vykládají umírněně a Arménů se spíše zastávají. Ve zprávách pro centrum se pak tyto vraždy vydávají za doklad řádění Arménů a jako argument pro další zesílení genocidy. Konečně pak Karel Černý přednesl poslední referát, v němž se zabýval soupeřením Velké Británie a Francie na Středním východě na pozadí první světové války. Jakkoliv na stěžejním evropském bojišti vystupovaly jako spojenci, v Orientu soutěžily o dělení arabských teritorií rozpadající se Osmanské říše. Přímému vojenskému střetu měla zabránit Sykes-Picotova tajná dohoda vymezující sféry vlivu a mandátů. Britové však ve snaze vymanévrovat Francouze uzavírají také tajné dohody s Araby (MacMahon-šerífa Husajna), jež úspěšně podporují k arabskému povstání proti Turkům a slibují jim vlastní nezávislý stát. Stejně postupují o něco později, když teritoria příslibená Francii a poté Arabům zároveň slibují i sionistům (tzv. Balfourova deklaráce).

Na závěr lze konstatovat, že kolokvium bezpochyby splnilo svůj účel. Ukázalo, že k frekventovanému tématu první světové války je možno produktivně přistoupit nejen z pozice historických věd, ale taktéž prostřednictvím dalších vědních oborů. Většinu příspěvků doprovodila ve vymezeném čase plodná diskuse, ovšem debaty neformálně pokračovaly na jiném místě až do pozdních večerních hodin.

Karel Černý

K životnímu jubileu prof. Miloše Havelky

V tomto roce oslaví významné životní jubileum profesor Miloš Havelka (nar. 1944). Při této příležitosti bych chtěl na stránkách tohoto časopisu poukázat na některé prvky z jeho bohatého a mnohovrstevnatého vědeckého díla, situovaného na rozhraní (historické) sociologie (vědění), filosofie a historických věd (soustavnější přehled je k dispozici na jiných místech [Nešpor – Kopecká 2011: 63–65]). Vybírám tak několik momentů, v nichž se historická sociologie (jejíž vymezení a náčrt dějin Havelka rovněž nabízí [Havelka 2010: 5–81]) postupuje s historickými vědami, a to zejména v metodologické, noetické a teoretické oblasti, ale i v oblasti, takřkajíc, obsahové. Číním tak z perspektivy svého oboru, tj. z pohledu historické vědy či dějepisce, tedy zároveň i oboru, jehož v českém prostředí většinově zastoupenou faktografickou neteoretičností (ne-li v některých případech až útočnou antiteoretičností), poměrně antikvované metodologické představy (kořenící mnohdy v pekařovském způsobu uvažování v rámci „sporu o smysl českých dějin“) a nejednou implicitně přítomný pocit národněpolitické povinnosti Miloš Havelka opakovaně a lze říci, že oprávněně kritizuje.

Ve svých kritikách vznáší Miloš Havelka jak vůči (české) sociologii, tak vůči (českému) dějepisce (či vůči sociálním vědám obecně) nárok teoretického myšlení, a to jak ve smyslu teoretických „metaoborových“ reflexí, tak ve smyslu „teorií předmětů“, které mají „specifický badatelský význam“ při identifikaci bádáníhodných problémů [Havelka 2010: 90–93]. Kritizuje přitom nejen pouhé užívání teorií „jako ornamentu“, ale i zejména to, že je v českém prostředí v sociologii či dějepisce „absence teorií“ často „kompenzována přimknutím k nejrůznějším politickým doktrínám“ [Havelka 2010: 86], že se „přistupuje na – v českých zemích obvyklé, ale bezpochyby podezřelé – nahrazování teorie ideologiemi, nebo dokonce jen politickými doktrínami“ [Havelka 2001: 9]. Zároveň jako nástroj k rozpoznání průniků ideologií do oblasti teorií právě tak jako i k rozboru vlivu, který může mít (historická) věda na širší oblasti vědění, zavádí Miloš Havelka analytickou kategorii „symbolického

centra“. Ta má své užití jak v metodologii a noetice sociálních věd, tak i v sociologii vědění.

Ke konstituci pojmu „symbolického centra“ se Havelka dostává od otázky řešení vztahu případu a zobecnění ve vědách o člověku, tj. od otázky „přechodu od individuální povahy zkušenosti k platnému pojmu“ [Havelka 1999: 247]. Vychází tady z kategorie „historického centra“ Heinricha Rickerta, koncepce ideálního typu Maxe Webera a z teorie symbolického formování Ernsta Cassirera. V těchto případech se nejedná o induktivní generalizace, nýbrž o možnost „duchovního zvýznamňování“. Význam a smysl jednotlivého jsou tak „nadrženy“ procesům abstrakce, přesněji řečeno: zobecňování zkušenosti se zde vykládá jako otázka porozumění smyslu a významu určitých jednotlivých případů“ [Havelka 1999: 251]. Havelka pak, především díky propojení Rickerovy a Cassirerovy koncepce, uvažuje o „symbolických centrech“. V jeho pojetí jsou „symbolická centra“ součástí „obrazu dějin“. „Historická individua (události, osobnosti a jejich jednání, hodnotové vzorce chování) působí tím intenzivněji, čím více jsou zobrazitelná právě jako ‚symbolická centra‘ a v čím větší míře se (v této podobě) mohou stát součástí určitého obrazu dějin, v němž jsou popřípadě podporována kolaborací s jinými ‚symbolickými centry‘“. Koncept „symbolického centra“ tak dovoluje „upozornit na zvláštnost ‚vnímání‘ historických událostí, totiž na to, že mohou být (a často jsou) naplňovány symbolickými významy, které jim historicky neodpovídají, a že se jejich zvláštní konstelace stávají výraznou kulturní charakteristikou doby a jejich ideologií“ [Havelka 2001: 11, 17]. Sám přistupuje k aplikaci tohoto pojmu kupříkladu ve svých rozsáhlých rozborech a kritických edicích textů vzešlých ze „sporu o smysl českých dějin“ a z debat o tzv. „české otázce“ [Havelka 1995; 2001; 2006]. „Z takovýchto otázek národních tradic, významu historických událostí, politické a kulturní orientace, národní povahy a jednoty dějin tak v průběhu novodobého českého vývoje u nás došlo k vytvoření několika relativně stabilních, historicky argumentovaných obrazů české identity, několika stále znovu se navracejících seskupení idejí, eventuálně zjednodušujících perspektiv pro výklad politických a kulturních dějin národa, jakýchsi *symbolických center* české

kulturní a historické paměti, zvláštěním způsobem disponovaných strukturovat porozumění minulým i přítomným událostem. I když se vztahují k dějinám a dějin se týkají, jejich charakter je *metahistorický*. Proto jsou zachytitelné a vysvětlitelné spíše prostředky disciplín, jako jsou dějiny idejí či sociologie vědění“ [Havelka 2006: 10]. Takto koncipovaná symbolická centra by pak bylo zajímavé (což budíž podnětem pro další bádání) promýšlet kupříkladu ve vztahu k Norovým „místům paměti“ (v rámci paměťových studií, k nimž se Havelka rovněž vyslovuje [2010: 136–150] či k Ankersmitovu konceptu „narativních substancí“ (v rámci noetické kritiky dějepiscetví).

V souvislosti s právě řečeným rozlišuje Havelka při svém studiu dějin českého dějepiscetví, sporu o smysl českých dějin a o českou otázku tří základní perspektivy: „*evangelickodemokratickou*, založenou Palackým a nesenou postavami jako T. G. Masaryk, Kamil Krofta, František Michálek Bartoš, Otakar Odložilík“. Ta se ve své „radikální variantě“ díky Zdeňku Nejedlému mění až v perspektivu „*národněpokrokovou*“, nechceme-li říci přímo socialisticou“. Ta navazovala na evangelickopokrokový a levicověliberální směr první republiky (Jan Slavík, Jaroslav Werstadt, Karel Stloukal) a nemalou měrou přešla i do pozdějšího marxistického dějepiscetví. Třetí pak je perspektiva *katolickokonzervativní*, kterou představují Josef Pekař či Zdeněk Kalista [Havelka 2006: 39]. Identifikací těchto tří základních perspektiv (jíž Havelka zčásti navazuje kupříkladu na úvahy Boženy Komárkové [Havelka 2006: 52–53]) tak umožňuje, přinejmenším v podobě ideálnětypické klasifikační struktura, situovat jednotlivé texty a jednotlivá osobní dějepisecká díla do „obsahové filosofie“ [Havelka 2004: 197] českých dějin. Miloš Havelka ve svých rozbozech poskytuje zároveň i odlišení trojice základních koncepcí „transcendentální filosofie dějin“ [Havelka 2004: 197], ontologické (realistické), mentalistické (konstruktivistické) a lingvistické (komunikativní) paradigma [2004: 199–211]. Tato paradigma, jež Havelka pojímá v Kuhnově smyslu, avšak na rozdíl od Kuhna je chápe jako vůči sobě paralelní, vyskytující se současně, „jsou stejně hodnotná a stejně oprávněná, protože

rozhodnutí o přijetí toho kterého není záležitostí argumentativní, nýbrž spíše kulturní nebo mentální“ [Havelka 2004: 199]. S tímto rozlišením perspektiv a paradigmat úzce souvisí Havelkou opakovaně, coby nikoli neopodstatněná výtka vůči (české) sociologii a (českému) dějepiscetví, kladený důraz na to, že „věda nepočíná sběrem dat, ale identifikací problému“ [Havelka 2010: 89]. Identifikovat bádáníhodný problém však lze jen stěží vně (alespoň implicitně přítomných) teorií a výhodná je pro jeho rozkrytí i orientace v paradigmatických základech našich východisek. Bez jakékoli nadsázky lze říci, že tyto svrchu uvedené Havelkovy rozbohy patří k nejvýznamnějším (nejsou-li přímo těmi nejvýznamnějšími) studiím, které v oblasti teorie historických věd (či „transcendentální“ filosofie dějin) v posledním čtvrtstoletí v českém prostředí vznikly.

Uvedené metodologické úvahy se prostupují s Havelkovým dlouhodobým intenzivním zájmem o dílo Maxe Webera. Kromě sledování toho, jak byly Weberovy noetické teorie užity, avšak zároveň i větší či menší měrou dezinterpretovány, ve „sporu o smysl českých dějin“ [Havelka 1995: 7–43; Havelka 2010: 241–252], je Miloš Havelka jednak překladatelem a editorem Weberových textů [Weber 1998], jednak autorem analytických studií Weberova díla [Havelka 1998]. V nich se kupříkladu kromě upřesňování Weberovy pozice v rámci novokantovské tradice [Havelka 1992] a kromě charakteristiky základních Weberových noetických operací a postojů, jako je „vztahení k hodnotám“, konstrukce ideálních typů či „hodnotová neutralita“ „věd o kultuře“, věnuje otázce, v jakém smyslu lze u Webera mluvit o relativismu. Jde o relativismus ve smyslu libovolnosti konstrukcí obrazů dějin, nebo ve smyslu kritiky historismu coby historického objektivismu, která však nevylučuje možnost posuzovat míru adekvátnosti různých ideálnětypických konstrukcí? Havelka ukazuje, že Weber volí druhou možnost. U Webera není konstrukce předmětu bádání „vztahením k hodnotám“ absolutní svévolí. Je zde jednak chaotická empirická skutečnost, z níž jsou vyjímány části, jež jsou právě k hodnotám vztaheny, jednak je zde ontická dimenze oněch hodnot, k nimž badatel vztahuje, neboť ty vzešly z kulturnědějinné sedimentace. Noetické stanovisko

Maxe Webera se tak jeví jako konstruktivistický paralelismus (je zde pluralita hodnot, ze kterých lze vyjít; ty ideálně-typické konstrukce, které se prokázají jako adekvátní, jsou stejně platné) [Havelka 1998: 72–79]. Havelkovo přesné interpretování Webera má v českém prostředí tím větší význam, že se v rámci reflexe dějepiscetví často proti v něm většinovému empiricko-objektivistickému mínění staví radikální narativistický relativismus, co do svých zastánců patrně menšinový. Weber, mimo jiné právě tak, jak je Havelkou interpretován, může být oporou pro střední pozici, kterou se z historiků usilujících o metodologickou reflexi vlastního oboru snaží zaujmout kupříkladu Roger Chartier, z narativistických kritiků pak třeba ve svých novějších studiích Frank Ankersmit (Havelka by se však na rozdíl od Ankersmita, jenž je podílníkem „lingvistického paradigmatu“, při svém vycházení z Webera pohyboval na půdě „paradigmatu mentalistického“).

Vedle využití Weberova noetického stanoviska v rámci teorií o historické vědě, respektive teorií věd o kultuře vůbec, nalezneme u Miloše Havelky také produktivní zájem o Weberovu historickou sociologii náboženství. Havelka mimo jiné věnuje pozornost Weberovu pojmu „odkouzlení světa“ a promýšlí jeho vztah k „sekularizaci“ [Havelka 2012a], zvažuje různé významy pojmu „sekularizace“, jejich poměr k „odnáboženštění“, „odcírkevňení“ či k racionalizaci (respektive jejím jednotlivým typům) [Havelka 2010: 217–240]. Weberovo „odkouzlení světa“ by Havelka nechápal jen jako prosté odmagičtění náboženství, byť by k tomu některé Weberovy výklady, spojující „odkouzlení“ se snahou vyhnout se „důvěře v nějaké posvátné působení magicko-sakramentální povahy“ [Havelka 2012a: 573]. Weberovu tezi o „velkém procesu náboženských dějin“, tj. o „odkouzlení světa“ (počínajícím již v prorockých textech starého zákona a vrcholícím v evropské reformaci, osvícenství a modernitě), pak nelze v Havelkově výkladu ztotožnit ani s odnáboženštěním společnosti (jak by to svým způsobem dělal Marcel Gauchet či Daniela Tinková). „Z tohoto hlediska je ‚odkouzlení‘ spíše paralelním jevem k sekularizaci než její zvláštní formou“ [Havelka 2012a: 575]. Havelka klade Weberovo „odkouzlení“ do

souvislosti s racionalitou vědy. „Pojem ‚odkouzlení‘ Weber tedy používal pouze pro označení a výklad zvláštního, do značné míry nechtěného, nicméně údajně nutného ‚bočního‘ sociálního a kulturního fenoménu novověkého vývoje vědy, doprovázeného ekonomickou kalkulací a sociální a politickou emancipací. Nerozuměl tím ale nějakou prvoplánovou ztrátu ‚božského‘ a transcendence vůbec, ale jen změnu forem jejich hledání a prožívání“ [Havelka 2012a: 575]. V tomto smyslu může být Weberova teze o „odkouzlení světa“ východiskem úvah o spiritualizaci náboženství či privatizaci zbožnosti v 19. a 20. století, právě tak jako i dotazování se typu, zda „odkouzlení“ nemůže nechtěně evokovat náboženský fundamentalismus. V návaznosti na tyto teoretické konceptuální analýzy se v poslední době Miloš Havelka zaměřil mimo jiné na výzkum „náboženských kultur“ a jejich proměn během 19. a 20. století a vedli výzkum širšího okruhu badatelů, v němž byla propojována historicko-sociologická teorie o náboženství a procesech jeho proměn s historicko-empirickým a sociologickým výzkumem [Havelka 2012b]. V českých historickovědných badáních je takovéto propojení teorií s pramenným badáním pro novověké náboženské dějiny stále ještě výrazně inovativní.

Tolik stručný výběr několika z významných momentů Havelkových prací. Přes svou stručnost a co do kritérií výběru jednostrannost je podle mého názoru dostačující k tomu, abychom se mohli těšit na další Havelkovy studie.

Jan Horský

Bibliografie

- Havelka, Miloš [1992]. Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima? *Sociologický časopis* 28 (6).
- Havelka, Miloš (ed.) [1995]. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha: Torst.
- Havelka, Miloš [1998]. Max Weber a počátky sociologie náboženství (úvodní studie). In: Weber, Max. *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad, s. 15–115.
- Havelka, Miloš [1999]. Symbol – centrum – typus. Tři perspektivy řešení vztahu případ a zobecnění. *Acta Universitatis Carolinae*.

- Philosophica et historica 4, Studia philosophica XIV – Hegelovou stopou, s. 247–256.
- Havelka, Miloš [2001]. *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Havelka, Miloš [2004]. Co může znamenat „filosofie“ v tzv. „filozofii dějin“. *Dějiny – teorie – kritika* (1): 191–211.
- Havelka, Miloš (ed.) [2006]. *Spor o smysl českých dějin 2, 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky*. Praha: Torst.
- Havelka, Miloš [2010]. *Dějiny – ideje – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Havelka, Miloš [2012a]. „Odkouzlení“ versus sekularizace?! *Sociológia* 44: 564–578.
- Havelka, Miloš [2012b]. Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v Evropě v 19. a 20. století. In: Havelka, Miloš a kol. *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích v 19. a 20. století*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, s. 9–42.
- Nešpor, Zdeněk – Kopecká, Anna (eds.) [2011]. *Kdo je kdo v české sociologii a příbuzných oborech*. Praha: Slon.
- Weber, Max [1998]. *Metodologie, sociologie a politika*. Vybral a uspořádal Miloš Havelka. Praha: OIKOYMENH.

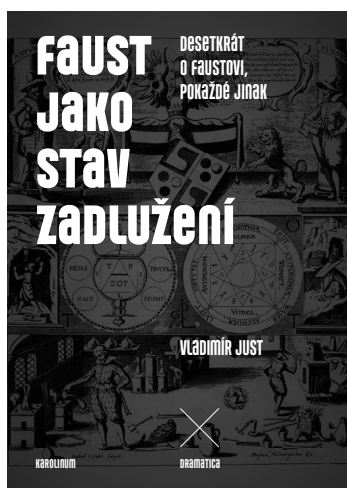
Pavla Kodymová: Historie české sociální práce v letech 1918–1948
Praha, Karolinum 2014, brožovaná, 134 str., 1. vydání, cena: 160 Kč

Monografie představuje ucelenou a v našich poměrech zatím ojedinělou studii, která se zabývá etablováním sociální práce v české části nově vzniklého samostatného státu. Text se věnuje ustanovování oboru od doby před rozpadem Rakouska-Uherska, přes první republiku a hospodářskou krizi, historický exkurz pokračuje obdobím válečné okupace našeho území Německem až po únorový převrat v roce 1948. Titul představuje sociální práci ve všech jejích rozměrech, postihuje samotnou organizaci a oborové vzdělávání, metodologii i teorii sociální práce, ale především její praktický výkon jednotlivými sociálními pracovníci – v období, kterým se práce zabývá, se jednalo o dominantně ženskou profesi se všemi konsekvencemi, které z toho vyplývaly. Monografie podkřívá společenské i politické souvislosti, ve kterých se obor sociální práce formoval, neboť sociální práce po celou dobu svého vývoje představovala výrazný potenciál ke kultivaci společnosti.

ISBN 978-80-246-2256-9

Vladimír Just: Faust jako stav zadlužení. Desetkrát o Faustovi, pokaždé jinak
Praha, Karolinum 2014, brožovaná, 178 str., 1. vydání, cena: 210 Kč

Příběh o Faustovi představuje jeden z nejstarších a nejpodstatnějších evropských mýtů, jehož aktuálnost v současné době každým dnem narůstá (což je dobrá zpráva pro mýtus, ale – s přihlédnutím k pointě faustovských příběhů – varovná pro nás). Vladimír Just, který o faustovském mýtu a jeho proměnách už dvě desetiletí přednáší na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, proto shromáždil a pro knihu upravil studie z let 1994–2015, jimiž se pokusil z rozmanitých stran nahlédnout do jeho podstaty. Soubor studií nás tak provází samotnými útroby mýtu, vyprávěného z nejrůznějších aspektů, ale s jedním společným jmenovatelem: tím je scéna kontaktu a poslední kontraktu člověka se zlem. Právě tato scéna okamžitého zisku a do nedohledna odložené splatnosti, scéna, bez níž by žádný faustovský příběh nebyl faustovským příběhem, dala celému souboru souhrnný název, kterým autor zřetelně míří k dnešnímu čtení pradávného příběhu: Faust jako stav zadlužení.

ISBN 978-80-246-2398-6